

3-4/2006

SOUČASNÉ
DĚJINY

Předplatné na ročník XIV (2007), tj. 4 čísla:

250,- Kč (včetně poštovného) pro jednotlivce

290,- Kč (včetně poštovného) pro instituce

Pro vysokoškolské studenty v České a Slovenské republice při odběru prostřednictvím fakultního ústavu, semináře nebo katedry činí celoroční předplatné 100,- Kč (včetně poštovného) s podmínkou minimálního odběru 5 výtisků od každého čísla ročníku XIV (2007).

Předplatné pro zahraničí:

45 euro (včetně poštovného) pro jednotlivce

60 euro (včetně poštovného) pro instituce

Cena ve volném prodeji 68,- Kč za jedno číslo, 136,- Kč za dvojčíslo

Objednávky přijímá:

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

Vlašská 9, Praha 1 – Malá Strana, PSČ 118 40,

tel.: 257 531 122

257 533 036

fax: 257 531 121

E-mail: dvorak@usd.cas.cz

Soudobé dějiny (ISSN 1210-7050)

Vydává Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR.

Obálka Aleš Lederer

Resumé Derek Paton

Sazba Ondřej Huleš

Vytiskla Tiskárna Vězeňské služby Pankrác.

Vychází s podporou Ediční rady Akademie věd ČR.

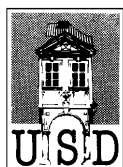
Časopis Soudobé dějiny byl registrován Ministerstvem kultury ČR dne 16. 4. 1993 pod číslem MK 6475.

© Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR 2006

SOUDOBÉ DĚJINY

XIII / 3-4

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jan Měchýř,
Jiří Suk, František Svátek, Oldřich Tůma, Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Adrian von Arburg, Praha
Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Drážďany
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Jozef Jablonický, Bratislava
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Zdeněk Kárník, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Jiří Křestán, Praha
Václav Kural, Praha
Robert Kvaček, Praha
Françoise Mayerová, Montpellier
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pernes, Brno
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Petr Šafařík, Praha
Jiří Vančura, Praha
Zdeněk Vašíček, Praha
Zbyněk Zeman, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)
Ela Nauschová

Německé menšiny v právních normách

1938

1948

Československo
ve srovnání
s vybranými
evropskými
zeměmi

slovensko, Polsko,
sko, Jugoslávie,
Dánsko, Itálie,
e, Československo,
Maďarsko, Jugoslávie,
Belgie, Dánsko,
Francie, Československo,
Polsko, Maďarsko,
ávie, Belgie, Dánsko,
e, Československo,
Maďarsko, Jugoslávie,
Dánsko, Itálie,

skoslovensko,
dársko,
gie, Dánsko,
ncie, Československo,
sko, Maďarsko,
vie, Belgie,
ie, Francie,
sko, Polsko,
joslávie,
ncie, Československo,
sko, Maďarsko,
ie, Dánsko,

Autoři

Adrian von Arburg (1974)

švýcarský historik, působí jako jeden z hlavních zpracovatelů v mezinárodním edičním projektu „Migrace a transformace: Dokumenty k realizaci a dopadům vyhánění, nuceného vysídlování a vnitřní sídelní politiky v českých zemích, 1945–1950“. Vedle tohoto tématu se zabývá migrační a populační politikou ve středovýchodní Evropě ve 20. století a výzkumem moderního nacionalismu a národních identit.

Mečislav Borák (1945)

vědecký pracovník Slezského ústavu Slezského zemského muzea v Opavě. Zabývá se českými dějinami ve 20. století, zejména česko-slovensko-polskými vztahy po roce 1918, druhou světovou válkou, okupací a odbojem v protektorátu, soudní i mimosoudní perzekucí po roce 1945 v ČSR, osudy českých občanů zavlčených do SSSR a současnými restitucemi kulturních statků obětí druhé světové války. Publikoval mimo jiné knižní studie *Tábory nucené práce v ČSR 1948–1954* (společně s Dušanem Janákem, Šenov u Ostravy 1996), *Spravedlnost podle dekretu: Retribuční soudnictví v ČSR a Mimořádný lidový soud v Ostravě 1945–1948* (Šenov u Ostravy 1998) a *České stopy v Gulagu: Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČSR v Sovětském svazu* (Opava 2003).

Eva Broklová (1939)

docentka Masarykova ústavu AV ČR v Praze. Zabývá se československým politickým systémem za první republiky ve středoevropské komparaci, volebním systémem v letech 1945–1948 a tehdejšími parlamentními volbami, politickou kulturou německy mluvících zemí a německých aktivistických stran v první republice. Je autorkou publikací *Československá demokracie: Politický systém ČSR 1918–1938* (Praha 1992), *Politická kultura německých aktivistických stran v Československu 1918–1938* (Praha 1999) a *Prezident Republiky československé: Instituce a osobnost T. G. Masaryka* (Praha 2001).

Martin Franc (1973)

vědecký pracovník Masarykova ústavu – Archivu Akademie věd ČR a Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR a zároveň šéfredaktor časopisu pro kulturní historii *Kuděj*. Zabývá se dějinami stravování a konzumu, zejména po roce 1945. Publikoval práci

Řasy, nebo knedlíky? Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století. Praha, výzkumné centrum pro dějiny vědy – Scriptorium 2003.

Jiří Friedl (1976)

vědecký pracovník oddělení dějin 20. století Historického ústavu AV ČR v Praze. Zaměřuje se na dějiny Polska v 19. a 20. století a československo-polských vztahů, historii střední a východní Evropy v posledních dvou stoletích a osudy československého zahraničního odboje za druhé světové války. Publikoval biografii *Příběh generála Lukase* (Přerov 2002) a knižní studii *Na jedné frontě: Vztahy československé a polské armády (Polskie siły zbrojne) za druhé světové války* (Praha 2005).

Milan Hauner (1940)

absolvent Karlovy univerzity a Cambridgeské univerzity, od roku 1968 žije v zahraničí, nyní působí jako hostující profesor na Wisconsinské univerzitě v Madisonu. V centru jeho zájmu je druhá světová válka, moderní německé dějiny a česko-německé vztahy, mocenská politika Ruska a SSSR, vývoj střední Asie a Indie. Je autorem osmi knih, mimo jiné *What Is Asia to US? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today* (Boston 1990 a New York 1992) a *Czechs and Germans: Yesterday and Today* (Washington 1991), česky jako hlavní editor připravil svazek *Formování československého zahraničního odboje v letech 1938–1939 ve světle svědectví Jana Opočenského* (Praha 2000).

Rainer Hudemann

profesor novějších a nejnovějších dějin v Historickém ústavu Univerzity Sárská v Saarbrückenu. Zabývá se západoevropskými dějinami v 19. a 20. století, se zaměřením na německo-francouzské vztahy a komparaci, na postavení Sárská a Lotrinska mezi oběma velmocemi a na dějiny měst. Mimo jiné publikoval práci *Sozialpolitik im deutschen Südwesten zwischen Tradition und Neuordnung 1945–1953: Sozialversicherung und Kriegsopferversorgung im Rahmen französischer Besatzungspolitik* (Mainz 1988) a v autorské spolupráci s Georges-Henrim Soutou, respektive Louisem Dupeux a Franzem Knippingem dvoudílnou monografii *Eliten in Deutschland und Frankreich im 19. und 20. Jahrhundert: Strukturen und Beziehungen* (Mnichov 1994 a 1996).

Daniela Kolenovská (1976)

interní doktorandka Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze v oboru moderních dějin. Specializuje se na sovětskou zahraniční politiku ve třicátých letech 20. století.

Michal Kopeček (1974)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Těžiště jeho zájmu tvoří dějiny politického a sociálního myšlení ve střední Evropě ve 20. století v komparaci a dějiny a teorie historiografie. Je mimo jiné spolueditorem pětisvazkové ediční

řady *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu* (se Zdeňkem Kárníkem, Praha 2003–2005).

David Kovařík (1972)

odborný pracovník pobočky Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Brně, postgraduálně studuje české dějiny na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Věnuje se českým a československým dějinám po roce 1945, se zaměřením na poválečný vývoj pohraničních oblastí a na moderní dějiny Brna.

Zuzana Krahulcová (1980)

studentka německých a rakouských dějin na Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se postavením a významem poválečných německých vysídlenců v politice Spolkové republiky Německo v padesátých a šedesátých letech 20. století.

Jiří Pešek (1954)

profesor a zástupce ředitele Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, kde zároveň vede Katedru německých a rakouských studií. Věnuje se širokému spektru témat především z kulturních dějin od středověku po současnost, kromě toho se specializuje na německé dějiny ve 20. století. Je spoluautorem několika knih a autorem řady studií z těchto oblastí, tematický soubor jeho recenzí vyšel pod titulem *Německé dějiny optikou recenzenta* (Praha 2004).

Tomáš Staněk (1952)

vědecký pracovník Slezského ústavu Slezského zemského muzea v Opavě a docent v Ústavu veřejné správy a regionální politiky Slezské univerzity v Opavě. Dlouhodobě se soustředí na postavení Němců v poválečném Československu a jejich vysídlení ze země, na vývoj česko-německých vztahů v širším středoevropském kontextu a na různé aspekty veřejného násilí v poválečné české společnosti. Publikoval řadu monografií a studií, například *Odsun Němců z Československa 1945–1947* (Praha 1991), *Německá menšina v českých zemích 1948–1989* (Praha 1993), *Tábory v českých zemích 1945–1948* (Šenov u Ostravy 1996) a *Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování* (Praha 2005).

Oldřich Tůma (1950)

od roku 1998 ředitel Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Od devadesátých let se zabývá moderními českými a československými dějinami, zvláště obdobím let 1968 až 1989. Je mimo jiné autorem studií o politickém režimu a opozici v Československu a Německé demokratické republice v uvedeném období.

V ediční řadě **Česká společnost** po roce 1945 zatím vyšlo:

Lenka Kalinová: *Východiska, očekávání a realita poválečné doby: K dějinám české společnosti v letech 1945–1948.* Praha, ÚSD 2004, 119 s. 60,- Kč

Peter Heumos: *„Vyhrňme si rukávy...!“ Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968.* Praha ÚSD 2006, 143 s. 70,- Kč

V tisku:

Karel Kaplan: *Proměny české společnosti 1945–1960.*
Část první: Dělnictvo.

Jan Rychlík: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1945–1989.*

K dostání v prodejně knih Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR,
Vlašská 9, Praha 1-Malá Strana.

Obsah

Studie a eseje

Tomáš Staněk – Adrian von Arburg	Organizované divoké odsuny? <i>Úloha ústředních státních orgánů při provádění „evakuace“ německého obyvatelstva (květen až září 1945)</i> (3. část: Snaha vlády a civilních úřadů o řízení „divokého odsunu“)	321
-------------------------------------	--	-----

Zuzana Krahulcová	Průkopníci smíření <i>Vznik Ackermann-Gemeinde a počátky její činnosti v poválečném Německu</i>	377
-------------------	--	-----

Horizont

Rainer Hudemann	Histoire du temps présent ve Francii <i>Mezi národní perspektivou a mezinárodní otevřeností</i>	406
-----------------	--	-----

Diskuse

Jiří Pešek – Oldřich Tůma	Právní normy let 1938–1948 týkající se Němců v Československu a ostatní Evropě	431
------------------------------	---	-----

Milan Hauner	Benešův rukopis „Německo a Československo“ konečně česky	461
--------------	---	-----

Eva Broklová	O editování a recenzování (recenzentech)	469
--------------	--	-----

Recenze

Martin Franc	Otazníky nad „opus magnum“ české orální historie ...	475
--------------	--	-----

Michal Kopeček	Důležitý impuls a řada otazníků	480
----------------	---------------------------------------	-----

Daniela Kolenovská	Laskavý průvodce sovětskou kulturou	486
Jiří Friedl	Mělo Varšavské povstání vypuknout?	490
David Kovařík	Smutná historie pohraničního regionu v problematickém zpracování	499
<i>Kronika</i>		
Mečislav Borák	Budoucnost ztraceného dědictví <i>Dokumentace, identifikace a restituce kulturních statků obětí druhé světové války</i>	507
<i>Anotace</i>		528
<i>Resumé</i>		536

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

Peter Heumos

**„Vyhrňme si rukávy,
než se kola zastaví!“**

Dělníci a státní socialismus
v Československu
1945–1968

Česká společnost po roce 1945

Svazek 2

Organizované divoké odsuny?

Úloha ústředních státních orgánů při provádění „evakuace“ německého obyvatelstva (květen až září 1945)

Tomáš Staněk – Adrian von Arburg

3. část:

Snaha vlády a civilních úřadů o řízení „divokého odsunu“¹

Neoddělitelnou součástí výkladu, jenž se pokouší o detailnější objasnění úlohy, kterou během první poválečné fáze vysídlování německého obyvatelstva z českých zemí sehrály ústřední státní orgány, je zevrubnější prozkoumání otázky, do jaké míry byl průběh nucených migrací ovlivňován různými snahami nejvyšších exekutivních orgánů (vlády a zemských národních výborů) o jeho normativní regulování. Zásahy civilních orgánů je třeba chápat v kontextu již dříve popsaných opatření, která učinila československá armáda paralelně – třebaže ne vždy v úzké součinnosti – s ostatními úředními místy. Tuto závěrečnou část naší společné studie doplňuje rozbor statistických údajů o celkovém rozsahu „evakuace“ Němců v etapě od konce května do podzimu 1945.

Interní příprava norem československou vládou

Na zasedání vlády 23. května 1945 vyslovil Václav Nosek názor, že „čištění republiky se musí státi podle promyšleného plánu. Jinak dojde ke křivdám a chaosu.“ V té-

1 Především dvě části této studie byly publikovány v *Soudobých dějinách*, roč. 12, č. 3–4 (2005), s. 465–533; roč. 13, č. 1–2 (2006), s. 13–49.

to souvislosti hovořil také o některých jednotlivých případech i stížnostech Mezinárodního výboru Červeného kříže. Podle mínění ministra vnitra se mělo u osob, jež se nedopustily žádných trestných činů, provést vystěhování „způsobem lidským“. Za tímto účelem navrhl vytvoření komise, jež by vypracovala detailnější vysídlovací plán, jímž by se řídil postup armády. Generál Ludvík Svoboda to přivítal, jelikož považoval za potřebné, „aby vojenské orgány měly směrnice“ (jeho výrok mimo jiné svědčí o tom, že armádní velení do té doby formou rozkazu nevydalo žádné obecně platné pokyny). Předseda vlády Zdeněk Fierlinger a ministr zahraničního obchodu Hubert Ripka byli pro zřízení samostatného úřadu, jenž by měl na starosti organizaci migrací, poukazovalo se také na to, že s řešením nelze otálet. Fierlinger navíc upozornil, že docházejí stížnosti na odklady či zdržování odsunové akce. Vláda se poté usnesla, aby komise složená z ministrů vnitra, zahraničí a národní obrany pracovala na přípravě odsunu a aby současně předložila návrh na vytvoření zvláštního Úřadu pro vystěhování Němců a Maďarů a pro kolonizaci. Komise byla pověřena dodat příslušný elaborát do pěti dnů. Stanovit se měly zásady kategorizace osob určených k vystěhování, včetně způsobu a prostředků praktické realizace. Vláda předpokládala, že jakmile schválí plán připravený komisí nebo úřadem pro vystěhování a kolonizaci, vojenské orgány se ujmou jeho naplňování. Do té doby měli být Němci jen koncentrováni.²

Lze tedy shrnout, že armáda obdržela 23. května od vlády rámcový mandát k přípravě a provedení „evakuačních“ akcí, nikoli však ještě souhlas s jejich okamžitým zahájením. Nad tím, v jakém časovém výhledu by se tak mělo stát, se ještě vznášel otazník. Vzhledem k určené pětidenní lhůtě pro předložení příslušných návrhů a k výše uvedenému Fierlingerovu tvrzení o tlaku na rychlé započítí odsunu se nejeví jako příliš pravděpodobné, že by s ním vláda vskutku hodlala posečkat až do vybudování proponovaného nového úřadu. Šlo jí nepochybně o to, aby se příslušné kroky co nejvíce urychlily. Devětatdvacátého května Václav Nosek na schůzi vlády oznámil, že komise se toho dne sešla, ale zatím neskončila své jednání, protože čekala na nějaké připomínky. Vyžádaný elaborát měla odevzdat následujícího dne. Nosek pak dodal, že „považuje za nejdůležitější, aby vojenské orgány dovolily vystěhování Němců“.³ Ještě před koncem května byl pak vypracován návrh „Vládního nařízení o odsunu cizího obyvatelstva a vnitřním osídlení“ a „Směrnic pro kolonizaci a odsun obyvatelstva“.

V etapě do konce června 1945 vzniklo na legislativním oddělení ministerstva vnitra (I/1), jehož přednostou byl Josef Hoffmann, celkem osm verzí první zmíněné normy, druhá norma byla postupně zpracována ve třech variantách. Původním zá-

2 *Národní archiv*, Praha (dále NA), fond (f.) Klement Gottwald (100/24), archivní jednotka (arch. j.) 1494, svazek (sv.) 137, protokol ze zasedání vlády 23.5.1945.

3 *Tamtéž*, protokol ze zasedání vlády 29.5.1945.

měrem ministerstva vnitra bylo zakotvit explicitně vysídlení (užíval se termín „odsun“) Němců a Maďarů do zvláštního vládního nařízení, a to se souhlasem prezidenta a s odvoláním na paragraf 128, odstavec 1 zákona o obraně státu (č. 131/1936 Sb.). Podle této normy mohly totiž odpovědné úřady osobám s cizí státní příslušností přikázat (respektive zakázat) pobyt v určitých místech, nebo je i přímo vyhostit za hranice. Akceptován tak byl princip, o němž se uvažovalo již v londýnském exilu, že československé státní občanství bude všeobecně odebráno (oduznáno) těm Němcům a Maďarům, kteří je dosud měli. S tím také počítal připravovaný prezidentský dekret o státním občanství těchto osob. Současně, jak napovídaly již samotné názvy dokumentů pocházejících z dílny ministerstva vnitra (pracovaly s pojmy „vnitřní osídlení“, respektive „kolonizace“), se měly stanovit rámcové podmínky pro znovuosídlení území opuštěného Němci.⁴ „Vnitřním osídlením“ se rozuměl soubor všech opatření směřujících „k navrácení pohraničních území a jiných oblastí ČSR původnímu slovanskému živlu“. Tato definice jasně ukazovala (stejně jako znění příslušných úvodních formulací později schválených dekretů č. 12, 27 a 28/1945 Sb.), že na Němce (a Maďary) se tehdy pohlíželo generálně jako na „cizince“, se všemi z toho plynoucími praktickými důsledky. V návrzích vypracovaných ministerstvem vnitra se kromě zásady odsunu hovořilo v souvislosti s jeho modalitami rovněž o tom, že Němci a Maďaři, kteří se zúčastnili aktivně boje za osvobození Československa nebo trpěli pod nacistickým terorem, by se vysídlivat neměli a že budou moci optovat pro republiku. Opční právo, jež se ještě podle takzvaného Košického vládního programu ze začátku dubna 1945 mělo přiznat celé mase nijak zvlášť provinilých osob, mělo být nyní uplatněno pouze u poměrně úzce vymezených skupin lidí. O jiných výjimkách, zejména pro osoby z národnostně smíšených manželství nebo nepostradatelné pracovní síly, nebyla v tomto námětu řeč. Stežejní pozornost byla v návrhu věnována zřízení a funkcím aparátu, jenž měl zodpovídat jak za realizaci transferu, tak současně za osídlovací proces. Podle vzoru Nejvyšší rady pro obranu státu (NROS), jež působila za první republiky, se měla zřídit Nejvyšší rada pro odsun a osídlení, složená z premiéra (ve funkci jejího předsedy) a dalších členů vlády – ministrů vnitra, zahraničí a národní obrany. Jako pomocný orgán měl fungovat takzvaný Meziministerský sbor pro odsun a vnitřní osídlení, sestávající ze zástupců důležitých centrálních úřadů. Exekutivními pravomocemi Nejvyšší rady pro odsun a osídlení měl být vybaven Osídlovací úřad.⁵

4 O propojení opatření týkajících se vysídlovacího a osídlovacího procesu v plánování i praxi obecně viz ARBURG, Adrian von: Tak či onak: Nucené přesídlení v komplexním pojetí poválečné sídelní politiky v českých zemích. In: *Soudobé dějiny*, roč. 10, č. 3 (2003), s. 253–292, zejména s. 264–270.

5 NA, f. Ministerstvo vnitra – nová registratura (MV-NR), karton (k.) 296, sign. A 1321, osnova „Vládního nařízení o odsunu cizího obyvatelstva a vnitřním osídlení“, 1. verze, bez data (doba vzniku mezi 23. a 31.5.1945).

Předložené „Směrnice pro vnitřní kolonizaci a odsun obyvatelstva“, koncipované cíleně v podobě podzákonné normy vydané na základě vládního nařízení, měly blíže specifikovat postup při vlastním uskutečňování obou masivních přesunů obyvatelstva, jak to předvíдалo vládní usnesení z 23. května. V prvním návrhu směrnic, jenž vznikl ještě před koncem května, se v části „A“ psalo o tom, z jakých územních částí státu se má vysídlení provést. Nejdříve mělo odejít obyvatelstvo „z míst strategicky významných pro obranu státu – tedy pravděpodobně z nejbližšího pohraničí, zejména ze severovýchodních Čech – poté z pohraničních průmyslových a zemědělských oblastí a až nakonec ze vnitrozemských „jinonárodních ostrůvků“. V části „B“ bylo rozvrženo pořadí skupin lidí určených k vystěhování: zaprvé to měly být osoby, které se provinily proti republice, pokud nebudou zajištěny a postaveny před soud; zadruhé bývalí veřejní zaměstnanci, kteří se zrušením služebního poměru ztratili zaměstnání, jakož i příslušníci svobodných povolání; zatřetí majitelé podniků a velkých zemědělských usedlostí, které již byly nebo měly být převedeny pod národní správu (alespoň pokud šlo o vedoucí personál, dělníci „cizí národnosti“ směli v zemi přechodně zůstat); začtvrté živnostníci a drobní zemědělci; zapáté dělníci. (S takto vymezenými kategoriemi korespondoval v druhém oddílu dokumentu i předpokládaný postup při provádění vnitřní kolonizace.) Zajímavě byly formulovány podmínky pro vývoz osobního majetku. Provinilým osobám, jež „okázale přihlašovaly se k nacistickému režimu“, mělo být povoleno vzít si na cestu jen příruční zavazadlo (po odebrání všech cenností). Ostatním – vzhledem k tomu, jak vypadaly tehdejší i pozdější pokyny a praxe, to stojí za pozornost – mělo být umožněno s sebou odnést nebo též zpeněžit i nejnnutnější zařízení domácnosti, případně část (v malém rozsahu) živého zemědělského inventáře. Z toho je zřejmé, že v této době nebyla ještě konfiskace osobního majetku bez náhrady dohodnutou věcí.⁶

Legislativci ministerstva vnitra vyhotovili k 1. červnu novou verzi směrnic, jež reagovala na podněty resortů zahraničních věcí a národní obrany. Je pravděpodobné, že Vladimír Clementis a Ludvík Svoboda sdělili své představy ministru vnitra Noskovi osobně při jednání redakční komise sestavené na základě rozhodnutí vlády z 23. května. Písemná stanoviska pak předložilo ministerstvo zahraničních věcí 31. května a ministerstvo národní obrany na přelomu května a června. Argumentace ministerstva národní obrany vedla k revizi textu směrnic v pořadí teritorií, odkud měli být Němci vystěhováni. Na prvním místě se teď ocitly „jazykové ostrovy“, pak měla postupně následovat pásma území podle okresů směrem z vnitrozemí k hranicím. Tato změna korelovala s představami vojáků ještě z válečného exilu a koneckonců též s praxí, jež se v historických zemích uplatňovala již v květnu a je-

6 *Tamtéž*, k. 255, inv. č. 162, „Směrnice pro vnitřní kolonizaci a odsun obyvatelstva“ (čistopis), resp. k. 296, sign. A 1321, koncept „Směrnic“; obojí bez data (vypracováno ještě před koncem května 1945).

jímž vodítkem se pro následující období stal rozkaz velitele první vojenské oblasti (VO 1) generála Karla Klapálka ze 7. června 1945.⁷ Z podnětu ministerstva národní obrany směrnice rezignovaly také na přesné stanovení pořadí odsunových kategorií, jejichž jednoznačné vymezení představovalo nesnadné zadání. Potvrzovalo se v nich sice ustanovení o antifašistech z první verze, současně se však nově uvádělo, že se „odsune zásadně všechno obyvatelstvo jinonárodní“. V druhé verzi se poprvé přihlíželo i k potřebám národního hospodářství. Pokud osoby německé národnosti prokázaly, že pobývaly na československém území již před říjnem 1938, že se proti republice, respektive českému a slovenskému národu, nikdy neprovinily a že se veřejně neprojevovaly v nacistickém (nebo „maďarskonacionálním“) duchu, a byly přitom považovány za nepostradatelné zaměstnance v důležitých podnicích, měly se (stejně jako aktivní antifašisté) alespoň prozatím z odsunu vyřadit. Formulace z první verze směrnic o vývozu majetkových hodnot byly – obdobně jako priority osidlovacího procesu – znovu potvrzeny.⁸

Informace o plánování vysídlovací akce pronikly, snad i v důsledku vědomé indiskrece, do tisku. V *Rudém právu* z 12. června 1945 se zřejmě jako v prvním listu psalo o tom, že se ministerstvo vnitra otázkou transferu intenzivně zabývá a že o způsobu jeho provedení bylo již v zásadě rozhodnuto. V první řadě měli podle této zprávy republiku opustit všichni Němci, kteří sem přišli jako okupanti a vykořisťovatelé. Po nich měli následovat (za pozornost stojí použitá „třídní“ terminologie) finančníci, podnikatelé, velkoobchodníci, velkostatkáři, průmyslníci a podobně. Pak se počítalo s odchodem ostatních lidí. Neprovinilé osoby, jež však ničím republice neprospěly, měly být odtransportovány také, údajně však i s majetkem. Dále se ve sdělení uvádělo, že odsunový plán bude předložen ke schválení Spojencům.⁹

7 Srv. 2. část studie v *Soudobých dějinách*, č. 1–2 (2006), s. 18 n.

8 NA, f. MV-NR, k. 296, sign. A 1321, „Směrnice pro vnitřní kolonizaci a odsun obyvatelstva“, 2. verze z 1.6.1945. Přednosta legislativního oddělení ministerstva vnitra Josef Hoffmann doporučoval 1. června Václavu Noskovi, aby se od konce května nezměněný návrh vládního nařízení předložil ještě téhož dne k projednání v kabinetu. Současně mu poskytl nově zpracované směrnice, jež měla projednat Nejvyšší rada pro odsun a osídlení (tedy orgán, s jehož zřízením se tehdy počítalo). (*Tamtéž*, „Informace pro pana ministra“ z 1.6.1945.) Text návrhu vládního nařízení byl téhož dne dán k dispozici nejdůležitějším ústředním úřadům a Kanceláři prezidenta republiky, „jenž o věci projevil zájem v rozhovoru s panem ministrem vnitra“ (*Archiv Kanceláře prezidenta republiky*, Praha (AKPR), f. Kancelář prezidenta republiky (KPR), inv. č. 2495, sign. D 2902/45, přípis prezidiálního šéfa Holdíka z 1.6.1945 adresovaný z ministerstva vnitra prezidentské kanceláři.

9 Viz *Rudé právo*, (12.6.1945); srv. též BIMAN, Stanislav – CÍLEK, Roman: *Poslední mrtví, první živí*. Ústí n/L., Severočeské nakladatelství 1989, s. 100; HRABOVEC, Emilia: *Vertreibung und Abschub: Deutsche in Mähren 1945–1947*. (Wiener Osteuropa-Studien, sv. 2) Frankfurt/M., Peter Lang 1995, s. 108.

Dopoledne 7. června jednali zástupci resortů vnitra, národní obrany, zahraničních věcí, financí, vnitřního obchodu a ochrany práce a sociální péče o v pořadí třetí verzi této normy, přičemž použili text druhého návrhu „Vládního nařízení o odsunu cizího obyvatelstva a vnitřním osídlení“, jenž musel vzniknout někdy mezi 1. a 7. červnem. V tomto případě však již šlo o koncipování této normy jako osnovy prezidentského dekretu. Ministerstvo vnitra ji 8. června spolu s novým návrhem dekretu o úpravě státoobčanských otázek doručilo dalším ústředním úřadům.¹⁰ V důvodové zprávě k druhé verzi tohoto vládního nařízení se poprvé objevila myšlenka, aby se realizace odsunu řídila platnými předpisy o vyhoštění cizinců. Podle nich bylo možné vykázat osoby bez československého státního občanství z celého státního území, a to zejména tehdy, když se jejich další pobyt jevil z důvodů veřejného pořádku a bezpečnosti jako nepřijatelný, respektive z hlediska veřejného řádu a státní bezpečnosti jako nežádoucí. Pozornost se po formálněprávní stránce upjala k vyhošťovacím předpisům z éry rakousko-uherského mocnářství a k prvorepublikové legislativě týkající se cizinců. Počínaje třetí verzí návrhu vládního nařízení se již naopak nepoukázvalo ke znění zákona o obraně státu z roku 1936. Již před 7. červnem, možná ještě koncem května, upozornilo ministerstvo národní obrany na možnost vytvořit – s ohledem na rozsah očekávaných sídelních opatření – zvláštní Úřad zmocněnce předsednictva vlády pro vystěhování Němců a Maďarů a vnitřní kolonizaci. Ve stanovisku ministerstva národní obrany stálo: „Celá akce musí být provedena v krátké lhůtě, k technickému provedení je zapotřebí většího počtu ozbrojených

10 Na společném zasedání vlády a členů Slovenské národní rady 2. června informoval Nosek o tom, že „dekret“ o transferu a vnitřním osídlení je již stejně jako návrh s ním souvisejících směrnic připraven (NA, f. Úřad předsednictva vlády (ÚPV) – schůze vlády (nezpracovaný materiál), k. 2, protokol ze společného zasedání vlády a SNR 2.6.1945). Vláda se 7. června z Noskova podnětu usnesla na tom, aby se celá odsunová, osidlovací a „státoobčanská“ agenda projednala souhrnně v následujícím týdnu, protože se momentálně ještě na některých věcech pracovalo (*tamtéž*, f. 100/24, arch. j. 1494, sv. 137, protokol ze zasedání vlády 7.6.1945); srv. též 2. a 3. verzi návrhu normy a poznámku J. Hoffmanna o výsledcích jednání ze 7. a 8.6.1945 (*tamtéž*, f. MV-NR, k. 296, sign. A 1321). Zúčastněné strany se shodovaly v tom, že osidlování má být organizováno centrálně. Ministerstvo zemědělství ovšem již před koncem května předložilo dva návrhy dekretů o konfiskaci „německé“ půdy a o zemědělském osídlení (šlo vlastně o dekry prezidenta republiky č. 12 a 28/1945 Sb., schválené později v upravené podobě). Ministerstvo vnitřního obchodu pracovalo na vlastním návrhu osídlení „v oboru vnitřního obchodu“ a ministerstvo ochrany práce a sociální péče se zase zabývalo osnovou normy o repatriaci a usazení repatriantů v rámci osidlovacího procesu. Na výše zmíněném zasedání Hoffmann Noskovým jménem požadoval, aby se osnova konfiskačního dekretu (pozdější norma č. 12/1945 Sb.), jež byla v konečné fázi projednávání, zatím nepředkládala k podpisu prezidentu republiky. Odůvodňoval to tím, že jde o dokument po obsahové stránce úzce souvisící s diskutovanou osnovou dekretu o odsunu a osídlení a že by v opačném případě mohlo dojít k určitému roztržštění předmětné agendy (AKPR, f. KPR, inv. č. 2495, sign. D 2902/45, záznam KPR z 8.6.1945.)

jednotek. Způsob provedení vyžaduje použití vojenských metod.¹¹ Legislativní oddělení Úřadu předsednictva vlády zase ve svém dobrozdání odevzdaném 8. června premiéru Fierlingerovi a ministrům vnitra a zdravotnictví Václavu Noskovi a Adolfu Procházkovi doporučovalo, aby se osnova vládního nařízení zatím neprojednávala, protože se zdá být spíše jakýmsi „zásadním a neúplným programem“, přičemž „normotvorný obsah osnovy je celkem nepatrný“. Dr. Plachý z Úřadu předsednictva vlády, který si co do pravomocí častěji konkuroval s vedoucím legislativního oddělení ministerstva vnitra Josefem Hoffmannem, navrholo pojmout všechny zásadní otázky odsunu a vnitřního osídlení do jedné zákonné osnovy, jež by současně již vytvořila předpoklady pro její okamžité uplatňování. Poukazoval na to, že při této příležitosti by se mohly zároveň vyjasnit problémy kolem propojení odsunové akce se zajištěním „nepřátelského majetku“, k němuž se vyjadřovala jiná osnova připravovaná ministerstvem vnitra.¹² Z nikoli zcela objasněných příčin však Úřad předsednictva vlády svůj názor 13. června změnil a obrátil se na premiéra s tím, aby se jeho návrh neprodleně projednal a schválil ve vládě. Po předtím již dosažené shodě mezi ministerstvem vnitra a úřadem vlády ve stylistických a technických změnách dokumentu byla konečně čtvrtá verze vládního nařízení postoupena kabinetu.¹³ Nejvíce místa v návrhu bylo stále vyhrazeno popisu struktury, pravomocí a funkcí nového sídelního aparátu. Místní program, časový postup a tempo sídelních akcí měly stanovit až interní administrativní pokyny.¹⁴

Během příprav zmíněných norem vydalo ministerstvo vnitra 8. června výnos, jenž reagoval na četné dotazy národních výborů (správních komisí), kdo má být vyňat z „opatření, která jsou prováděna proti Němcům“, a komu by správní orgány měly poskytnout ochranu osobní i majetkovou. Ve výnosu byly uvedeny tři takové skupiny: zaprvé osoby, jež se vrátily z koncentračních táborů a věznic, pokud se v nich ocitly následkem politické nebo rasové perzekuce; zadruhé lidé, u nichž

11 NA, f. MV-NR, k. 296, sign. A 1321, nedatovaný text „Připomínka MNO k návrhu MV na vydání vládního nařízení o jednotném řízení vnitřní kolonizace“.

12 *Tamtéž*, f. Úřad předsednictva vlády – běžná spisovna (ÚPV-B), k. 728, sign. 765/1, inv. č. 2921, připomínky ÚPV k osnově vládního nařízení o odsunu cizího obyvatelstva a vnitřním osídlení, k čj. 630/45. Datování vyplývá z interního záznamu ÚPV z 12.6.1945. Není jasné, zda Úřad předsednictva vlády komentoval 1. nebo 2. verzi osnovy.

13 *Tamtéž*, „Informace pro pana předsedu vlády“ z 13.6.1945, k čj. 1189/45 (též f. MV-NR, k. 296, sign. A 1321).

14 *Tamtéž*, f. MV-NR, k. 296, sign. A 1321, 4. verze „Osnovy dekretu prezidenta republiky o odsunu cizího obyvatelstva a vnitřním osídlení“ (včetně důvodové zprávy). Dokument je uložen také v AKPR, f. KPR, inv. č. 2495, sign. D 2902/45 a byl publikován v edici: JECH, Karel (ed.): *Němci a Maďaři v dekretch prezidenta republiky: Studie a dokumenty 1940–1945 / Die Deutschen und Magyaren in den Dekreten des Präsidenten der Republik: Studien und Dokumente 1940–1945*. Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 2003, dok. č. 6.1, s. 297–301.

se prokáže, že činně podporovali český národ v boji proti nacismu (první i druhá kategorie představovaly okruh antifašistů); zatřetí němečtí zaměstnanci, jichž bylo bezpodmínečně zapotřebí k udržení provozu podniků a závodů. Konkrétnější specifikaci podmínek však tento výnos, jenž byl publikován v tisku a 16. června intimován Zemským národním výborem v Praze, nepřinášel.¹⁵ Osoby zařazené do první a třetí skupiny nebyly v dosud vydaných pokynech ústředních úřadů speciálně jmenovány a ministerský výnos na ně tedy upozornil poprvé. Na jejich ochranu bylo však již pamatováno v nařízeních, jež vydaly od konce května 1945 některé správní orgány s lokální či širší regionální působností.¹⁶

Svým významem a dosahem velmi závažná rozhodnutí padla ve vládě 15. června. Nejdříve se jednalo o nové osnově dekretu o státním občanství. Václav Nosek vysvětloval, proč je nutné takzvané naturalizační akty z doby okupace – tj. udělení německé státní příslušnosti osobám německé národnosti – uznat *ex tunc*, i když šlo o uplatnění norem nacistického Německa a přestože by se na ně vzhledem k ústřední zásadě kontinuity československé republiky a jejího právního řádu mělo pohlížet jako na nulitní. V případě „oduznání“ československého státního občanství těmto lidem teprve na základě chystaného ústavního dekretu by totiž hrozilo nebezpečí, že by se tak zdejší Němci stali osobami bez státní příslušnosti, jež by pak podle mezinárodního práva nemohly být bez souhlasu přijímajících států vyhošťovány na jejich území. Ministr vnitra přitom kabinet uklidňoval poněkud lapidárním konstatováním, že počet Němců, kteří požádají o znovuzískání československého státního občanství, „bude omezen tím, že žádost bude moci být podána až po skončení vyhošťovací akce osobami, jež nebudou vyhoštěny“ (tato formulace byla součástí důvodové zprávy k projednávané osnově). Prakticky to neznamenal nic jiného, než že by se zařazování Němců do odsunu současně stalo – ve smyslu jakési „předběžné filtrace“ – vodítkem pro rozhodování příslušných úřadů o tom, kdo by mohl o znovuzískání československého státního občanství vůbec požádat.¹⁷ Na

15 BIMAN, S. – CÍLEK, R.: *Poslední mrtví, první živí*, s. 112; RADVANOVSKÝ, Zdeněk: Odsun Němců z Československa 1945–1948. In: KAISEROVÁ, Kristina – KAISER, Vladimír (ed.): *Dějiny města Ústí nad Labem*. Ústí n/L., Město Ústí nad Labem 1995, s. 232; STANĚK, Tomáš: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*. Praha, Academia – Naše vojsko 1991, s. 143; HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 108; *Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv*, Praha (VÚA-VHA), f. 1. vojenská oblast (VO 1), k. 48, čj. 292/taj.1.odd., výnos ministerstva vnitra z 8.6.1945; *Mladá fronta*, (10.6.1945); *Státní okresní archiv Sokolov (SOKA Sokolov)* (se sídlem v Jindřichovicích), f. ONV Sokolov, k. 1, výnos Zemského národního výboru v Praze z 16.6.1945.

16 Srv. např. pokyny Skupiny „Konvalinka“ z 25.5.1945 a podmínky pro vynětí z odsunu formulované ONV Znojmo 28.5.1945 (viz 1. část studie).

17 NA, f. 100/24, arch. j. 1494, sv. 137, protokol ze zasedání vlády 15.6.1945. Srv. k tomu v pořadí 4. návrh osnovy dekretu o státním občanství ze 14.6.1945 (*tamtéž*, f. MV-NR, k. 279, sign. A 1143).

zasedání vlády 19. června pak byla přijata pozměněná osnova „státoobčanského“ dekretu a po schválení konečného znění redakční komisí několika ministrů příštího dne měla být následně předána prezidentovi k podpisu.¹⁸ Zřejmě také pod vlivem písemného stanoviska Benešova sekretáře Eduarda Tábořského z 23. června – mimo jiné se v něm uvádělo, že by bylo lépe „soustředit se na provádění transferu (hlavně už příprav k němu) a ponechat řešení otázky stát[ního] občanství zbytku, který transferován nebude, na dobu pozdější“¹⁹ – se akt prezidentova podepsání dekretu při předávání spisů odsunul až na dobu po skončení schůzky Velké trojky v Postupimi. Prosadila se tak myšlenka, že by schválení vnitrostátní normy, jež vytvářela bezprostřední předpoklady pro uskutečnění transferu Němců, dříve než k celé záležitosti vyjádří jasný postoj Spojenci, mohlo být riskantní.

Spatost mezi zahraničněpolitickými ohledy a vnitrostátní „legalizací“ podmínek pro uskutečnění odsunu byla v polovině června 1945 zřejmá. Vláda přitom byla i nadále informována o stále intenzivněji probíhajícím vysídlování Němců a s jeho pokračováním plně souhlasila. Patnáctého června kabinet neschválil předloženou osnovu dekretu „o odsunu a vnitřním osídlení“ a bez konkrétnějšího zdůvodnění (protokol z jednání je neobsahuje) dospěl k závěru, že připravovaná norma by napříště neměla obsahovat formulace týkající se odsunu a že by se měla věnovat výhradně otázkám souvisejícím s osídlovacím procesem. Nosek byl pověřen, aby v dohodě s ministry financí, průmyslu, zemědělství, vnitřního obchodu a ochrany práce a sociální péče připravil v tomto duchu pro zasedání vlády 19. června novou osnovu, jež by speciálně pojednávala o zřízení Úřadu pro osídlení. (Otevřená zůstala otázka, zda se má ustavit jedna celostátní instituce nebo dva paralelní orgány se sídly v Praze a v Bratislavě. Klement Gottwald se vyslovil proti třem grémiím vytvořeným za účelem řízení sídelních procesů a plédoval za jeden centrální Osídlovací úřad. Ministr zemědělství Julius Ďuriš trval na tom, aby jeho resort mohl při zemědělském osídlování pokračovat v pokud možno autonomním postupu.)²⁰ Když zástupci jednotlivých resortů jednali 19. června u Noska o konečné podobě osnovy

18 Viz verze vzniklá mezi 15. a 20. červnem (*tamtéž*, f. MV-NR, k. 296, sign. A 1321).

19 AKPR, f. KPR, inv. č. 2551, sign. Z-1725/47. Informace o časovém posunu Benešova podpisu vyplývá ze znění rukopisné poznámky KPR z července 1945 na konci Tábořského elaborátu. O tomto postupu byl zpraven i ministr vnitra. Alternativní verze Tábořského elaborátu je přetištěna v edici: JECH, K. (ed.): *Němci a Maďaři v dekretech prezidenta republiky*, dok. č. 8.8, s. 342 n.

20 NA, f. 100/24, arch. j. 1494, sv. 137, protokol ze zasedání vlády 15.6.1945. Skutečnost, že se vláda (resp. ministerstvo vnitra) vědomě rozhodla vystěhovat německé obyvatelstvo za hranice bez normy právně fixující tento akt, dokládá poznámka vedoucího národnostního oddělení ministerstva vnitra z 22.6.1945: „Podle posledních pokynů (rukou vepsáno „19.6.1945“ – TS, AA) má se legislativní úprava týkati jen jednotného řízení vnitřního osídlení, nikoli odsunu.“ (NA, f. MV-NR, k. 296, sign. A 1321, poznámka J. Hoffmanna na okraj posouzení dvou výnosů k vysídlení Němců, jež vydal pražský ZNV 12.6.1945; bližze k tomu v dalším výkladu.)

dekretu o státním občanství, byla jim doručena nová, již pátá verze normy, označená nyní jako „dekret o jednotném řízení vnitřního osídlení“ (sporné bylo nadále zastoupení Slovenska ve struktuře aparátu pověřeného realizací sídelní politiky). Ministerstva měla sdělit své připomínky k předložené osnově do tří dnů, ale nestalo se tak.²¹ Další (šestá) verze návrhu dekretu se zmiňovala o dvou samostatných „Osídlovacích ústavech“ (v návrhu z 19. června se oproti tomu hovořilo o Osídlovacím úřadu) se sídly v Praze a Bratislavě, čímž se vyřešila „slovenská problematika“. Současně byly v textu posíleny pravomoci jednotlivých odpovědných resortů a poprvé se v něm objevila formulace o vzniku takzvané Ústřední komise pro vnitřní osídlení (ÚKVO). Ve srovnání s dřívějšími náměty tento koncept předpokládal určitou redukci byrokratického aparátu. Třiadvacátého června zasedla opět meziministerská redakční komise, jež nakonec navrhované znění po mírných úpravách schválila.²² Toto – v pořadí již sedmé – znění pak rozeslalo ministerstvo vnitřní 25. června dalším ústředním úřadům. Po menších korekturách (včetně návratu k označení „Osídlovací úřad“) o něm v konečné (osmé) verzi jednala příštího dne vláda, která normu také schválila.²³ Když s ní (nejpozději k 5. červenci) vyslovila souhlas i Slovenská národní rada, byla jako dekret pod číslem 27/1945 Sb. „o jednotném řízení vnitřního osídlení“ ze 17. července nakonec podepsána i prezidentem.

Peripetie popsaného vývoje nebránily vládě v tom, aby od poloviny června 1945 věnovala nadále pozornost usměrňování pokračujících vysídlovacích akcí. Zprávy, jež přicházely z pohraničí do Prahy, vyvolávaly u některých ministrů obavu, zda zájmy jim svěřených resortů nebudou probíhajícími nucenými migracemi nějak ohroženy. Při zasedání kabinetu 15. června došlo ke spontánní výměně názorů o způsobu realizace transferu Němců. Náměstci předsedy vlády Klement Gottwald a Jan Šrámek, ministři výživy Václav Majer, vnitřní Václav Nosek, zdravotnictví Adolf Procházka a průmyslu Bohumil Laušman a přednosta Vojenské kanceláře prezidenta republiky Antonín Hasal v diskusi poukazovali na „nepříznivé a nebezpečné následky neorganizovaného a nepromyšleného provádění odsunu“. Z protokolu jednání vyplývá, že se rozvinula delší, místy bouřlivější debata o postupu armády (informoval o něm přítomný podnáčelník Hlavního štábu ministerstva národní obrany generál Bohuslav Fiala). Šlo zřejmě hlavně o objasnění pozice německých antifašistů, průmyslových dělníků a odborných pracovních sil. Z premiérových iniciativ a s přispěním dalších ministrů vláda ještě téhož dne zformulovala a pak schválila „Zatímní směrnice pro vojenské správy, resp. vojenské oddíly, provádějící opatření k zajištění

21 *Tamtéž*, úřední záznam J. Hoffmanna z 25.6.1945.

22 *Tamtéž*, 6. verze osnovy dekretu o jednotném řízení vnitřního osídlení z 23.6.1945 a prezenční listina meziministerské porady konané na ministerstvu vnitřní 23.6.1945.

23 *AKPR*, f. *KPR*, inv. č. 2495, sign. 2902/45, 7. verze osnovy dekretu o jednotném řízení vnitřního osídlení z 25.6.1945 (též *NA*, f. *MV-NR*, k. 296, sign. A 1321); *NA*, f. 100/24, arch. j. 1494, sv. 137, protokol ze zasedání vlády 26.6.1945.

nacistických zločinců a odsunu německého obyvatelstva“. Pokud je dosud známo, šlo o první pokyny k transferu Němců, jež vzešly z činnosti nejvyššího kolektivního orgánu státní exekutivy a jež byly fixovány v písemné formě.

Přijetí těchto směrnic znamenalo nepochybně určitý předěl v dosavadní praxi. V textu se mimo jiné upozorňovalo, že Němci nemají být vháněni „bez rozdílu do koncentračních táborů“ a že místo toho je žádoucí „přidržet“ je pokud možno k práci. Vlastní vysídlení se mělo provést jen tam, kde k tomu byly skutečně odpovídající možnosti (takové limitování operace ovšem na její podstatě, a hlavně reálných formách, nic neměnilo). Provinilé osoby, příslušníci gestapa, SS, SA a aktivní členové NSDAP (též bývalé Sudetoněmecké strany) měli být neprodleně zajištěni a majetek osob zařazených do odsunu nebo internovaných měl být účelně zabezpečen. „Respektovat“ se měli prokazatelní antifašisté. Co se tím ale v dané době konkrétně mínilo, nebylo upřesněno. Armáda dostala za úkol dbát o zachování provozu důležitých podniků a postupovat ve shodě s okresními národními výbory, okresními správními komisemi a bezpečnostními orgány. Počítalo se rovněž s tím, že ve vymezených oblastech budou současně do funkcí koordinátorů postupu jmenováni vládní komisaři (viz níže), jejichž pokyny by byly závazné také pro vojenskou správu.²⁴ Vládní směrnice nestanovily podrobnosti provádění vysídlovacích akcí, například pokud šlo o typ (rozsah) území, které měli Němci opustit, nebo o pořadí takzvaných odsunových kategorií. Vyňati z odsunu měli být jen antifašisté. O pracovních silách zaměstnaných v průmyslu a zemědělství ani o národnostně smíšených rodinách se směrnice v této souvislosti speciálně nezmiňovaly, což bylo vzhledem k charakteru předchozí debaty o chystaných opatřeních přinejmenším zvláštní. Schválené směrnice pak převzal generál Fiala, jenž je ještě téhož dne sdělil jako výnos ministerstva národní obrany podřízeným armádním místům.²⁵ Civilním orgánům byly pokyny vlády intimovány až se značným zpožděním,²⁶ tisk o nich již referoval dříve.²⁷

V pozadí očividně improvizovaného vydání vládních směrnic určených armádě mohla eventuálně stát i společná návštěva zástupců Místního národního výboru a Okresního národního výboru v Ústí nad Labem a důstojníka tamní posádky Rudé armády na ministerstvu vnitra. Delegace podala zprávu, že „ve věci odsunu německého obyvatelstva dochází k velikým rozporům mezi postupem a stanoviskem ná-

24 NA, f. 100/24, arch. j. 1494, sv. 137, protokol ze zasedání vlády 15.6.1945.

25 VÚA-VHA, f. VO 1, k. 48, výnos HŠ MNO, 1. oddělení na VO 1 z 15.6.1945. V hlavním štábu koordinovala odsunovou akci zvláštní skupina vedená plukovníkem Františkem Dastichem.

26 Srv. k tomu výnos ministerstva vnitra z 10.7.1945 (NA, f. Úřad předsednictva vlády – tajné (ÚPV-T), k. 308, sign. 127/2) a výnos ZNV v Praze z 23.7.1945 (Státní okresní archiv Louny, f. ONV Podbořany, k. 127).

27 Např. *Lidová demokracie*, (17.6.1945). Ve zprávě se zcela otevřeně hovořilo o tom, že československá armáda nyní „provádí odsun cizího obyvatelstva z pohraničí“.

rodních výborů na jedné straně a mezi postupem a stanoviskem vojenských orgánů na straně druhé. Tento neudržitelný stav jest vyvolán tím, že civilní i vojenské orgány nemají jednotných pokynů o tom, jak má být při odsunu německého obyvatelstva postupováno, které oblasti mají být vyklíženy dříve a které později, kdo má být vyňat z prováděných opatření apod.“ Podobné informace a stížnosti docházely tehdy na ministerstvo vnitra z řady dalších míst. Záznam o návštěvě ústecké delegace, v němž se současně doporučovalo bezodkladně vydat jednotné pokyny civilním a vojenským orgánům, měl být podle poznámky Noskova tajemníka Gríši Spurného dán k dispozici ministru vnitra právě pro jednání vlády 15. června.²⁸ O tom, že ministerstvu vnitra nebylo ještě kolem poloviny června energické a do značné míry autonomní počínání armády zcela vhod, svědčil mimo jiné Spurného telefonát na velitelství první vojenské oblasti z 16. června. Příčinu k němu zavdala návštěva delegace ze Žatce, jež si u Noskova sekretáře stěžovala na to, že vojáci – prý podle rozkazu ministerstva národní obrany – soustředili ve městě a okolí asi patnáct tisíc Němců s cílem vystěhovat je za hranice. Po spáchání různých násilností a majetkových deliktů se jednotky podle slov členů delegace přesunuly hlouběji do pohraničí, civilní úřady však vzniklou situaci nemohly zvládnout. Spurný dále podotýkal, že podobné případy byly hlášeny z více míst a že vojáci se všude odvolávali na rozkazy ministerstva národní obrany a prohlašovali, že jsou Svoboda armáda a mají vyhnat Němce. Podle Noskova „intima“ to však odporovalo úmyslům a směrnicím vlády.²⁹ Závažnější stížnost resortu vnitra směřovala na ministerstvo národní obrany 9. července. Psalo se v ní o tom, že někteří důstojníci nejsou dostatečně seznámeni s vládním usnesením z 15. června, jež upozorňovalo na potřebu koordinovat postup se správními orgány, a že vůči nim vystupují jako jejich nadřízení.³⁰

28 NA, f. MV-N, k. 254, sign. 160, nedatovaný záznam ministerstva vnitra s rukopisnou poznámkou G. Spurného (červen 1945).

29 VÚA-VHA, f. VO 1, k. 48, čj. 221/taj.1.odd., interní záznam velitelství VO 1 o Spurného telefonátu (chybně datováno 15.5.1945). Velitel 1. sboru se pak osobně vydal do Žatce a nařídil, aby se shromáždění Němci vydali na pochod k hranicím. Koncentrace tak velkého počtu lidí byla v první řadě způsobena tím, že Rudá armáda údajně „utečence“ při prvním pokusu převést je přes hranici vrátila zase zpět. Soustředování Němců ve městě bylo zahájeno 3. června. K pěšímu pochodu žateckých Němců k hranicím přes Kadaň v druhé polovině června 1945 viz např. svědecká výpověď v publikaci: SCHIEDER, Theodor (ed.): *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, díl 4: *Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei*, sv. 2. Bonn, Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte 1957, s. 415 n. K situaci v Žatci a okolí v této době viz STANĚK, Tomáš: *Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 41.) Praha, ÚSD AV ČR 2005, s. 114 n.

30 VÚA-VHA, f. VO 1, k. 49, čj. 342/taj.1.odd.

Ministerstvu vnitra se vládním usnesením z 15. června na doporučení Klementa Gottwalda ukládalo, aby po konzultaci s ostatními resorty vypracovalo ve své gesci návrh „definitivních“ odsunových směrnic, v nichž by bylo mimo jiné přesně stanoveno, v jakém pořadí mají Němci území republiky opouštět. Vzhledem k tomu, že neexistovala závazná právní norma upravující jak podmínky transferu, tak zatím ani průběh osidlování, uvažovalo se o jmenování zvláštních „vládních komisařů“ s rozhodujícími pravomocemi, kterým by podléhaly též vojenské oddíly zapojené do vysídlovací akce. Tato pasáž směrnic a vládního usnesení naznačovala, že vláda začala klást v celém procesu větší důraz na roli civilních úřadů (hlavně v rámci resortu vnitra) s tím, že vojenským složkám připadne v první řadě jeho technické zajištění.³¹ Ministerstvo vnitra šlo v tomto směru kupředu. Josef Hoffmann, jenž v přípravách norem vztahujících se na německé obyvatelstvo působil na ministerstvu vnitra bezesporu jako *spiritus movens*, poskytl Václavu Noskovi 26. června nový (v pořadí třetí) návrh „Směrnic o odsunu cizího obyvatelstva“. Není přitom jasné, zda a jak dalece nové znění tohoto předpisu projednávala meziministerská redakční komise, jež během června zasedala vícekrát.³²

Po obsahové stránce představovala třetí verze jakýsi konglomerát dvou verzí předchozích, s důrazem na původní text. V návaznosti na poslední, „kombinovanou“ podobu osnovy dekretu o odsunu a osídlení ze 14. června se v úvodní části třetí verze směrnic poukazovalo na to, že transfer má být proveden s použitím platných zákonných norem (zejména zákona č. 88/1871 *Říšského zákoníku* o policejním vyhoštění a honění postrkem, článku V/1903 tohoto zákona o právu pobytu cizinců a zákona č. 52/1935 Sb., upravujícího tytéž záležitosti), samozřejmě též s přihlédnutím k zásadám stanoveným ve „státoobčanském“ dekretu, jehož znění již schválila vláda. V tomto smyslu vyznívaly rovněž různé komentáře v tisku.³³ V těchto směrnicích, datovaných 26. června, byl patrný návrat k závaznějšímu určení takzvaných odsunových kategorií a jejich pořadí. Dotyčný pasus byl převzat z první verze normy, nicméně – v souladu s Košickým vládním programem – se na prvním místě v pořadí pro odsun opět ocitly osoby, které přišly na území republiky po 1. říjnu 1938. Z první verze „směrnic“ byl rovněž implementován návod, jak

31 NA, f. 100/24, arch. j. 1494, sv. 137, protokol ze zasedání vlády 15.6.1945.

32 *Tamtéž*, f. MV-NR, k. 296, sign. A 1321, „Směrnice o odsunu cizího obyvatelstva“ z 26.6.1945. Text (bez data) byl publikován v edici: JECH, K. (ed.): *Němci a Maďaři v dekretech prezidenta republiky*, pozn. č. 2 k dok. č. 6.1, s. 301 n. Editor považuje směrnice v tomto znění „s velkou pravděpodobností“ za elaborát ministerské komise ustavené rozhodnutím vlády z 23. května, čemuž by mohla nasvědčovat i okolnost, že dokument byl objeven v osobním fondu tehdejšího ministra zemědělství Julia Ďuriše.

33 Uplatnění zmíněných ustanovení o vyhoštění cizinců navrhoval např. také Josef Mrůzek v národněsocialistickém listu *Nové slovo* z 3.7.1945, podle nějž měli být Němci navíc ve své většině pokládáni za vlastizrádce ve smyslu stále platného zákona na ochranu republiky (č. 50/1923 Sb.).

při vysídlování zohledňovat geografické aspekty, ovšem s tou výhradou, že nejdříve přijdou na řadu „jazykové ostrovy“. Za povšimnutí stojí fakt, že v návrhu směrnic z 26. června nebyly přeformulovány ani původně „velkoryseji“ koncipované podmínky pro vývoz osobního majetku osob zařazených do transferu. Na druhé straně se v souladu s propozicemi vládního usnesení z 15. června v dokumentu nově objevily zmínky o vytvoření zvláštních „stěhovacích komisí“ v jednotlivých oblastech. Předpokládalo se, že budou složeny ze zástupce ministerstva vnitra jako předsedy a dále z představitelů ministerstva národní obrany, ministerstva dopravy, národních výborů (správních komisí), a dokonce Československého červeného kříže (ČČK). Komise měly podle tohoto záměru spolupracovat i se spojeneckými vojenskými orgány. Poprvé byly na konci dokumentu z 26. června připomenuty rovněž „sociální a zdravotní ohledy“. Při odsunu lidí nemocných, starých a dětí se mělo podle přání ČČK postupovat se vši šetrností, k dispozici měly být i doplňkové transportní prostředky.³⁴

Již několikrát zmíněný Josef Hoffmann doporučoval Noskovi, aby se kabinet ještě téhož dne (26. června) v kontextu jednání o osídlovacím dekretu zabýval i směrnicemi, jež byly zpracovány ve formě návrhu zvláštního vládního usnesení. Podle znění protokolů z jednání však nebyly toho dne ani později vládou prodebatovány, natož pak schváleny.³⁵ Co bylo důvodem, nelze zatím s jistotou říci. Je možné, že vláda jednoduše vzala na vědomí reálný stav na územích, odkud měli být Němci vysídleni; dosažené poměry *de facto* vylučovaly, aby se zde uplatnila opatření naplánovaná „od zeleného stolu“, pokud šlo o stanovení takzvaných odsunových kategorií nebo územního rozsahu migrací. V každém případě však návrh směrnic posloužil jako podklad pro jednání vládní komise, jež se 3. července 1945 sešla v Úřadu předsednictva vlády s cílem věnovat se odsunové agendě. Přítomní zástupci Úřadu předsednictva vlády, ministerstva zahraničních věcí, ministerstva vnitra a plukovník František Dastich z ministerstva národní obrany se shodli na tom,

34 Předpokládané angažmá ČČK v realizaci odsunových akcí představovalo zřejmě jakýsi kompromis. Pokud šlo o činnost pražských delegátů Mezinárodního výboru Červeného kříže (MVČK), vyslovili Gottwald a Nosek 8. června své „politování nad tím, že Česká národní rada kdysi umožnila a schválila činnost této instituce“. Vladimír Clementis přitom potvrdil, že ho delegáti této mezinárodní organizace, jež měla své ústředí ve Švýcarsku, kontaktovali, odkázal je však na ministra vnitra. Současně varoval, „že by to vedlo k nepříjemnostem, kdyby ve svých stycích s Němci pokračovali“, a prohlásil, že ČNR udělala v této záležitosti chybu. (NA, f. ÚPV – schůze vlády (nezpracovaný materiál), k. 2, protokol ze zasedání vlády 8.6.1945.) O možnosti zapojení delegátů MVČK do řešení situace německých civilistů i válečných zajatců se jednalo na meziresortní poradě v Praze 7. června. Kriticky se k tomu tehdy stavěl i odbor „Z“ ministerstva vnitra (o tom a o aktivitách představitelů MVČK viz např. STANĚK, Tomáš: *Tábor v českých zemích 1945–1948*. Opava, Tilia 1996, s. 44 a na dalších místech).

35 Srv. též JECH, K. (ed.): *Němci a Maďari v dekretch prezidenta republiky*, s. 301.

že zůstanou ve stálém kontaktu, „aby mohly být směrnice pro organizovaný odsun vydány ihned, jakmile příslušné nařizovací normy budou vládou schváleny“.³⁶ Z této formulace však nebylo zřejmé, zda se to mělo týkat pouze přijetí směrnic nebo i jiných interních pokynů či zákonných norem, především dekretu o státním občanství.

Zhruba do této doby spadá rovněž požadavek ministerstva průmyslu z 10. července adresovaný ministerstvu vnitra, „aby bylo soustavně pokračováno v organizovaném odsunu německého obyvatelstva“. Do jeho první etapy měli být zařazeni Němci, jejichž ponechání v republice z hospodářských důvodů nepřicházelo v úvahu (advokáti, učitelé, profesori, umělci, ženy s dětmi, jejichž manželé zemřeli nebo pobývali v zajetí, jestliže nebyly samy výdělečně činné, dále různí soukromníci, penzisté atd.), pokud ovšem dotyčné osoby nespádaly pod ochranu vlády. Zdraví, k těžším pracím způsobilí němečtí muži měli být zadrženi a zaměstnání v dolech, hutích, cihelnách, vápenkách, při stavbě a opravách silnic, při odklizení trosek a podobně. Laušmanův resort zastával názor, že samostatné iniciativy místních činitelů a nižších orgánů ve věci transferu by se měly zakázat, „jelikož se ukázalo, že byly často odsunuty kvalifikované, zapracované síly v průmyslu, s nimiž t. č. ještě musíme počítati“. Proti urychlenému vysídlení ostatních Němců však ministerstvo průmyslu nevzneslo žádné námítky. Jejich odchod ze země se mu jevil jako žádoucí mimo jiné i proto, že mohl ulehčit situaci v zásobování obyvatelstva a přidělech potravin.³⁷ Zřejmě i s přihlédnutím k tomu nabádalo ministerstvo vnitra 14. července Zemské národní výbory v Praze a Brně, aby důsledně dbaly na dodržování dosavadních pokynů vlády.³⁸

V notě československé vlády z 3. července, jež byla určena diplomatickým zástupcům USA, Velké Británie a SSSR, se uvádělo, že se počítá s vysídlením asi dvou až dvou a půl milionů Němců a přibližně čtyř set tisíc Maďarů z republiky. Současně vláda tlumočila své stanovisko, že souhlasí s provedením odsunu jako plánovité a organizované akce, s tím, že na příslušném plánu již pracuje. Spojence v notě zároveň žádala, aby se „transferem“ zabývali na nadcházející schůzce Velké trojky. Praha již přitom neočekávala nějaké rozhodnutí o vlastním principu (o něm se soudílo, že byl akceptován), ale v první řadě precizaci spíše technických otázek realizace nucených migrací ve velkém měřítku.³⁹ Odpověď Spojených států z 16. července

36 NA, f. ÚPV-B, k. 967, sign. 1281.3 II, záznam o poradě na ÚPV z 3.7.1945; rovněž VÚA-VHA, f. MNO, HŠ, 7. odd., čj. 2270/dův. 1945, k. 65 (B).

37 NA, f. MV-NR, k. 7446, sign. B-300, čj. 535/1945, přípis ministerstva průmyslu na ministerstvo vnitra z 10.7.1945.

38 Státní okresní archiv Jablonec nad Nisou (SOKA Jablonec n/N.), f. ONV Jablonec n. N., k. 23, oběžník ministerstva vnitra adresovaný ZNV v Praze a Brně ze 14.7.1945 (podepsán E. Polák).

39 KRÁL, Václav (ed.): *Die Deutschen in der Tschechoslowakei 1933–1947: Dokumentensammlung. Acta occupationis Bohemie et Moravie*. Praha, Československá akademie věd 1964, dok. č. 445,

byla (jako obvykle) dosti neurčitá. Psalo se v ní, že Washington si je dobře vědom závažnosti celého problému a že se naskytá možnost diskutovat o něm na konferenci v Postupimi. Velká Británie reagovala obdobně již o dva dny dříve.⁴⁰ V textu československé nóty ovšem chyběla jakákoli zmínka o tom, že vysídlovací operace již delší dobu probíhají. Že Londýnu nezůstalo manévrování Prahy v této věci utajeno, o tom svědčí například otázka, kterou položil Philip Nichols 14. července v rozhovoru s jedním úředníkem ministerstva zahraničí. Britského velvyslance zajímalo, zda odpovídá pravdě Fierlingerovo tvrzení, že území republiky denně opouštějí vlaky s Němci (premiér o tom hovořil 10. července na schůzi sociálních demokratů v Praze a jeho tvrzení se objevilo v tisku).⁴¹

Československá vláda se nakonec 17. července rozhodla oslovit Spojeneckou kontrolní radu pro Německo v Berlíně a obdobný orgán v Budapešti, tentokrát s již poměrně konkrétním „Plánem na transfer německé a výměnu maďarské menšiny z ČSR“, jenž prošel předchozího dne závěrečnou redakcí na Úřadu předsednictva vlády.⁴² V tomto dokumentu byly rozvedeny myšlenky, jež obsahovaly již koncem května předložené a následně diskutované návrhy relevantních vnitrostátních norem. Očividně patrné je to mimo jiné z pasáží týkajících se problému vymezení a pořadí takzvaných odsunových kategorií. Jejich formulace odpovídala znění třetí verze připravovaných vládních „Směrnic o odsunu cizího obyvatelstva“, ovšem bez zmínky o německých „okupantech“, jejichž odchod ze země se jevil jako z mezinárodního hlediska nezpochybnitelný. Postup rozpracovaný ve vládou neschválených směrnících tak nalezl uplatnění v dokumentu určeném pro cizinu. Koncem července 1945 začalo ministerstvo vnitra prostřednictvím podřízených složek a místních

s. 550 n., nota Vladimíra Clementise adresovaná britskému velvyslanci v Praze Philipu Nicholsovi z 3.7.1945; KAPLAN, Karel – ŠPIRITOVÁ, Alexandra (ed.): *ČSR a SSSR 1945–1948: Dokumenty mezivládních jednání*. Brno, Doplněk 1997, s. 110; KUČERA, Jaroslav: „Žralok nikdy nebude tak silný“: *Československá zahraniční politika vůči Německu 1945–1948*. Praha, Argo 2005, s. 61.

40 NA, f. ÚPV-B, k. 968, sign. 1281.3 II, záznam vedoucího národnostního oddělení ÚPV dr. Staška ze 17.7.1945. Britská a americká odpověď na československou nótu ze 14. a 16.7.1945 viz KRÁL, V. (ed.): *Die Deutschen in der Tschechoslowakei 1933–1947*, dok. č. 446 a 448, s. 551 n. a 553.

41 Srv. HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 116.

42 Plán a dokumentace k jeho přípravě viz NA, f. ÚPV-B, k. 967, sign. 1281.3 II. Duplikát je uložen v *Archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR*, Praha (AMZV ČR), f. TO Německo 1945–1959, k. 13, obal 4, čj. 10627/II/45. Plán je s chybným datováním otištěn v edici: KRÁL, V. (ed.): *Die Deutschen in der Tschechoslowakei 1933–1947*, dok. č. 448, s. 554. Srv. též STANĚK, T.: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, s. 88–90; HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 107 a 141; KASTORY, Andrzej: *Rewanż za Monachium: Z dziejów czechosłowackiej polityki wobec sąsiadów w latach 1945–1947*. Kraków, Polska Akademia Umiejętności 1996, s. 38 n., 55 n.

správních orgánů s důkladnější přípravou podmínek pro realizaci systematického vysídlení německého obyvatelstva, mimo jiné též pokud šlo o jeho přesnější rozčlenění do „odsunových kategorií“.⁴³

Nepochybně důležitá je okolnost, že prvotní záměr opřít se při vysídlení Němců (a Maďarů) o stále platné právní normy ohledně pobytu cizinců na československém státním území nebyl nakonec naplněn. Nicméně faktem zůstává, že tato možnost – alespoň z čistě formálněprávního hlediska – existovala a že ji vláda po několik týdnů zvažovala. Do jisté míry rušivě mohla v tomto směru působit jedna dosud nezmíněná skutečnost. Zásady „vyhošťovacího“ řízení podle ustanovení zákona č. 88/1871 *Říšského zákoníku* ve znění pozdějších předpisů o správním řízení (vládní nařízení č. 8/1928 Sb.) totiž umožňovaly podat odvolání proti příslušným výměrům, jež bylo samozřejmě nutno vydávat a zdůvodňovat na individuálním základě. Teprve poté, když se rozhodnutí stalo právoplatným, mohlo být vykonáno (předtím bylo pouze možné cizince určeného k „vyhoštění“ zadržet ve vazbě). Narozdíl od toho nebyly vysídlovací akce z roku 1945 individuálně zdůvodněny a většinou ani nebyly postiženým individuálně, písemnou formou oznámeny. Dělo se tak zpravidla jen prostřednictvím tištěných vyhlášek nebo ústně vydanými příkazy. Vše probíhalo jaksi „za pochodu“, uplatněním práva momentálně silnějšího, pod nátlakem a mnohdy s hrozbou použití krajních prostředků. Možnost odvolání zde teoreticky ani prakticky neexistovala.⁴⁴

Iniciativy a opatření zemských orgánů v Praze a Brně

Zemský národní výbor v Praze, pokud je nám známo, v květnu 1945 nevydal nějaká nařízení zásadnějšího charakteru, jež by se přímo vztahovala k úpravám postavení německého obyvatelstva (včetně jeho vysídlení) v měřítku celého jeho správního obvodu. Situace se změnila v červnu. Z této instituce vzešly tehdy pokyny vyvíjející k zavádění místy i značně radikálních opatření, jimž se dosavadní výzkum

43 Oběžník ministerstva vnitra z 28.7.1945, doplněný výnosem z 27.8.1945, požadoval vést tzv. odsunové kategorie v tomto pořadí: 1. okupanti, tj. Němci, kteří se do ČSR přistěhovali po 1.10.1938; 2. provinilí osoby, pokud nebyly zajištěny (šlo především o „zvlášť výbojně“ nacisty a osoby vystupující dříve aktivně s odznakem NSDAP); 3. bývalí veřejní zaměstnanci, kteří ztratili místo zrušením jejich pracovního poměru; 4. zemědělci; 5. majitelé podniků a živnostní; 6. příslušníci svobodných povolání; 7. dělníci; 8. ostatní. V oběžníku se tedy uplatnilo strukturovanější schéma než ve výše citovaných materiálech (viz STANĚK, T.: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, s. 71).

44 MIKULE, Vladimír: Dekrety prezidenta republiky o postavení Němců a jejich dnešní právní význam. In: JECH, K. (ed.): *Němci a Maďaři v dekretch prezidenta republiky*, s. 76–96, zde s. 88–91. Autor poukazuje mj. na fakt, že ve *Sbírce nálezů Nejvyššího správního soudu* z této doby se žádný nálež týkající se „vyhoštění“ a odsunu nevyskytuje.

patřičně nevěnoval. Specifická situace nastala v Praze, kde důležitou úlohu sehrály i jiné orgány s působností pouze pro hlavní město. Tady se situace německých starousedlíků i osob přistěhovaných po roce 1938 řešila především hromadnou interací v improvizovaných táborových zařízeních nebo zvláštních odděleních soudních věznic (Pankrác, Karlovo náměstí) přímo ve městě (v květnu zde bylo na zhruba čtyřiceti místech internováno přinejmenším dvacet až pětadvacet tisíc lidí), respektive přesunutím těchto osob do táborů v přilehlých regionech (Terezín, Týnec u Kouonic, Nový Bydžov, Lysá nad Labem, Mělnicko, Kladensko aj.) nebo jejich využitím pro různé práce na venkově (k 5. červnu bylo údajně na jiná místa odtransportováno kolem sedmadvaceti tisíc Němců z Prahy). „Neprovinilým“ osobám měla být dočasně ponechána možnost, aby setrvaly ve svých původních bydlištích.

Při stanovení postupu vůči takzvanému státně nespolehlivému obyvatelstvu v prostoru Čech měl od počátku významné slovo mladý komunista Miroslav Kreysa, který stál v čele osidlovacího referátu Zemského národního výboru v Praze a od konce léta pak zastával funkci předsedy centrálního Osidlovacího úřadu pro české země. O činnosti příslušné osidlovací komise v prvním měsíci její existence toho mnoho nevíme. Podle dosavadních zjištění se tehdy Kreysa věnoval zejména obnovování státní správy a formulování vlastního osidlovacího programu. Až do podzimu 1945 podporovaly jako pomocné orgány činnost pražského Zemského národního výboru na tomto poli rovněž osidlovací komise při Okresních národních výborech v Plzni a v Hradci Králové (šlo vlastně o jakési osidlovací expozitury pro západní, respektive východní Čechy). Kreysa, jenž byl klíčovou figurou při realizaci státní sídelní a „pohraniční“ politiky až do roku 1950, se především v první fázi po osvobození činnorodě podílel na tehdejší řešení „německé otázky“.⁴⁵ Od poloviny května dostával početné situační zprávy z pohraničí a patřil v tomto ohledu k nejinformovanějším aktérům tehdejšího dění.⁴⁶ Zhruba do poloviny června předával Kreysa a další činitelé Zemského národního výboru v Praze své direktivy místním orgánům zřejmě většinou buď telefonicky nebo osobně, při jednáních s jednotlivci či delegacemi v Praze, respektive při návštěvách ve vybraných lokalitách. Tak

45 Kreysa již 5.6.1945 vedl jednání ZNV v Praze o vysídlovacích a osidlovacích operacích za účasti zástupců ministerstev vnitra a vnitřního obchodu, odborů a hospodářských svazů (NA, f. MV-NR, k. 296, sign. A 1321, úřední záznam ministerstva vnitra z 6.6.1945). Na zasedání rady ZNV 7. června pak podal o činnosti své komise první obšírnou zprávu, v níž mj. exponoval problémy příkazování Němců na práce, jejich „evakuace“ a spolupráce s československou armádou (*tamtéž*, f. Zemský národní výbor Praha (ZNV-P), k. 217, protokol ze zasedání rady ZNV 7.6.1945). K tehdejší situaci v Praze a středočeském regionu srv. např. STANĚK, T.: *Poválečné „excesy“ v českých zemích a jejich vyšetřování*, s. 196 n.

46 Srv. obsáhlý materiál uložený v *Národním archivu*, f. Zemský úřad Praha – Referáty dopravní, průmyslový, pro pozemkovou reformu, pro vnitřní osídlení a správu nepřátelského majetku (1945–1949) (ZÚ-R), k. 877–886.

například 10. června člen rady pražského Zemského národního výboru Josef Kotrlý jednomu z členů Místní správní komise v Jablonci nad Nisou v důvěrném rozhovoru sdělil, „že jest nutno s největším urychlením vyřešit národní otázku v pohraničí“. S poukazem na údajně negativní stanovisko západních velmocí k integrálnímu transferu Němců považoval také za nutné, „aby místní výbory samy od sebe revolučním činem udělaly pořádek v pohraničí ještě dříve, než budou podepsány mírové smlouvy“.⁴⁷ Není pravděpodobné, že by takto hovořil, pokud by v zásadě nerespektoval politickou linii zastávanou v pražském ústředí. Dá se přitom usuzovat, že Kotrlý, Kreysa i další funkcionáři Zemského národního výboru v Praze předávali podobné instrukce představitelům státní správy v pohraničí rovněž při mnoha jiných příležitostech.⁴⁸

Pokud šlo o samotný odsun německého obyvatelstva, pocházejí nejdůležitější písemně zpracované pokyny pražského Zemského národního výboru až z druhé červnové dekády. Jejich iniciátorem byl Miroslav Kreysa.

Osídlovací referent zemského orgánu si přirozeně plně uvědomoval, že stav osídlování bude v podstatné míře záviset na rychlosti vysídlování. Bylo všeobecně jas-

Iniciátorem nejdůležitějších pokynů pro odsun německého obyvatelstva, jež vydal Zemský národní výbor v Praze, byl vedoucí jeho osídlovacího referátu Miroslav Kreysa. Jako přednosta Osídlovacího úřadu se pak stal garantem osídlování sudetských oblastí českým obyvatelstvem (foto převzato z fondů Národního archivu, Praha)

47 *SOka Jablonec n/N.*, f. ONV Jablonec n. N., k. 23, přípis Úřadu Národní bezpečnosti (ÚNB) Jablonec n/N. na ministerstvo vnitra z 11.6.1945, čj. 7 pres.

48 Při jednání bezpečnostních funkcionářů okresních správních komisí (OSK) z Liberce, Jablonce nad Nisou, Frýdlantu a Německého Jablonného (Jablonného v Podještědí) 19.6.1945 v Liberci, jehož se zúčastnili i zástupci armády, se předsedající bezpečnostní referent liberecké OSK May vyjádřil v podstatě analogicky jako Kotrlý. Podle jeho slov měly okresní orgány převzít veškerou odpovědnost na sebe s tím, že je nyní „nutno udržet Němce v atmosféře strachu“. (*SOka Jablonec n/N.*, f. ONV Jablonec n. N., k. 23, přípis ÚNB Jablonec n/N. na ministerstvo vnitra z 20.6.1945.)

né, že dokud Němci nebudou koncentrováni v táborech, přiděleni na práci mimo svá bydliště nebo vystěhováni za hranice, neuvolní se jejich zemědělské usedlosti, podniky, živnosti, domy a byty, a tudíž nebude ani možné nasměrovat do pohraničí žádoucí počet českých osídlenců. Kreysa jako garant osídlování tak pochopitelně nedbal na názory prezentované některými politiky a částí veřejného mínění na Západě, podle nichž by se až do rozhodnutí velmocí nebo případně i mírové konference neměly podnikat nějaké zásadní, neodvolatelné kroky. Nebylo proto ani divu, že na zasedání rady Zemského národního výboru v Praze 11. června navrhl, aby se český zemský orgán dal ihned do díla a nařídil bezodkladnou „evakuaci“ Němců. Rada se poté usnesla, aby její plzeňský člen dr. Hrbek zahájil v Plzni jednání se sborovým velitelstvím americké armády o uznání pravomocí vznikajících československých správních orgánů a současně též o vystěhování německého obyvatelstva. Nebylo ovšem jasné, zda se „evakuační“ akce měla týkat jen říšských Němců nebo i zdejších německých starousedlíků. Za dané situace bylo velmi důležité pověření Miroslava Kreysy a bývalého místopředsedy České národní rady, národního socialisty Otakara Machotky, aby vypracovali směrnice pro urychlené vysídlení německého obyvatelstva a aby s pomocí technických a jiných úředníků i ve spolupráci s bezpečnostními sbory a Rudou armádou zařídili u okresních a místních národních výborů (správních komisí) přípravu a provedení celé akce (o tomto postupu měli rovněž ústně vyznat ministerstvu vnitra). K sestavení požadovaných směrnic byla na schůzi přednesena řada námětů. Hovořilo se mimo jiné o tom, že by se mělo přesně stanovit, kdo vůbec spadá pod označení „Němec“ a kdo je anti-fašistou, nebo že by se měly nejdříve vystěhovat za hranice osoby mladší čtyřiceti let. O ostatních Němcích se soudilo, že by měli být soustředěni (koncentrováni) v táborech nebo vyhrazených čtvrtích, aby byl o nich lepší přehled a mohli být přitom zaměstnáni při různých pracích. Padl také návrh, aby se o těchto záležitostech uskutečnila výměna názorů a zkušeností mezi pražským a brněnským Zemským národním výborem.⁴⁹

Kreysa jednal rychle. Vzápětí po jednání rady připravil „Opatření k vystěhování Němců“, které již 12. června podepsal předseda a současně bezpečnostní referent Zemského národního výboru v Praze Ladislav Kopřiva. První odstavec směrnic jasně naznačoval, co se od podřízených míst očekává: „ZNV nařizuje všem ONV, příp. správním komisím, aby ve spolupráci s MNV a správními komisemi bezodkladně přikročily se vší rozhodnou důsledností k vystěhování německého obyvatelstva z území Čech.“ V revolučním stylu koncipovaný text, jenž se ani formálně neodvolával na nějaké právní či ústavní ustanovení, vycházel ze stanoviska, že v principu by se mělo vysídlit veškeré německé obyvatelstvo (k 12. červnu přitom ještě nevstoupily v platnost žádné konfiskační dekrety, nemluvě o normě vymezující stát-

49 NA, f. ZNV-B k. 217, protokol ze zasedání rady Zemského národního výboru 11.6.1945.

ní občanství!). Do odsunu se ovšem podle opatření prozatím neměly zařazovat následující osoby: zaprvé Němci, u nichž se v důsledku jejich provinění předpokládá soudní postih v rámci retribuice; zadruhé navrátilci z nacistických koncentračních táborů a věznic, pokud tam pobývali z důvodu politické nebo rasové perzekuce; zatřetí Němci, kteří mohou prokázat, že aktivně podporovali český národ v jeho boji proti nacismu; začtvrté zaměstnanci (v zemědělském sektoru rovněž samostatní malí producenti), jichž bylo nutně zapotřebí k udržení chodu hospodářství; zapáté rakouští státní příslušníci, pokud se vůči republice nijak neprovinili. U Němců a příslušníků jejich rodin, kteří spadali do čtvrté skupiny, se předpokládalo zkoncentrování do jednotlivých městských čtvrtí, vybraných částí samostatných obcí nebo též z několika osad do jedné obce. Opatření neobsahovalo žádnou zmínku o příslušnících národnostně smíšených rodin nebo Židech německé národnosti⁵⁰ a nerozlišovalo ani mezi říšskými Němci a starousedlíky (sudetskými Němci), jež bylo zřejmé ještě v takzvaném Košickém vládním programu. S „evakuací“ Němců se podle tohoto nařízení mělo započít ihned. Pražský Zemský národní výbor měl být o průběhu akcí informován každého třetího dne, místní velitelé spojeneckých armádních jednotek měli být o připravovaných transportech vyrozuměni vždy předem. Němci se měli vysídlovat po skupinách, s přepravou se počítalo po železnici, ale též na říčních člunech, nákladních automobilech nebo koňských povozech. Každá osoba si směla vzít zavazadlo o hmotnosti do třiceti kilogramů (připouštělo se i použití ručních vozíků). S výjimkou snubních prstenů nesměly československé území v žádném případě opustit cennosti (zejména předměty z drahých kovů a šperky), dále koberce, kožešiny, obrazy a československé i „protektorátní“ peníze.⁵¹

Datum 12. června nacházíme rovněž na Kreysou signovaných „Směrnících k nařízení ZNV o vystěhování Němců“, jež upřesňovaly obecné podmínky uvedené ve výše komentovaném opatření z téhož dne. Analogicky k ustanovení, které obsahoval dekret č. 5/1945 Sb., byl jako „Němec“ definován ten, kdo se při kterém-

50 Když se v radě pražského ZNV 7. června debatovalo o postupu vůči Židům německé národnosti, Kreysa oznámil, že pokud o nich nebylo spolehlivě zjištěno, že jsou antifašisty, má se s nimi zacházet jako s ostatními Němci. Tento striktní postoj, jenž tehdy vcelku odpovídal i linii sledované ministerstvem vnitra, však Kreysa vzápětí poněkud relativizoval poznámkou, podle níž bylo na jedné poradě s premiérem Fierlingerem řečeno, že „pronásledování z důvodů rasových rovná se politické perzekuci“. (NA, f. ZNV-P, k. 217, protokol ze zasedání rady Zemského národního výboru 7.6.1945.)

51 NA, f. ZÚ-R, k. 1145, inv. č. 628, čj. 873 O.k. – 1945; duplikáty *tamtéž*, f. MV-NR, k. 7443, sign. B-300, čj. 11/1945; f. Ministerstvo vnitra – dodatky (MV-D), k. 215; f. Ministerstvo vnitra – Noskuv archiv (MV-N), k. 254, inv. č. 160; f. Ministerstvo spravedlnosti – dodatky (MS-dodatky), k. 1999, inv. č. 405; VÚA-VHA, f. MNO, HŠ, 7. odd., čj. 1500, k. 62 (B); *Státní okresní archiv Ústí nad Orlicí (SOKA Ústí n/O.)*, f. ONV Lanškroun, k. 11, inv. č. 250 (cit. MACKOVÁ, Marie – VOGEL, Jan: *Výprachtice 1304–2004*. Výprachtice, Obecní úřad Výprachtice 2004, s. 123).

koli sčítání lidu od roku 1929 přihlásil k německé národnosti nebo se stal členem národních skupin, útvarů či politických stran sdružujících osoby německé národnosti. Němci žijící ve smíšeném manželství s partnerem české národnosti měli být vzati v ochranu (pokyny pražského ZNV tedy nakonec tyto osoby registrovaly jako svébytnou kategorii). Kdo ve smyslu tohoto nařízení „zatím“ území Čech nemusel opouštět, mohl zde být ponechán i s rodinou „v užším slova smyslu“. Němci ekonomicky potřební byli co do šance vyhnout se odsunu rozdělení do tří skupin. Přednost dostaly bezdětné, svobodné a ovdovělé osoby obojího pohlaví, a to ženy nad pětatřicet let a muži nad čtyřicet let. Následovaly bezdětné manželské páry, pokud manželka byla starší pětatřiceti let. Nakonec se připouštěla i eventualita, že v zemi zůstanou německé rodiny s jedním nebo nanejvýš dvěma dětmi, jestliže manželce bylo více než pětatřicet let; to však bylo možné jedině tehdy, když Němci z obou prvních skupin početně nepostačovali k udržení nutného chodu podniků, závodů, živností a podobně. Tvrdost stanovených podmínek ilustruje mimo jiné fakt, že podle znění opatření i směrnic nesměly ve svých dosavadních domovech – s výjimkou uznaných antifašistek, partnerek ze smíšených manželství a rakouských státních příslušnic – zůstat žádné německé ženy mladší pětatřiceti let. V pozadí stál zcela nepochybně záměr dosáhnout podstatného snížení natality zbylé německé populace, a tím i usnadnit její postupnou asimilaci.⁵² V této souvislosti je možno připomenout elaborát, který ještě v době okupace vypracoval pro londýnskou exilovou vládu národněsocialistický odborník na populační otázky Otakar Machotka a v němž se uvažovalo pouze o vystěhování Němců mladších jednačtyřiceti let.⁵³ Ve směrnicích pražského Zemského národního výboru byl dále ve spojitosti se setrváním určitého počtu Němců jako pracovních sil objasňován výraz „nutný chod hospodářství“. O jeho dosti přísném vymezení v zemědělství svědčí, že ani případné ztráty při polních pracích neměly být důvodem k pozastavení odsunu německých pracovníků. Relativně rigorózní kritéria měla platit i pro zaměstnance průmyslových podniků. Ve sféře obchodu a řemesel se počítalo s tím, že němečtí zaměstnanci budou moci zůstat v obzvláště opodstatněných případech. Tato výjimka se však nevztahovala na dosavadní vlastníky, aby se tak neblokoval hladký průběh osídlování. Z technicko-organizačního hlediska směrnice nabádaly, aby vysídlovací akce

52 Tuto domněnku potvrzuje výrok člena rady pražského zemského orgánu Otakara Machotky pronesený na společném zasedání představitelů českého a moravskoslezského ZNV v Praze 21.6.1945. Spoluautor směrnic tady mimo jiné řekl, že „ZNV usiluje o to, aby při odsunu Němců z pohraničního území byl brán zřetel na lidi mladší, u mužů zejména do 40 let a u žen do 35 let, kteří by měli býti odesláni nejdříve, aby při event[uálním] neuskutečnění vystěhování všeho německého obyvatelstva zde zůstaly jen osoby, u nichž lze předpokládat jen nepatrnou porodnost“. (NA, f. ZNV Praha, k. 217, protokol ze společného zasedání členů rad ZNV v Praze a Brně 21.6.1945.)

53 Srv. MACHOTKA, Otakar: *Pražské povstání 1945*. Washington, Rada svobodného Československa 1965, s. 13.

byly dirigovány mimo hlavní komunikace, kde by mohly způsobit potíže spojenecským vojenským jednotkám. Ve svém závěru dokument Zemského národního výboru v Praze obsahoval instrukce k zajišťování německého majetku a také varování, že jakékoli „rabování a loupení“ bude přísně trestáno.⁵⁴

Oběma normám pražského Zemského národního výboru z 12. června zde věnujeme větší pozornost hlavně proto, že představovaly – pomineme-li již výše zmíněná opatření Národního výboru pro Velké Brno a Zemského národního výboru v Brně z konce května 1945⁵⁵ – v zásadě první, co do úmyslu a konkrétního obsahu vcelku jednoznačné a systematicky rozpracované (i když v improvizovaných podmínkách vzniklé) pokyny ústředního civilního orgánu československé státní správy k okamžitému a plošnému vysídlení „autochtonního“ německého obyvatelstva. Miroslav Kreysa informoval radu Zemského národního výboru v Praze o směrnicích, které sestavil spolu s Otakarem Machotkou, 14. června a jednotlivě přitom rozebíral plánovaná opatření. Poněkud matoucí však bylo současné Kreysovo sdělení, že – jak se dověděl z ministerstva vnitra – vláda právě projednává vlastní obdobné nařízení a že by bylo proto žádoucí vyčkat s vydáním směrnic do příštího dne (tedy 15. června), kdy se sejde kabinet. Argumentovalo se prý zájmem na jednotném postupu. Rada toto doporučení akceptovala, zároveň se však usnesla pokračovat v přípravách, „aby pak s evakuační akcí mohlo být ihned započato“.⁵⁶ Věc se měla následovně: Předseda pražského Zemského národního výboru Ladislav Kopřiva předložil ještě 12. června více exemplářů obou „pražských“ norem ministerstvu vnitra k posouzení. Podle dostupných záznamů byly předány Václavu Noskovi, prezidiálnímu šéfovi Otakarovi Holdíkovi, Karlu Ludwigovi, jenž v resortu odpovídal za osidlovací agendu, stále více do popředí vystupujícímu Antonínu Kučerovi (pozdějšímu vládnímu zmocněnci pro odsun Němců) a přednostovi legislativního oddělení Josefu Hoffmannovi.⁵⁷ V nedatované, rukou psané poznámce (pravděpodobně z 15. června) Karla Ludwiga stálo, že vláda bude „dnes“ projednávat osnovy dekretů o státním občanství a transferu a že by pražský Zemský národní výbor měl s rozšířením svých směrnic prozatím vyčkat.⁵⁸

54 NA, f. MV-N, k. 254, inv. č. 160. Duplikáty jsou uloženy *tamtéž*, f. MV-NR, k. 7443, sign. B-300, čj. 11/1945; f. MV-D, k. 216 a 215; f. MS-dodatky, k. 1999, inv. č. 405; *VÚA-VHA*, f. MNO, HŠ, 7. odd., čj. 1500, k. 62 (B); *Moravský zemský archiv, Brno (MZA)*, f. Zemský národní výbor – volené orgány a sekretariát (ZNV-VOS), k. 787; *SOka Ústí n/O.*, f. ONV Lanškroun, k. 11, inv. č. 250 (cit. MACKOVÁ, M. – VOGEL, J.: *Výprachtice 1304–2004*, s. 123).

55 Srv. 1. část studie (*Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 3–4 (2005), s. 520–523).

56 NA, f. ZNV-P k. 217, protokol ze zasedání rady ZNV 14.6.1945.

57 Srv. dřívější odkazy na „subfondy“ ministerstva vnitra v Národním archivu a Hoffmannův záznam z 22.6.1945 (NA, f. MV-NR, k. 296, sign. A 1321).

58 *Tamtéž*, f. MV-NR, k. 7443, sign. B-300, čj. 11/1945.

Pokud je z archivní dokumentace známo, předložil k nim konkrétnější stanovisko pouze odbor „Z“ (zpravodajský) ministerstva vnitra. Dobrozdání sestavil 20. června dr. František Kropáč, jenž v principu s pokyny Zemského národního výboru (tedy s oběma normami) souhlasil. Požadoval jen, aby se při vynětí antifašistů z dosahu chystaných zákroků postupovalo přísně, benevolentněji zato u zaměstnanců exportních průmyslových odvětví (například sklářských závodů na Jablonecku). Nesouhlasil ani s rychlým zařazením zemědělských pracovních sil do vysídlovacích akcí. Na druhé straně měla být podle Kropáče „s prospěchem“ vystěhována vedoucí vrstva českých Němců (přirozeně s ohledem na požadavek retribuce). Přednostně tedy měli odejít ze země profesori, učitelé, advokáti, notáři, bývalí veřejní zaměstnanci a jiní, „aby Němci zatím zbylí byli oslabeni v ohledu intelektuálním; tím by byla ochromena i jejich schopnost odporu“. Tento návrh se velmi blížil záměrům, jež byly v této době formulovány ve vládních směrnicích. S vynětím rakouských státních příslušníků z plánovaných opatření odbor „Z“ prozatím souhlasil. Současně se však v jeho elaborátu připomínalo, že podle záměru vlády by prý měli být odsunuti všichni cizinci německé národnosti.⁵⁹ Na okraj soustředění Němců v městských čtvrtích, částech obcí a podobně, jak je nařizoval pražský Zemský národní výbor, se zde uvádělo, že podle „zatímních směrnic“ vlády z 15. června (jež obdržel také ZNV) by německé obyvatelstvo nemělo být „vehnáno“ bez rozdílu do koncentračních táborů. Přestože se v tomto dobrozdání ministerstva vnitra objevily odkazy na některé další pasáže „zatímních směrnic“, jež byly ostatně určeny armádě, a rovněž některé kritické či zpřesňující připomínky, neprojevil zpravodajský odbor žádnou snahu nějak bránit zveřejnění norem Zemského národního výboru v Praze. Naopak, mimo jiné doporučoval, aby Zemský národní výbor tyto normy současně zaslal i takzvané repatriační komisi v Českých Budějovicích.⁶⁰ Zdá se tedy, že v reakcích jednotlivých součástí aparátu ministerstva vnitra na normy zpracované pražským Zemským národním výborem nepanovala úplná shoda. Doklady o případné polemice s komentáři resortu vnitra na půdě Zemského národního výboru se však nedochovaly.

Otázkou zůstává, zda zmíněné opatření a směrnice Zemského národního výboru v Praze z 12. června 1945 se skutečně oficiální cestou dostaly až k okresním správním orgánům v Čechách. I když se rada tohoto orgánu 14. června rozhodla,

59 Názory jednotlivých ministerstev se lišily v tom, zda považovat německojazyčné Rakušany za „Němce“ anebo – jak si to přála nová rakouská vláda – za osoby „rakouské národnosti“ (např. podle švýcarského vzoru). Blíže k tomu viz ARBURG, Adrian von: *Zwischen Vertreibung und Integration* (disertační práce, s. 115 n.).

60 NA, f. ZÚ-R, k. 879, stanovisko odboru „Z“ ministerstva vnitra z 20.6.1945. Kreysa se s tímto stanoviskem seznámil až někdy na konci července nebo v srpnu, tj. v době, kdy již bylo jeho postoupení dalším instancím zpožděno v důsledku manipulační chyby v pisárně ministerstva vnitra a na ZNV v Praze (*tamtéž*, nedatovaná úřední poznámka).

aby se vyčkalo rozhodnutí vlády, existují důvěryhodné důkazy o tom, že obě normy byly podřízeným instancím skutečně, a to i neprodleně, intimovány. Tak například Okresní četnické velitelství v Litoměřicích hlásilo 29. června tamní okresní správní komisi, že při vysídlení Němců z Lovosic, zahájeném 23. června, bylo „při výběru osob ... postupováno v dohodě s místním národním výborem a přihlíženo k směrnicím Zemského národního výboru v Praze ze dne 12. 6. 1945, čís. 874 O[sidlova-cí] k[omise] [ZNV] – 1945“.⁶¹ Exempláře obou písemných pokynů byly nalezeny rovněž ve fondu Okresního národního výboru v Lanškrouně nebo v dokumentaci Zemského národního výboru v Brně.⁶² Objevují se také ve sbírce důležitých materiálů soustředěných v rámci působnosti takzvaného referátu „B“ ministerstva vnitra („odsunového oddělení“), jež bylo zřízeno v červenci pětáctyřicátého roku. Figuruje i na seznamu norem vydaných centrálními úřady, který je součástí pojednání „Historie odsunu Němců“, sepsaného pro interní potřebu začátkem padesátých let.⁶³ Konečně i zpětný přehled o dosavadní činnosti Komise pro vnitřní osídlení a správu nepřátelského majetku pražského Zemského národního výboru ze 7. února 1947 obsahuje informaci o tom, že tento orgán vydal v roce 1945 „Směrnice pro vystěhování Němců“.⁶⁴ Obě analyzovaná nařízení byla uložena též ve sbírce oběžníků příslušného referátu.⁶⁵

S přihlédnutím ke zjištěním získaným z dobových pramenů lze tedy s relativně velkou jistotou předpokládat, že červnové pokyny Zemského národního výboru v Praze byly sice předloženy k posouzení ministerstvu vnitra, současně ale též zaslány podřízeným orgánům. Jelikož se nikde neobjevily náznaky, že by snad byly písemnou formou odvolány nebo že by jejich účinnost byla pozastavena, jeví se jako pravděpodobná následující teze: poté co Zemský národní výbor v Praze obdržel rozporuplné připomínky ministerstva vnitra, nevyžadoval už od okresních orgánů splnění svých nařízeních (a nijak na ně nenavázal), současně je však ani explicitně neanuloval. Jak ukazuje příklad litoměřického okresu, v různých českých lokalitách a regionech (severozápadní, severní a severovýchodní Čechy) mohly takto „ve

61 *Archiv Ministerstva vnitra ČR – pracoviště Kanice u Brna (AMV-Ka)*, f. Zemské velitelství SNB Praha (A 14), k. 6/51, přípis OČV v Litoměřicích adresovaný OSK Litoměřice z 29.6.1945.

62 *SOKA Ústí n/O.*, f. ONV Lanškroun, k. 11, inv. č. 250 (cit. MACKOVÁ, M. – VOGEL, J.: *Výprachtice 1304–2004*, s. 123); *MZA*, f. ZNV-VOS, k. 787. Exempláře uložené v MZA byly poprvé zmíněny ve studii: HRABOVEC, Emilia: *Politisches Dogma kontra wirtschaftliches Kalkül: Einige Aspekte der wirtschafts- und sozialgeschichtlichen Entwicklung in den Sudetengebieten 1945–1946*. In: HEUMOS, Peter (ed.): *Heimat und Exil: Emigration und Rückwanderung, Vertreibung und Integration in der Geschichte der Tschechoslowakei*. München, R. Oldenbourg 2001, s. 163–186. Autorka vychází bez dalšího z přesvědčení, že normy pražského ZNV byly vydány a že je podřízené orgány skutečně obdržely.

63 *NA*, f. MV-D, k. 214, 215 a 216.

64 *Tamtéž*, f. Zemský úřad Praha – dodatky (ZÚ – dodatky), sign. O. Klička, k. 15.

65 *Tamtéž*, f. (ZÚ-R), k. 1145, inv. č. 628.

vzduchu visící“ instrukce pražského Zemského národního výboru společně s postupem armády výrazně ovlivnit tamní situaci. V některých případech se nedá vyloučit ani jejich zprostředkovaně „inspirativní“ role při přípravě a realizaci vysídlovacích akcí v Moravskoslezské zemi. Eventuální obeznámení s pokyny pražského Zemského národního výboru mohlo pro funkcionáře národních výborů (správních komisí) znamenat určité utvrzení v názoru, že jednájí správně, když podporují postup armády, jež začala s vysídlováním ve velkém stylu krátce předtím. Přesto zůstává otázkou, do jaké míry byly tyto pokyny v konkrétních lokalitách opravdu naplňovány. V úvahu je totiž třeba vzít okolnost, že místní správa nebyla v tomto směru zase až tak radikální a že při provádění „evakuací“ Němců ve všech částech země od začátku června 1945 až na malé výjimky dominovala československá armáda, jejíž oddíly se řídily vlastními rozkazy.⁶⁶ Zejména výběr osob určených k odsunu však ve většině případů zůstal v kompetenci civilních složek. Armáda se do jejich působnosti v této oblasti vměšovala zpravidla jen tehdy, když velitelé jejích útvarů považovali počet vybraných lidí za příliš nízký. Reálný vliv nařízení pražského Zemského národního výboru na dění mimo centrum by bylo záhodno blíže objasnit zevrubnějším výzkumem, především pak v okresních archivech. Nemůže být ovšem pochyb o tom, že červnové instrukce české zemské správy vcelku věrohodně charakterizovaly její tehdejší názory a její politickou vůli při řešení „německé otázky“.

Zřejmě z podnětu Posádkového velitelství Velké Prahy (PVVP), jež bylo rozkazem velitelství první vojenské oblasti ze 7. června rovněž „vtaženo“ do příprav vysídlovacích akcí, se o soustřeďování Němců a jejich odsunu jednalo 14. června na poradě Komise pro vnitřní národní bezpečnost při pražském Zemském národním výboru. Zúčastnili se jí rovněž zástupci resortů vnitra a dopravy, Hlavního štábu ministerstva národní obrany, pražského policejního ředitelství a Zemského velitelství SNB. Hovořilo se převážně o zacházení s pražskými Němci. Ministerstvo zemědělství požadovalo, aby byli co nejdříve pracovní nasazeni, případně – pokud šlo o nemocné, staré a k práci nezpůsobilé osoby – vystěhováni po železnici směrem do Kladska (přítomní považovali železnici za nejvhodnější dopravní prostředek). Přesun k hranici obsazené Poláky se ovšem záhy ukázal jako téměř nemožný. Pravděpodobně celozemskou platnost měla mít dohoda o zřízení „koncentračních táborů“ pro zdravé a práce schopné Němce. Do zvláštních „sběren“ měli zamířit infekčně choří. Starci, ženy, děti a ostatní Němci se zase měli shromáždit v táborových zařízeních sloužících k jejich přechodnému ubytování před organizovaným odsunem. Počítalo se s tím, že ministerstvo vnitra ještě poskytne národním výborům (správním komisím) přesnější instrukce (ty však zatím nebyly nalezeny). V usnesení z porady se dále uvádělo, že resort vnitra a jeho orgány by měly provádět vystěhování Němců nejen z Velké Prahy, ale i z ostatního území republiky, přičemž ministerstvo národní obrany k tomu pouze poskytne nezbytnou asistenci. Tato představa kore-

66 Srv. 2. část studie.

lovala s obsahem shora zmiňovaného vládního usnesení z 15. června, z něhož bylo již dostatečně patrné, že by hlavní úkoly při odsunu měly připadnout civilním úřadům. Neorganizované přesuny z nařízení místních národních výborů či správních komisí se prozatím neměly podnikat. S provedením vysídlovacích akcí se v zásadě počítalo ve velkých územních celcích, odpovídajících zhruba rozsahu tří vojenských oblastí – v severních a jižních Čechách a v Moravskoslezské zemi. Není ovšem zcela jasné, jak interpretovat další usnesení schůze Komise pro vnitřní národní bezpečnost ze 14. června, kde se praví, že otázka „evakuace Sudet“ byla projednávána na meziministerské poradě a že bude „řešena později“.⁶⁷

Podíl pražského Zemského národního výboru na normativním řízení vysídlovacích akcí se záhy značně zmenšil, respektive omezil na dílčí pokyny adresované jednotlivým okresním správním orgánům, jež však nelze na základě písemných pramenů v úplnosti rekonstruovat. S cílem kontrolovat dodržování centrálních směrnic a získat co nejvíce potřebných poznatků o situaci v konkrétních lokalitách a regionech byla 17. července z Prahy do pohraničí vyslána takzvaná Meziministerská a zemská komise. Tato komise, jejímž předsedou se stal zástupce ministerstva vnitra František Lis a v níž se ocitli mimo jiné představitelé ministerstev národní obrany, zemědělství a průmyslu a také Sboru národní bezpečnosti, se vydala nejdříve do Liberce a pak do varnsdorfského, rumburského a šluknovského okresu. Později navštívila také okresy Frýdlant v Čechách, Děčín, Teplice-Šanov, Aš a Cheb.⁶⁸ Tamní správní orgány instruovala kromě jiného též o podmínkách „evakuace“ německého obyvatelstva. V souladu s výzvou obsaženou v opatření Zemského národního výboru v Praze z 12. června 1945 nařídila například v Liberci a Varnsdorfu soustředit staré osoby a nepostradatelné zaměstnance do vybraných městských čtvrtí. Němci, kteří měli větší byty, se měli stěhovat do menších, zpravidla na okraji městské zástavby.⁶⁹ Některé známé direktivy komise mají evidentně radikální ráz. Její předseda František Lis například doporučoval vedoucím orgánům tří okresů ležících ve Šluknovském výběžku, aby se záměrem zabránit ilegálním návratům již vysídlených lidí oznámila „všem evakuovaným, že zpětné překročení hranic bude trestáno smrtí“. Radil dokonce „několik takových exekucí exemplárně“ provést.⁷⁰ K úkolům

67 *VÚA-VHA*, f. VO 1, k. 2, výsledný protokol z porady konané 14.6.1945 u KVNB, sestavený na ministerstvu dopravy, a příписы Posádkového velitelství Velké Prahy na velitelství vojenských oblastí z 13. a 16.6.1945; BIMAN, S. – CÍLEK, R.: *Poslední mrtví, první živí*, s. 116.

68 Viz *NA*, f. MV-N, k. 230, kde je uložen seznam členů komise a další materiály o její činnosti.

69 *Tamtéž*, zpráva Vlastimila Dvořáka (zmocněnce pražského ministerstva průmyslu) z Varnsdorfu ze dne 26.7.1945 a další dokumentace; *AMV-Ka*, f. A 14, inv. j. 173, folio 21, výroční zpráva OV SNB I v Liberci z 3.1.1946. V tomto dokumentu je potvrzeno, že zmíněné osoby byly v Liberci skutečně „sestěhovány“ do předměstí Františkov a později i do Janova Dolu, kde jim byly vyhrazeny opuštěné byty po již vystěhovaných Němcích.

70 *NA*, f. MV-N, k. 230, Lisova zpráva o činnosti komise v okresech Varnsdorf, Rumburk a Šluknov od 18. do 28.7.1945.

Předseda Meziministerské a zemské komise František Lis měl z titulu této funkce sledovat plnění direktiv centrálních orgánů při odsunu Němců (foto převzato z fondů Národního archivu, Praha)

komise patřilo rovněž zmírňovat takřka pravidelně se vyskytující rozpory mezi armádou a civilními správními úřady. U členů komise přitom převažovalo mínění, že by se napříště měly důsledněji respektovat potřeby výroby, jež v důsledku odsunu přicházela o důležité pracovní síly. Zástupce ministerstva národní obrany však byl poněkud jiného názoru. Poukazoval na to, že setrvání Němců na místě a celkové zpomalení jejich vystěhování představuje „větší zlo“, než když se „kola výroby a zemědělství“ na čas zastaví. V Liberci se komise jednomyslně usnesla na tom, „aby napříště se antifašistické legitimace vydávaly jen ve výjimečných případech, kde prokazatelně je zjištěna aktivní činnost dotyčného Němce proti nacistickému režimu“. Přitom se zřejmě „zapomnělo“ na to, že výnos ministerstva vnitra z 8. června nařídil zasadit se rovněž o ochranu těch německých odpůrců nacismu, kteří se vrátili z koncentračních táborů a věznic.⁷¹

Možná též s přihlédnutím ke zprávám komise vydal pražský Zemský národní výbor v druhé polovině července 1945 řadu dalších nařízení týkajících se vysídlování. V oběžníku z 19. července byla potvrzena a *de facto* jako zcela legální a legitimní akceptována skutečnost, že „v jednotlivých okresech v pohraničí jest prováděn odsun obyvatelstva německé národnosti“. Následovaly konkrétní pokyny. Vysídlovací akce měly provádět vojenské jednotky ve spolupráci s orgány SNB a v plné shodě s okresními národními výbory a okresními správními komisemi, jež měly vykonávat „funkce spadající pod pravomoc civilní správy“ (tato formulace působí dojmem, jako by šlo o obyčejnou správní činnost těchto orgánů). Nesrovnalosti v součinnosti s vojáky se měly hlásit na Zemském národním výboru v Praze, jenž hodlal předané informace postu-

71 *Tamtéž*, hlášení majora Haka z Liberce z 20.7.1945.

povat ministerstvu národní obrany.⁷² Jeho předseda Ladislav Kopřiva se například 26. července setkal s velitelem první vojenské oblasti generálem Karlem Klapálkem a přislíbil mu, že „všem požadavkům vojenské správy vyjde vstříc, pokud jen to mu bude možné“. Oba debatující se shodli na tom, že zůstanou nadále v těsném kontaktu, aby mohli vznikající problémy řešit případ od případu.⁷³ Miroslav Kreysa v oběžníku z 25. července zdůrazňoval, že „podle zjištění nepostupuje se vždy stejným způsobem při vystěhování Němců žijících ve smíšeném manželství“, a připomněl, že tyto Němce je třeba „spolu s dětmi vzít v ochranu a prozatím od vystěhování upustit“. Tento postup byl předvídan již ve „Směrnících k nařízení ZNV o vystěhování Němců“ z 12. června. Zopakování výzvy mohlo svědčit pouze o jediném: že se jí v řadě případů nedbalo.⁷⁴ O zákazu „nucené evakuace“ rodin s dětmi ze smíšených manželství až do další úpravy se ostatně zmiňoval i oběžník (s celostátní působností) ministerstva vnitra z 9. srpna.⁷⁵ V Kreysou podepsaném výnosu pražského Zemského národního výboru z 31. července se zase upozorňovalo na tu pasáž červnových směrnic, jež se vztahovala k vynětí určitých kategorií osob z odsunu z hospodářských důvodů. Až „na další“ a s okamžitou platností se to mělo týkat všech nepostradatelných průmyslových odborníků, úředníků a dělníků. Vydaná potvrzení (legitimace) o tomto statutu ale neznamenal, že dotyční se budou těšit stejnému postavení jako Češi nebo i němečtí antifašisté.⁷⁶ Krátce předtím (27. července) oznámil Ladislav Kopřiva – v reakci na konkrétní dotaz z Děčína – předsednictvu Zemského národního výboru v Praze, že „lze ponechat jen Němce nezbytně nutné k udržení hospodářského života, kdežto pro ostatní platí zásada, aby byli vystěhováni.“⁷⁷ S počátkem srpna 1945 ovšem začal dosavadní vliv pražského Zemského národního výboru na řízení vysídlovacího a osídlovacího procesu poměrně rychle slábnout. Šlo nepochybně o přímý důsledek vytvoření nových řídicích orgánů sídelní politiky na centrální úrovni – referátu „B“ ministerstva vnitra a Osídlovacího úřadu.

72 *Tamtéž*, f. ZNV-R, k. 1145, oběžník ZNV v Praze z 19.7.1945. Originál, podepsaný Kopřivou a Kreysou, je uložen *tamtéž*, k. 878; rovněž viz *VÚA-VHA*, f. MNO, HŠ, 1. odd., čj. 10 838, k. 27 (B).

73 *VÚA-VHA*, f. VO 1, k. 49, materiál první vojenské oblasti z konce července 1945, jenž sloužil jako podklad pro poradu na Hlavním štábu ministerstva národní obrany o organizaci a zrychlení odsunu.

74 *NA*, f. ZÚ-dodatky, k. 68, oběžník ZNV v Praze z 25.7.1945.

75 *AMV-Ka*, f. Zemský národní výbor Praha – Zemské velitelství internačních a jiných táborů / středisek (E-7), k. 1/1, oběžník ministerstva vnitra (signoval kapitán Bedřich Pokorný) z 9.8.1945 o propouštění dětí a dalších nezletilých osob z táborových zařízení.

76 *SOKA Sokolov* (se sídlem v Jindřichovicích), f. ONV Sokolov, k. 1, oběžník ZNV v Praze z 31.7.1945; rovněž *NA*, f. ZÚ-dodatky, k. 68 a f. ZÚ-R, k. 879. Koncept oběžníku nasvědčuje tomu, že jeho text vznikl v okruhu Národohospodářské komise ÚV KSČ.

77 *NA*, f. ZNV-P (Prezidium), k. 200, protokol ze zasedání předsednictva ZNV 27.7.1945.

V červnu a červenci 1945 věnoval poměrně značnou pozornost přípravě a realizaci odsunu Němců rovněž brněnský Zemský národní výbor. Zřejmě i z toho důvodu, že si jeho funkcionáři nechtěli znovu „spálit prsty“, tak jak tomu bylo koncem května při hromadném „vyvedení“ německého obyvatelstva z Brna, snažili se v tomto směru úzce kooperovat s armádou, konkrétně přímo s velitelstvím třetí vojenské oblasti, jež v té době hrálo obzvlášť iniciativní roli. Vedoucí „evakuační skupiny“ při tomto velitelství major Vilém Pistorius bezprostředně po svém návratu od československo-rakouské hranice – kam také za asistence jemu podřízených vojáků směřoval nedobrovolný pochod brněnských Němců – zformuloval 2. června první variantu velmi důležitého dokumentu z hlediska provádění odsunu Němců v zemi. Ten pak byl v konečné podobě s názvem „Zásadní směrnice pro řízení a provádění akce k vyčištění Moravy a Slezska od Němců“ 25. června společně podepsán velitelem třetí vojenské oblasti generálem Zdeňkem Novákem a předsedou brněnského Zemského národního výboru Františkem Loubalem (předseda ostravské expozitury Moravskoslezského ZNV podepsal tyto pokyny 29. června). Jak uvedl generál Novák ve svém sdělení pro ministerstvo vnitra z 25. června, chtěl se prostřednictvím těchto směrnic, vypracovaných jeho štábem a doplněných představiteli Zemského národního výboru v Brně, mimo jiné vyvarovat chyb, jež provázely „překotnou evakuaci“ Němců z Brna. Podle jeho slov si směrnice kladly za cíl především organizovat přípravu „evakuace“, s jejímž zahájením se přitom počítalo až po vydání závazného nařízení z Prahy.⁷⁸ Z vlastní dikce dokumentu je však možno získat poněkud jiný dojem.

Hned v jeho úvodu se prohlašovalo, že „Země Moravská a Slezská bude očištěna od Němců. Za všeobecnou a hlavní zásadu platí, že očištění od Němců nutno provést ve lhůtě co nejkratší totálně a s tvrdou důsledností až do konce.“ Nadnesenými slovy, jež se objevila již v původní verzi ze začátku června, se tady zdůrazňovalo, že „jde o podnik dalekosáhlého dějinného významu“. O nějakém diferencování na osoby spadající do odsunu a na ty, kteří z něj naopak měli být vyňati, nebyla ve směrnících řeč. (Podle návrhu z 2. června měli vysídlení podléhat Němci a Maďaři obojího pohlaví a každého věku, a dokonce i Židé, kteří pro své „smýšlení nebo chování nebyli nacisty pronásledováni“. V každé obci ovšem měli dočasně zůstat němečtí faráři a také politicky spolehlivé rodiny, jež by pečovaly o opuštěné domácnosti zvířectvo a střežily příbytky vystěhovaných německých obyvatel.) Ve srovnání s mnohem obsažnější verzí z 2. června, v níž se mimo jiné hovořilo o ustavení funkce „vojenského pověřence“ pro vedení akce ve větších územních celcích (severní Morava a Slezsko, střední a jižní Morava), kladl definitivní text směrnic větší důraz na úzkou spolupráci lokálních armádních, správních a bezpečnostních složek. „Očistná akce“ měla být těsně propojena s „kolonizací“ Němci vyklizeného prosto-

78 VÚA-VHA, f. VO 3, k. 128, koncept přípisu generála Nováka pro ministerstvo národní obrany z 25.6.1945.

ru. Vše mělo probíhat v součinnosti a za společné kontroly velitelství třetí vojenské oblasti, brněnského Zemského národního výboru a jeho expozitury se sídlem v Moravské Ostravě. Zatímco orgánům Sboru národní bezpečnosti a národním výborům (správním komisím) měla v první řadě připadnout povinnost zhotovit seznamy lidí určených k vysídlení a jejich majetku, respektive provést výběr jednotlivých skupin Němců pro „evakuaci“ (ale i osob pro následné osídlení), měla se armáda společně se státními drahami postarat o vlastní „instradaci“, tedy přepravu přesídlovaných mužů, žen a dětí. K hrazení nákladů spojených s celou akcí měl podle těchto představ vojenské správě posloužit získaný „nepřátelský“ majetek. Vojenští velitelé byli přitom oprávněni kontrolovat práci civilních úřadů a navrhopvat doplňky a další zásahy do zhotovených seznamů. Ve směrnících se důrazně upozorňovalo na to, že se všechna přípravná opatření mají až do vlastního uskutečnění akce utajit a pak – jak se alespoň uvádělo v původní verzi – „rázem na zvláštní rozkaz (velitelství třetí vojenské oblasti – pozn. TS, AA) spustit“.⁷⁹

„Zásadní směrnice“ byly 10. července 1945 velitelstvím třetí vojenské oblasti a brněnským Zemským národním výborem (bezpečnostním referentem Karlem Smítalem) rozeslány na podřízená místa (nyní jako „Směrnice pro přípravu a provedení evakuace státně nespolehlivých živelů“) s doprovodnými přípisy obou instancí, jež obsahovaly některé důležité doplňky k podmínkám provedení akce. Zemský národní výbor upozorňoval správní orgány na to, že jde o důvěrné pokyny, jež se nesmějí objevit v tisku. U okresních národních výborů či správních komisí a místních národních výborů a správních komisí se měly ihned zřídit „referáty pro evakuaci a kolonizaci“. Po linii vojenské správy se zase měly u sborových, divizních i posádkových velitelství ustavit takzvané přesídlovací skupiny. Jejich úkolem bylo koordinovat postup s příslušnými referáty civilních úřadů. Při brněnském Zemském národním výboru vznikl k 10. červenci také nový referát pro „otázky evakuace“ (až do 6. listopadu 1945 stál v jeho čele Miroslav Buršík). Všichni Němci pobývající v té které lokalitě měli být podchyceni přesnými soupisy, na jejichž základě pak měli být místními orgány rozděleni do pěti skupin. Lidé obojího pohlaví ve věku od patnácti do pětapadesáti let, kteří byli schopni práce a jejichž další přítomnost v místě nebyla považována za potřebnou (profesoři, učitelé, příslušníci svobodných povolání, inteligence a jiní i s manželskými partnery), se měli po asi padesáti osobách začlenit do zvláštních pracovních oddílů. Druhou skupi-

79 *Tamtéž*, k. 128, materiál zachycující genezi „Zásadních směrnic“: původní verze z 2. června, doplňky s upřesněnými podmínkami o spolupráci s civilními úřady z 21. června, exemplář směrnic signovaný generálem Z. Novákem a F. Loubalem 25. června a předsedou ostravské expozitury J. Bilanem-Šinovským 29. června. Duplikáty viz *tamtéž*, f. VO 1, k. 48; dále MZA, f. ZNV-VOS, k. 790. „Zásadní směrnice“ ve znění z 25., resp. 29.6.1945 byly již publikovány (viz KAREL, Jiří – PLESKÁ, Leona: Směrnice k „divokým“ odsunům? In: *Střední Morava*, roč. 7, č. 12 (2001), s. 120–124).

nu tvořili Němci, kteří mohli zatím zůstat z hospodářských důvodů (zemědělci, nezbytný počet živnostníků, lékaři, dělníci a jiní s rodinnými příslušníky). Ve třetí kategorii se pak měli podle pokynu Zemského národního výboru ocitnout „nebezpeční agitátoři nebo organizátoři, kteří zaujímali významná postavení svou politickou, vědeckou nebo národohospodářskou prací apod.“. Pro ně byl určen – bez rozdílu věku a pohlaví – pobyt v dobře hlídáných „koncentračních táborech“. Ty osoby, jež v minulosti aktivně vystupovaly proti nacistickému režimu nebo prokázaly, že jím byly pronásledovány, směly setrvat ve svých bydlištích. Do páté, poslední skupiny spadali všichni ostatní Němci určení k odsunu. Pro „okamžitou evakuaci“ tedy přicházeli v úvahu lidé, u nichž se nedalo počítat s pracovním nasazením: osoby starší pětapadesáti let a děti ve věku do čtrnácti let v doprovodu jednoho nebo obou rodičů, případně poručníka. Nemocní a transportu neschopní se zatím vysídlovat neměli. Každá odsunovaná osoba si mohla s sebou vzít zavazadlo o váze do šedesáti kilogramů včetně potravin alespoň na sedm dní. Za každou cenu se mělo zabránit zcizování majetkových hodnot. Navzdory znění výše uvedených pokynů ukládal bezpečnostní referent Zemského národního výboru v Brně Karel Smítal okresním správním orgánům zatím jen rychlé provedení přípravných prací.⁸⁰ Podřízené armádní složky byly v pokynech velitelství třetí vojenské oblasti datovaných 10. července mimo jiné speciálně upozorněny na pravomoci Obranného zpravodajství (OBZ), včetně možnosti vyřadit z odsunu „zájmové“ osoby i získané agenty a informátory.⁸¹ Představitelé Zemského národního výboru v Brně instruovali ve dnech 18. a 19. července předsedy moravských okresních národních výborů a okresních správních komisí, shromážděné v brněnském „Zemském domě“, o chystaném vysídlení Němců také ústně.⁸²

80 VÚA-VHA, f. VO 1, k. 48, a f. VO 3, k. 128, „Směrnice pro přípravu a provedení evakuace státně nespolehlivých živilů“ brněnského Zemského národního výboru z 10.7.1945. Ve znění intimovaném Okresní správní komisí Rýmařov 15.7.1945 otištěny in: KAREL, J. – PLESKÁ, L.: *Směrnice k „divokým“ odsunům?* Srv. též AMV-Ka, f. Zemské velitelství SNB Brno (A 15), inv. j. 13, folio 61 n., výnos Zemského velitelství SNB Brno z 19.7.1945.

81 VÚA-VHA, f. VO 1, k. 48, rozkaz velitelství VO 3 (signoval generál Z. Novák) z 10.7.1945 podřízeným orgánům a na vědomí velitelství VO 1 („Směrnice pro přípravu a provedení evakuace...“). V krátké době vydaném doplňku nařizovalo velitelství třetí oblasti, aby se nadále nepoužíval termín „evakuace“ a byl nahrazen pojmem „přesídlení“ (*tamtéž*, dodatek ze 16.7.1945, čj. 18514/taj./evak.45).

82 Předsedové okresních národních výborů a správních komisí ze správních obvodů ostravské expozitury Moravskoslezského Zemského národního výboru až na jednu výjimku toto důležité shromáždění, věnované prioritně otázkám odsunu a osidlování, bojkotovali. Hlavním důvodem byly tehdejší kompetenční spory mezi Brnem a vedením expozitury v Moravské Ostravě. Protokol z jednání nebyl zatím objeven. Srv. např. *Čin*, (19.7.1945), s. 2 a (20.7.1945), s. 1 n.; *Národní obroda*, (19.7.1945), s. 2; *Rovnost*, (20.7.1945), s. 2.

Postupim – cézura se zpožděním

Ve třináctém článku Závěrečné zprávy z konference Velké trojky v Postupimi⁸³ z 2. srpna 1945 se vedle formulací přístupujících na „spořádané a lidské“ vysídlení německého obyvatelstva z Československa, Polska a Maďarska objevila rovněž žádost, aby se prozatím až do důkladného projednání celé akce ve Spojenecké kontrolní radě pro Německo od dalšího masového „vyhošťování“ upustilo. Československá vláda a veřejnost přijaly postupimské rozhodnutí se zřejmým zadostiučiněním. Podmínka dočasného zastavení transferu však vzbudila určité rozpaky. Vláda byla o výsledcích jednání v Postupimi informována 3. srpna Janem Masarykem. Ministr zahraničních věcí se ve svém referátu zmínil také o tom, že by mělo být „naší snahou, abychom poukazováním na teroristické činy Němců (požár v Ústí n. L., činnost vlkodlaků apod.) vynutili co nejrychlejší vypracování odsunového plánu a jeho schválení velmocemi“. K výzvě Spojenců prozatím zablokovat masové vysídlovací akce premiér Zdeněk Fierlinger namítl, „že se transfer nemá zastavit, dokud sovětské autority to nežádají“. Václav Nosek s tím v zásadě souhlasil, doporučoval však opatrný postup. Členové vlády byli zajedno v tom, „že se v odsunu německého obyvatelstva má pokračovat, pokud to je prakticky bez obtíží proveditelné, že se toto pokračování má popřípadě odůvodnit tím, že bylo již delší dobu připraveno a nelze příslušné opatření zrušit, a hlavně nutno urychlit předložení plánu na provedení transferu“. Nepochybně též s ohledem na víceméně benevolentní přístup Sovětů k provádění „evakuací“ se tedy vláda vědomě rozhodla na příslušnou pasáž postupimského dokumentu nereflektovat.

Tento utilitaristický, situací podmíněný postoj musíme mít na zřeteli pokaždé, když se hned začalo hovořit (a dodnes hovoří) o aktu z Postupimi jako o úhelném kameni mezinárodně potvrzené legitimacy transferu jako komplexního procesu, zahrnujícího i jeho „neorganizovanou“ fázi. Hubert Ripka v kabinetu onoho 3. srpna doporučoval, aby ministr zahraničí v odpovědi na spojeneckou nótu napsal, „že nelze prováděný odsun okamžitě zastavit a že, nedojde-li v nejkratší době k rozhodnutí velmocí, jímž se umožní hladké provedení transferu, musí Československo odmítnout veškerou odpovědnost“. Tato argumentace byla také v jen mírně upravené, co do smyslu identické podobě zapracována do návrhu Masarykova prohlášení pro Spojence. Zcela v duchu kampaně, která se rozběhla *de facto* již od prvního

83 Vzhledem k tomu, že jednáním konference, jejími závěry a širším kontextem přijatých rozhodnutí se zabývá velmi početná odborná literatura, není zde toto téma předmětem zvláštního výkladu. Srv. např. MEISSNER, Boris – VEITER, Theodor (ed.): *Das Potsdamer Abkommen und die Deutschlandfrage: Berliner Deklaration und Sonderfragen*, sv. 2. Wien, Braumüller 1987; TIMMERMANN, Heiner (ed.): *Potsdam 1945: Konzept, Taktik, Irrtum?* Berlin, Duncker & Humblot 1997; CHURÁŇ, Milan: *Postupim a Československo: Mýtus a skutečnost*. Praha, Libri 2001.

dne (1. srpna) po neštěstí v Ústí nad Labem-Krásném Březně, tvrdili ministři vnitra a národní obrany Václav Nosek a Ludvík Svoboda ve vládě (aniž však pro to měli nezvratné důkazy), že šlo o „plánovanou sabotážní akci“ německých záškodníků (werwolfů). O jiných možných příčinách ústecké katastrofy ani nehodlali vážněji diskutovat. K tomu lze jen dodat, že ve zprávě z téhož dne o postupu vyšetřování věci armádními orgány stálo: „příčina výbuchu nebyla dosud zjištěna“. Zatímco Václav Nosek požadoval, aby Němci byli odstraněni z Ústí nad Labem a celého okresu (což se uskutečnilo pouze zčásti), vyslovil se generál Svoboda obecně pro „rázný postup proti Němcům“ a urychlené provedení transferu. Vypadalo to tak, jako by ani nezaznamenal, co o postoji Spojenců k dalšímu pokračování nucených migrací Němců řekl dříve Masaryk. Při této příležitosti se Fierlinger a Masaryk ve shodě s obsahem vládních směrnic z 15. června vyslovili proti povšechným opatřením, „při nichž se Němci zavírají a odsunují bez rozdílu“. Přikláněli se k plánovitému postupu, v jehož rámci se měly v první řadě zajistit „nebezpečné elementy“.⁸⁴

V přítomnosti ministra vnitra Václava Noska a filmové kamery podepsal 3. srpna 1945 v půl desáté prezident republiky Edvard Beneš „Ústavní dekret o úpravě československého státního občanství osob národnosti německé a maďarské“, jenž byl v principu schválen vládou již 19. června a ještě 13. července mírně pozměněn jejím předsednictvem. Za zmínku stojí fakt, že tato vysoce důležitá a z hlediska praktické realizace transferu vlastně klíčová právní norma nese datum 2. srpna, tedy dne, kdy vešla ve známost Závěrečná zpráva z postupimské konference (s tímto

84 *Archiv Národního muzea, Praha (ANM), f. Zdeněk Fierlinger (ZF), k. 60, protokol ze zasedání vlády 3.8.1945 včetně referátu Jana Masaryka (příloha) a konceptu jeho odpovědi na spojeneckou nótu; VÚA-VHA, f. VO 1, k. 6, zpráva o vyšetřování ústeckých událostí od 12. divize, postoupená 3.8.1945 dále velitelstvím 1. vojenské oblasti, 2. odd., čj. 587/dův.zprav.1945. Srv. též KAPLAN, Karel: *Pravda o Československu 1945–1948*. Praha, Panorama 1990, s. 143 n.; STANĚK, Tomáš: *Perzekuce 1945: Perzekuce tzv. státně nespolehlivého obyvatelstva v českých zemích (mimo tábory a věznice) v květnu–srpnu 1945*. Praha, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku 1996, s. 33 n., 137; BIMAN, S. – CÍLEK, R.: *Poslední mrtví, první živí*, s. 206 n.; HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 143. V Noskově písemné zprávě pro vládu o ústecké katastrofě (pisatel společně se Svobodou přicestoval na místo 1. srpna) mj. stálo: „Je více než odůvodněno, že jde o více než nešťastné shody náhod, že jde o záměrné rozrušování našeho života.“ Na jiném místě se o explozi v Krásném Březně vyjadřoval ještě kategoričtěji: „Zjistili jsme, že také v případě ústeckém jde o dokonalou organizaci německé podzemní práce. Ujistili jsme, že se stát s pátou kolonou vypořádá velmi rychle a energicky.“ Závěr zprávy pak vyzníval zcela jednoznačně: „Proti viníkům bude postupováno velmi důrazně a také tyto události nutně urychlí organizaci vystěhování všech protistátních a nespolehlivých žvlů.“ (ANM, f. ZF, k. 60, protokol ze zasedání vlády 3.8.1945, zpráva V. Noska pro předsednictvo vlády z 3.8.1945 (příloha).) K pobytu ministrů vnitra a národní obrany v Ústí nad Labem a jejich tamním vystoupením viz HAVEL, Jan – KAISER, Vladimír – PUSTEJOVSKÝ, Otfrid: *Stalo se v Ústí nad Labem 31. července 1945*. (Memorabilia ustensis, sv. 9.) Ústí n/L., Město Ústí nad Labem 2005, s. 36 n.*

časovým zařazením je dekret rovněž uváděn v předmětné literatuře).⁸⁵ Paušální odebrání státního občanství československým Němcům a Maďarům – s výjimkou antifašistů, kteří ovšem sami museli požádat příslušné úřady o jeho zachování, a dalších striktně vymezených skupin lidí, jimž bylo umožněno ucházet se o jeho navrácení – se již v londýnském exilu vnímalo a posléze v různých variantách připravovalo s vědomím, že půjde o stěžejní vnitrostátní právní nástroj, jenž vytvoří předpoklady pro poválečný odsun nežádoucích minorit. Na celkový charakter etapy takzvaného divokého odsunu Němců však ustanovení ústavního dekretu, jenž nabyl účinnosti až 10. srpna 1945, nemohla mít – podobně jako mezinárodní legalizace pozdějšího „soustavného“ vysídlování z rozhodnutí postupimské konference – žádný přímý vliv. Zohlednit je však nutno fakt, že některé názory formulované během příprav a precizace této normy nepochybně poznamenaly koncipování a uskutečňování jiných opatření zaměřených na postavení takzvaně státně nespolehlivých osob.⁸⁶

Ještě předtím, než vešly ve známost závěry postupimské konference, připravilo ministerstvo národní obrany s datem 2. srpna 1945 publikovanou „Směrnicí pro odsun německého obyvatelstva“. V textu byly detailněji rozpracovány náměty, o nichž se jednalo koncem července v hlavním štábu. Armáda hodlala pokračovat v realizaci svého velkoryse pojatého záměru „velkého odsunu“. Bylo nařízeno podat přehled o počtech Němců, kteří se zdržovali v operačních prostorech jednotlivých divizí, nadále udržovat stálý kontakt s orgány Rudé armády a respektovat jejich požadavky co do kvót a vybavení vysídlelců. Současně se ve směrnici uvádělo, že z mezinárodněpolitických důvodů lze transfer provádět „zatím“ (jako dosud) pouze všeobecně v prostoru mezi Labem a Božím Darem, a to zásadně vlakovými soupravami z druhé a třetí vojenské oblasti přes první oblast. Z jejího území bylo ovšem možné organizovat i pěší přesuny. Směrnice dále pojednávala o součinnosti armády s civilní sférou (počítalo se s průměrným počtem deseti tisíc odsunovaných osob denně) a také o infrastruktuře odsunových středisek a táborů. Osobní vybavení Němců na cestu se mělo „poskytovat spíše blahovolně“, a to rovněž s odvoláním na potřebu nezavdat příčinu k negativním komentářům v západním tisku. Kritéria výběru lidí pro odsun odpovídala „pořadí naléhavosti“: nacisté s výjimkou osob, u nichž se počítalo s uvalením vazby a trestním postihem; propuštění státní a veřejní zaměstnanci a příslušníci svobodných povolání; živnostníci, zemědělci a dělníci, pokud jich „není nezbyt-

85 AKPR, f. KPR, inv. č. 2551, sign. Z-1725-47, k. 128, úřední záznam Kanceláře prezidenta republiky z 3.8.1945. Prodleva v podpisu dekretu byla zřejmě dána tím, že se ještě 2. srpna objevily některé nejasnosti kolem jeho definitivního znění.

86 První konkrétní (dosti obsáhlé) pokyny k provedení ústavního dekretu č. 33/1945 Sb. přitom ministerstvo vnitra vydalo jako svůj výnos až 24.8.1945 (NA, f. ÚPV-B, sign. 762.3, k. 725). Text byl publikován také ve *Věstníku Ministerstva vnitra Čs. republiky* (ovšem s datací 15.8.1945), roč. 27, č. 3 (1945), s. 21–26.

ně třeba z důvodů národohospodářských“. Pokyny ministerstva národní obrany počítaly s ponecháním části zemědělců a nepostradatelných pracovních sil v průmyslu (v první řadě horníků), dále též odborníků a osob zasvěcených do výrobních a technologických tajemství. Národní výbory (správní komise) měly všechny Němce žádající o zachování či vrácení československého státního občanství, pokud ovšem mohli svou žádost doložit průkazným materiálem, prozatím z odsunu vyřadit. Směrnice také konstatovala, že „odsun je věcí všech orgánů státní správy“ a že armádní složky jsou jeho „vykonavatelem po stránce technické“. Z toho bylo více než dříve patrné, že vojáci přenechávali hlavní odpovědnost za přípravu a provedení transferu civilním orgánům, konkrétně ministerstvu vnitra. Nadále si však hodlali ponechat iniciativní roli v některých speciálních oblastech (kompetence správních a bezpečnostních úřadů na jedné a armády na druhé straně byly znovu upřesněny, mimo jiné též pokud šlo o nakládání s majetkem nebo o pravomoci OBZ).⁸⁷ Z dalších písemných materiálů zpracovaných ve štábu první vojenské oblasti a u velitelství podřízených útvarů je zřejmé, že se armáda významného podílu na režii „velkého odsunu“ nevzdávala.⁸⁸ Svědčilo o tom jak zamýšlené zřízení zvláštního železničního traťového velitelství v Ústí nad Labem, při němž se mělo fakticky vytvořit jakési organizační a řídicí centrum odsunových transportů, tak systematické zkoumání podmínek definitivního zprovoznění pěti odsunových středisek (Děčín-Podmokly, Teplice-Šanov, Most, Chomutov a Kadaň) a čtrnácti odsunových táborů nebo plánování systému přepravy vysídlenců po železnici.⁸⁹

87 *VÚA-VHA*, f. VO 1, k. 4, „Směrnice pro odsun německého obyvatelstva“ z 2.8.1945, HŠ MNO, čj. 657/dův. 1.odd.45 (podepsán generál Svoboda). Funkci přednosty zvláštní odsunové skupiny ve štábu první vojenské oblasti byl 6. srpna pověřen plukovník Vilém Sýkora (velitelství 1. oblasti, čj.27042/dův. 1.odd.45). Ludvík Svoboda informoval vládu o vydaných pokynech nepřímo 3. srpna. Řekl, že se odsun provádí „podle určitého plánu“, jehož záměrem je, aby republiku opustili „v první řadě nebezpeční lidé“. (*ANM*, f. ZF, k. 60, protokol ze zasedání vlády 3.8.1945.) Tezi, jež se někdy objevuje v odborné literatuře (viz *BIMAN*, S. – *CÍLEK*, R.: *Poslední mrtví, první živí*, s. 205; *HRABOVEC*, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 145 n.), že usnesení kabinetu z 3. srpna vlastně vycházelo ze směrnice ministerstva národní obrany z předchozího dne, nelze zcela spolehlivě ověřit. Je však pravděpodobné, že vyhotovení těchto pokynů utvrdilo vládu v úmyslu dát svolení k pokračování vysídlovacích akcí navzdory požadavku Spojenců pozastavit dosavadní postup, vyjádřenému ve 13. článku Závěrečné zprávy z Postupimi. Nelze úplně vyloučit možnost, že směrnice MNO byla stejně jako ústavní dekret o státním občanství opatřena zpětně symbolickým „postupimským“ datem.

88 Dokládají to materiály ze srpna a září 1945, jež obsahuje f. VO 1, např. v kartonech 4 a 48–50.

89 *Tamtéž*, dokumentace velitelství VO 1: přílohy (č. 1–5) k čj. 187/taj. 1.odd.45 z 6.8.1945 a čj. 26955/dův. 1.odd.45 (zpracováno 8.8.1945), výnos HŠ MNO z 6.8.1945, čj. 772/dův. 5.odd. 45 jako doplněk ústředních směrnic z 2. srpna, další dodatek z 13.9.1945 aj. Zvláštní velitelství v Ústí nad Labem, které měla zřídit první vojenská oblast jako určité centrum všech prací souvisejících s realizací transferu a do jehož čela měl být postaven major Antonín Příhoda, se ještě do poloviny listopadu 1945 nepodařilo uvést do života (velitelství VO 1, čj. 28501/dův. 1. odd.45, zpracováno 17.11.1945).

Triumfalistické úsměvy šéfů Velké trojky Winstona S. Churchilla, Harryho Trumana a Josifa V. Stalina v přestávce mezi jednáním postupimské konference, která dala zelenou k odsunu Němců z Československa, Polska a Maďarska (repro z publikace Christopha Kleßmanna Die doppelte Staatsgründung: Deutsche Geschichte 1945–1955. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 1982)

S určitým zpožděním reagovaly na spád událostí směrnice vydané velitelstvím třetí vojenské oblasti pro Moravu a Slezsko z 10. srpna 1945, jež na tamní podmínky aplikovaly zásady obsažené ve výnosu Hlavního štábu ministerstva národní obrany z 2. srpna. Předpokládalo se v nich, že z Moravskoslezské země bude možné vyvézt v průměru tři až čtyři tisíce osob denně. S obnovením hromadného odsunu v dílčím způsobem korigované podobě počítal výnos ostravské expozitury Moravskoslezského zemského národního výboru z téhož dne. V textu byly zopakovány zásady známé již z dřívějších instrukcí (například pokud šlo o registraci německého obyvatelstva podle odsunových kategorií), objevila se zde i zmínka o potřebě „zamezit přehmatům a nepřístojnostem“, které vyvolávaly z hlediska státního zájmu nežádoucí pozornost domácí i zahraniční veřejnosti a vedly k různým stížnostem a nepříznivým tiskovým komentářům. Výnos také zevrubněji charakterizoval okruh těch Němců, kteří se do odsunových transportů neměli zařazovat. Šlo o následující skupiny: osoby dosud vyňaté z dosahu restriktivních opatření na základě prošetření bezpečnostními orgány; osoby, jejichž žádosti o vynětí nebyly dosud vyřízeny; děti rodičů, jejichž žádosti o vyřazení z odsunu se zkoumaly (ponechání dětí ve věku do čtrnácti let bylo vázáno na podmínku, že s tím budou dobrovolně souhlasit jejich rodiče); sirotci, o které se mohli postarat příbuzní z řad Čechů nebo které mohly zaopatřit orgány okresní péče o mládež; osoby starší padesáti let, po-

kud se v době nesvobody „chovaly slušně“ a vychovávaly své děti česky; prokazatelní antifašisté; nepostradatelné pracovní síly.⁹⁰

Za daných okolností bylo logické, že ministerstvo národní obrany i ostatní zainteresované resorty nevyvíjely větší iniciativu s cílem přerušit probíhající vysídlování; to si ostatně, jak jsme uvedli, nepřála ani vláda jako celek. Formulaci o pozastavení transferu přijatou v Postupimi oficiální místa ani tisk speciálně nepřipomínaly. Začátkem srpna 1945 nařídilo velitelství první vojenské oblasti okamžitě zastavit odsuny, které přes některé přechody na Šluknovsku směrem do prostoru osídleného Lužickými Srby prováděl až do konce července z operačního území dvanácté a třinácté divize osmadvacátý a zčásti též šestatřicátý pěší pluk.⁹¹ Na jiných frekventovaných úsecích ovšem pokračovalo přejímání vysídlovaných Němců vcelku nerušeně, přičemž důstojníci Rudé armády kladli podle dobových zpráv důraz na to, aby „transporty nedocházely ve zbědovaném stavu“. Jejich příjezd se měl hlásit osmačtyřicet hodin předem, požadovala se písemná dokumentace včetně potvrzení o lékařské prohlídce. Každá osoba měla mít potraviny na pět až sedm dní a obnos ve výši sto říšských marek. Pokud nebyly tyto podmínky splněny, mohly být transporty vráceny nazpět.

Sověti se však stále očividněji identifikovali s postupimským požadavkem odložit další hromadné vysídlování na pozdější dobu. Přerušeni „evakuace“ Němců z Československa, jež se uskutečňovala pouze díky víceméně vstřícnému postoji velitelů Rudé armády, se čím dál tím jasněji jevílo jako nevyhnutelné. Množily se stížnosti na předem nedohodnuté a nezajištěné akce, na významu nabývala také kritika přicházející ze Západu. V sovětském okupačním pásmu v Německu se začaly markantně projevovat potíže s umístěním, zásobováním a zdravotním stavem utečenců a vyhnanců. Obzvláště složitá byla například situace v oblasti Žitavy, kam byli „vyhošťováni“ Němci až od Opavy nebo Českých Budějovic. Do poloviny srpna 1945 se tady nahromadilo na padesát tisíc vystěhovalců a počet obyvatel ve městě, v jeho okolí a také ve Zhořelci se údajně zvýšil o téměř sto tisíc. V úseku sovětské zóny přiléhajícím k Teplicku (Dippoldiswalde) byl 7. srpna transport velitelem Rudé armády zablokovan s hrozbou, že Sověti uzavřou celou hranici, nezastaví-li československá strana ihned „evakuace“. Velitelství prvního sboru poté nařídilo, aby byly až na další rozhodnutí veškeré německé transporty zastaveny, o čemž se mělo současně uvědomit rovněž velitelství druhého sboru. Přes Děčín ale pokračoval odsun ještě předchozího dne bez problémů, a proto první sbor vydal příkaz, aby transporty, které byly již na cestě, směřovaly do Děčína. Tam je pak Sověti ještě několik dní přijímali, ovšem ve zvolněném tempu. Podobná situace panovala i na některých jiných hraničních přechodech,

90 VÚA-VHA, f. VO 1, k. 4, výnos velitelství 3. oblasti z 10.8.1945, čj. 4138 dv. /1. odd.45 s přílohou „Směrnice pro odsun německého obyvatelstva“; *Zemský archiv Opava (ZA Opava)*, f. Expozitura Moravskoslezského ZNV v Moravské Ostravě (EZNV), odb. II/B, k. 294, čj. 133/6/dův. 45.

91 VÚA-VHA, f. VO 1, k. 49, výnos velitelství první oblasti ze 4.8.1945, čj. 381/1 taj. 1.odd.45.

kam byli vysídlení dopraveni a odkud pak, většinou pěšky, pokračovali přes „zele-
nou hranici“. Důstojníci Rudé armády v saském příhraničí přitom československou
stranu stále častěji výslovně upozorňovali na nutnost dodržovat postupimské usta-
novení o dočasném přerušování odsunu, mimo jiné s poukazem na přeplněná přijíma-
cí střediska na německém území. Na to zřejmě reagoval výnos ministerstva národní
obran z 8. srpna, jenž nařizoval další vysídlovací akce okamžitě zastavit. Přípravy na
chystaný „velký odsun“ však měly nadále pokračovat.⁹²

Po ještě relativně intenzivních migracích z první poloviny srpna se v dalších
týdnech frekvence i velikost jednotlivých transportů nebo skupin Němců nuceně
opouštějících svůj domov pěšky znatelně snižovaly. Přesto je třeba uvést, že od
30. července do konce srpna 1945 bylo jen z obvodu první vojenské oblasti v Če-
chách „evakuováno“ ještě přes sto tisíc Němců.⁹³ Šlo zejména o důsledky vysídlo-
vacích akcí v severních Čechách. K nejdůležitějším místům, přes něž Sověti dosud
povolovali stěhování, patřily například obce a osady Český Jiřetín, Reizenhein,
Geising, Lobendava a Dolní Poustevna.⁹⁴ Když se zástupci výše zmíněné Mezimi-
nisterské a zemské pohraniční komise sešli 20. srpna ve Frýdlantu s představiteli
tamní okresní správní komise, vojenské posádky a místních bezpečnostních složek,
vydal její člen major Alois Hak, delegovaný ministerstvem národní obrany, posád-
kovému veliteli „instrukci, jakým způsobem možno prováděti vyhošťování i v době
přítomné“, přičemž doporučil „použití přechodů, kde Rusové nekladou námítky“.
O den později tuto výzvu zopakoval.⁹⁵ V rozkaze velitelství první vojenské oblasti
z 27. srpna o činnosti odsunových středisek stálo, že „z technických a politických
důvodů je možno provést přesídlování Němců z našeho území pouze do sovětské-

92 BIMAN, S. – CÍLEK, R.: *Poslední mrtví, první živí*, s. 205–207; STANĚK, T.: *Perzekuce 1945*, s. 35–38. K požadavkům velitelů Rudé armády viz VÚA-VHA, f. VO 1, k. 4, materiály velitelství prvního sboru (příloha č. 5) k čj. 187/taj. 1.odd.45 z 6.8.1945; k. 49, zpráva velitelství VO 1-štáb, 2.odd., pro velitelství VO 1, 1.odd. ze 7.8.1945, čj. 1230/taj. zprav. 1945; k. 50, telegramy důstojníka československé armády z Hřenska na velitelství VO 1 z 10.–14.8.1945. O situaci na Šluknovsku vypovídá dokumentace v kartonu 49. Výnos HŠ MNO k zastavení odsunu viz *tamtéž*, f. VO 2, k. 1, kronika 2. vojenské oblasti; viz též f. MNO, HŠ, 1. odd., čj. 582 a 590/taj.hl.št/1.odd., k. 19 (B); f. Styční důstojníci, k. 1; f. Skupina pro odsun Němců (SPON), k. 11, čj. 3812/45 (B).

93 *Tamtéž*, f. VO 1, k. 50, příloha č. 1 o postupu vysídlování Němců v srpnu 1945 ke zprávě velitelství VO 1 o všeobecné situaci v srpnu, čj. 513/taj. 1.odd.št.1945, nedatováno. V příloze (tabulka počtů) se píše o 103 466 vysídlených Němcích v období od 30.7. do 31.8.1945.

94 Rukopisný chronologický soupis Adriana von Arburga zaznamenává v době od 1. do 8. srpna celkem 35 jednotlivých odsunů a v rozmezí od 9. do 31. srpna pak dalších 63 (mezi nimi jsou ovšem zachyceny také některé přesuny do vnitrozemí). V září se podle tohoto pramene odehrálo 22 a v říjnu 15 odsunových akcí (s 1289 vysídlení).

95 NA, f. Otakar Machotka, k. 9, zpráva majora A. Haka pro ministerstvo národní obrany o jeho činnosti v okrese Frýdlant mezi 20. a 22. srpnem 1945.

ho okupačního pásma, všeobecně mezi Labem a Božím Darem“. To by nasvědčovalo tomu, že armádní autority, někde i v součinnosti s lokálními civilními orgány, ještě koncem srpna nijak zvlášť netrvaly na omezení těchto akcí, nyní již v principu podnikaných „načerno“.⁹⁶ V některých dřívějších pojednáních o dané problematice se tyto skutečnosti buď zamlčovaly a všelijak překrucovaly, nebo přímo popíraly.⁹⁷ Brigádní generál Josef Beránek později uváděl, že začátkem srpna 1945, kdy hromadné vysídlování mělo být zastaveno, v něm expozitura Zemského národního výboru v Moravské Ostravě nadále pokračovala, „aniž by se vyčkalo nařízení z Brna“.⁹⁸ Angažmá nižších orgánů státní správy (někdy i s výpomocí vojáků) při provádění přesunů německého obyvatelstva v menším rozsahu přes hranici s Rakouskem bylo zřejmé v některých jihomoravských obcích. Takové počínání pochopitelně vyvolávalo promptní protesty, jež Vídeň adresovala československé straně.⁹⁹ Aby se napříště předešlo nepřijemnostem na diplomatickém poli, nařídilo ministerstvo národní obrany již 4. srpna velitelstvím druhé a třetí vojenské oblasti ihned zastavit svévolné odsuny směřující na rakouské území.¹⁰⁰ Ministerstvo vnitra vydalo analogické instrukce se zpožděním až 28. srpna.¹⁰¹

Otevřená zůstává otázka, zda ústřední civilní orgány státní správy (zejména ve věci plně kompetentní ministerstvo vnitra) vůbec vydaly podřízeným úřadům včet-

96 VÚA-VHA, f. VO 1, k. 50, čj. 465/taj.1.odd., rozkaz velitelství VO 1 z 27.8.1945; rovněž f. MNO, HŠ, 7. odd., čj. 30/taj., k. 62 (B) a f. SPON, k. 23, inv. č. 92.

97 Srv. např. formulaci hrubě zkrslující dobovou realitu, podle níž Československo požadavku na zastavení odsunu „vyhovělo a zastavilo odsun, jakmile získalo kontrolu v pohraničních oblastech státu“, s dodatkem, že se „transferování“ Němců užívalo jen v omezeném rozsahu „jako prostředku ke ‘zmírnění přílišné aktivity’ nacistického podzemí v některých částech pohraničí, především tam, kde se mu dostávalo široké podpory od místního německého obyvatelstva“ (KLUČINA, Petr ad. (ed.): *Vojenské dějiny Československa*, sv. 5. Praha, Naše vojsko 1989, s. 99).

98 STANĚK, T.: *Perzekuce 1945*, s. 37.

99 Podrobněji k tomu viz HRABOVEC, Emilia: Neue Aspekte zur ersten Phase der Vertreibung der Deutschen aus Mähren. In: PLASCHKA, Richard G. ad. (ed.): *Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938–1945: Aktuelle Forschungen*. Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften 1997, s. 117–140; TÁŽ: *Vertreibung und Abschub*, s. 147; STANĚK, T.: *Perzekuce 1945*, s. 153–159.

100 VÚA-VHA, f. VO 3, k. 3, velitelství 3. vojenské oblasti, opis telegramu od HŠ MNO čj.705/dův.45 (rukou datováno 4.8.1945); originál telegramu *tamtéž*, f. MNO, HŠ (B). V telegramu velitelství 3. oblasti zaslaném na ministerstvo národní obrany z 6.8.1945, v němž bylo hlášeno provedení tohoto rozkazu, je telegram MNO opatřen datem 5.8.1945 (*tamtéž*, f. VO 3, k. 3). Velitelství pátého sboru, dislokovaného na jižní Moravě, vydalo příkaz k okamžitému zastavení odsunu do Rakouska 4. srpna, o dva dny později jej pak zopakovalo dosud neznámé armádní místo (*tamtéž*, f. SPON, k. 11, čj. 3845/45, čj. 3802 a 3805/taj.45 (B)).

101 NA, f. MV-D, k. 216, výnos ministerstva vnitra z 28.8.1945 o zastavení nuceného odsunu do Rakouska.

ně bezpečnostních složek nějakou jednoznačnou směrnicí k zastavení vysídlovacích akcí v dosavadní podobě, jež by se týkala celého prostoru historických zemí. Žádné takto koncipované instrukce se totiž doposud nepodařilo v archivní dokumentaci nalézt. Získané poznatky spíše naznačují, že tehdejší centrální pokyny takovou přímou výzvu neobsahovaly (poměrně pozdní nařízení resortu vnitra o zastavení odsunů do Rakouska je jistou výjimkou), i když se v materiálech armádní i civilní proveniencí občas objevily zmínky o tom, že se vysídlování „zatím“ neprovádí, že je přerušeno a podobně. Zdá se, že impulzy tohoto druhu pronikaly na nižší úrovni různými cestami a že měly převážně lokální, respektive užší regionální určení.

Ještě v září a říjnu se odehrály v Čechách některé dílčí vysídlovací akce, jež většinou zorganizovaly útvary dvanácté divize. Podle statistiky sestavené první vojenskou oblastí bylo z jejího území během září vystěhováno 3646 Němců.¹⁰² Ani v příhraničních terénech jižní Moravy nepanoval tehdy úplný klid, i když se nadřízené civilní orgány mezitím rozhodně zasazovaly o to, aby stěhování početnějších skupin osob přes československo-rakouskou hranici ustalo (bránit se ovšem nemělo jejich předem nahlášenému přemísťování do táborů nebo na práce).¹⁰³ Dokonce ještě i v prosinci byly zaznamenány případy nekoordinovaných odsunů z některých lokalit.¹⁰⁴ Na podzim 1945 však začal hrát významnější roli takzvaný dobrovolný odsun, jehož rámcové podmínky – včetně zásady, že takové akce musejí být dohodnuty se spojeneckými vojenskými orgány – byly poprvé z centra stanoveny výnosem ministerstva vnitra z 10. září.¹⁰⁵ V řadě případů se však nedá zcela jed-

102 *VÚA-VHA*, f. VO 1, k. 50, příloha č. 1 o postupu vysídlování Němců v srpnu 1945 ke zprávě velitelství 1. oblasti o všeobecné situaci v září, čj. 594/taj.1.odděl.št.1945, nedatováno.

103 Brněnský Zemský národní výbor 11.9.1945 konstatoval, že ještě stále přicházejí stížnosti na „samovolné“ odsuny do Rakouska, jež provádějí místní národní výbory některých obcí. (NA, f. MV-NR, sign. B-300, k. 7445, výnos ZNV Brno z 11.9.1945, intimovaný též Hlavním velitelstvím SNB 19.9.1945; *AMV-Ka*, f. A 15, inv. j. 13.)

104 *VÚA-VHA*, f. VO 1, k. 6, nedatovaný záznam velitelství 1. oblasti. Konkrétně se uvádělo vysídlení 150 Němců z okresu Kadaň, kteří přibyli 8. prosince do Vejprtu, kde jim však bylo v přechodu hranic zabráněno. Skupina osob, nedostatečně vybavených oděvem, potravinami a platnými osobními dokumenty, se pak u Křimova (okres Chomutov) pokusila dostat do Saska.

105 *ZA Opava*, f. EZNV, odb. II/B, k. 155, výnos ministerstva vnitra čj. Z-17468/45. Podmínky „dobrovolného odsunu“ pak detailněji upravoval oběžník ministerstva vnitra z 18.10.1945. K povolení odchodu bylo zapotřebí získat souhlas místních správních a bezpečnostních orgánů. Žadatelé také museli prokázat, že spojenecké úřady nemají proti jejich příchodu žádné výhrady. V úvahu pro tuto akci připadaly pouze osoby, jež disponovaly potvrzením o tom, že se nijak neprovinily, naopak setrvat museli lidé pracující v důležitých podnicích a provozech. Vývážka se mohla zavazadla do 30 kg a potraviny na sedm dní, zakázán byl převoz peněžní hotovosti a cenností. Dopravu si museli „dobrovolní“ vystěhovatelé hradit z vlastních prostředků. (NA, f. MV-D, k. 215.) Přibližně ve stejné době byly rovněž vymezeny předběžné předpoklady pro „dobrovolné“ vysídlení německých antifašistů.

noznačně určit, v jakém stupni byly tyto migrace menších skupin Němců skutečně výsledkem „dobrovolné“ motivace. Oběžník ministerstva vnitra ze 17. října připomínal, že „jakékoliv místní provádění odsunu je té doby nepřijatelné“ a že spojenecké orgány zatím žádné větší transporty nepřijímají. Provádění „neoprávněných a samovolných“ akcí lokálními úřady bylo zřejmě ovlivněno zprávami, podle nichž Spojenecká kontrolní rada pro Německo již vypracovala odsunový plán.¹⁰⁶ O nějakém samostatném rozhodnutí k opuštění původních bydlišť nelze pochopitelně vůbec hovořit v případech, kdy byli Němci, často v hojném počtu, přepravováni do jiných míst na československém území s cílem využít je jako levné pracovní síly, především v zemědělských oblastech. Pokud jde o nucené migrace za hranice, neodpovídá pravdě mnohdy v české i v německojazyčné literatuře opakované klišé, že „Postupim“ vlastně udělala tečku za takzvanými divokými („živelními“, „neorganizovanými“) odsuny.¹⁰⁷ Nezvratná fakta totiž svědčí o tom, že trvaly až do podzimu 1945. Období, v němž docházelo k postupnému, místně však nerovnoměrnému zastavení vysídlovacích akcí tohoto druhu, lze zhruba vymezit od konce srpna do října 1945.

Na závěry postupimské konference reagovala Praha 16. srpna zvláštní nótou adresovanou diplomatickým zástupcům Velké Británie a Francie. Neobjevily se v ní žádné razantnější formulace, jež byly navrhovány ještě na zasedání vlády 3. srpna, ale explicitně ani žádné komentáře k požadavku Spojenců dočasně přerušit hromadné migrace. Československá strana vyjádřila svůj zájem na pokud možno brzkém zahájení transferu, aby mohl být dokončen v časové lhůtě přibližně jednoho roku.¹⁰⁸ Zřejmě při předávání nóty ovšem britský velvyslanec Philip Nichols Vladimíru Clementisovi sdělil (podle svých slov hovořil již v podobném duchu také s prezidentem Edvardem Benešem), že uskutečnění rozsáhlého vysídlení německého obyvatelstva dříve než do dvou let nebude pravděpodobně možné, a že proto nelze očekávat okamžité uvolnění zastaveného odsunu.¹⁰⁹ V kontextu určitého uklidnění domácí situace, ale současně též narůstající kritiky přicházející ze Západu, v níž zaznívaly znepokojené

106 Tak např. ve zprávě 1. oddělení štábu VO 1 z 20.10.1945 stálo, že oblastní velitelství v Krásné Lípě nařizuje jednotlivým správním komisím šluknovského okresu, aby pokračovaly ve „vyhošťování“ Němců. Současně se zde sdělovalo, že odsun probíhá bez incidentů a že orgány Rudé armády přejímají vysídlence bez potíží. (VÚA-VHA, f. VO 1, k. 6, zpráva 1. odd. VO 1 čj. 29.606/dův.) K oběžníku ministerstva vnitra ze 17.10.1945 viz STANĚK, T.: *Perzekuce 1945*, s. 39.

107 V řadě publikací se pojetí „Postupimi“ jako cézury vývoje odráží i ve struktuře kapitol, do nichž je výklad rozvržen (srv. např. SCHIEDER, T. (ed.): *Dokumentation der Vertreibung...*, sv. IV/1 a IV/2).

108 Text nóty v angličtině viz KRÁL, V. (ed.): *Die Deutschen in der Tschechoslowakei 1933–1947*, dok. č. 452, s. 561 n.

109 KAPLAN, K. – ŠPIRITOVÁ, A. (ed.): *ČSR a SSSR 1945–1948*, s. 110, Clementisův záznam o rozhovoru.

hlasy poukazující na nedodržování zásady o pozastavení transferu, jak byla dohodnuta v Postupimi (takové protesty se objevily v tisku, v britském parlamentu i ve vystoupení Winstona Churchilla), je třeba posuzovat obsah projevu předneseného prezidentem republiky v Mělníku 14. října 1945. Edvard Beneš se tehdy (podobně jako již 15. června, tedy o čtyři měsíce dříve, v Plzni) pokoušel mírnit vášně a nepřímou se dotkl i tvrdostí a excesů z nedávné doby. Současně připomínal, že v budoucnu musí být postup při odsunu Němců „lidský, slušný, správný, morálně odůvodněný, přesně plánovaný a se všemi spojenci pevně dohodnutý“. Kdo by se těmito zásadami neřídil, měl být „velmi rozhodně volán k pořádku“. O imperativní nutnosti zbavit se většiny německého obyvatelstva ovšem nemohlo být pochyb, což ilustrovalo prezidentovo kategorické konstatování: „Naši Němci do říše odejít musí a v každém případě odejdou.“¹¹⁰ V Benešově poselství Prozatímnímu národnímu shromáždění z 28. října se pak objevila i myšlenka, jež měla mít pro přístup k německému obyvatelstvu v následujícím období rozhodující váhu: „Rozumí se, že ty menšiny, které odmítnou do svého národního státu se vrátit, budou definitivně přenechány národnostní asimilaci státu druhého.“¹¹¹ V různých formách manifestovaná vůle prosadit v úplnosti vyčtené záměry při řešení „německé otázky“ sjednocovala tehdy všechny složky československé politické reprezentace.

Možnosti brzkého obnovení transferu sondoval 27. srpna 1945 v Berlíně u maršála Georgije K. Žukova a generála Vasilije D. Sokolovského generál František Hrabčík, velitel československé mise při Spojenecké kontrolní radě. Žukov jej ujišťoval o tom, že bude všemožně pomáhat při „evakuování“ všech Němců z Československa, a odvolával se přitom na pokyny z Moskvy. Svůj souhlas ovšem vázal na podmínku, aby byli vysídlení rozděleni rovnoměrněji na celém německém území. Rovněž připomínal, že je třeba připravit akci v delším časovém rozmezí, projednat všechna konkrétní ve Spojenecké kontrolní radě a více do věci zapojit západní spojence. Žukov nicméně naznačil, že by se odsun mohl eventuálně provést i proti jejich vůli, a zdůraznil, že Sovětský svaz má na něm stejný zájem jako Československo. Pro jeho představitele to byla – přes všechny výhrady ke zbrždění vysídlovací akce – v zásadě dobrá zpráva. Žádost přednesenou generálem Hrabčíkem, aby po dvouměsíční přestávce mohl částečný odsun německého obyvatelstva (uvažovalo se o asi deseti procentech všech Němců určených pro vysídlení, tj. přibližně o dvou stech tisících osobách považovaných za zvláště „nebezpečné“) pokračovat až do konečného vyřešení celé otázky, však maršál odmítl s tím, že se sovětské okupační pásmo potýká s přílivem značného množství Němců z území spravovaného Poláky. Vcelku kladně naopak posoudil možnost převzít z československého území zhruba

110 *Prezident dr. Edvard Beneš na Mělníce 14. října 1945*. Mělník 1945, s. 7–10; viz též *Mladá fronta*, (16.10.1945), s. 2.

111 *Edvard Beneš národu: Z projevů presidenta republiky dr. Edvarda Beneše v letech 1945–1946*. Praha, Zemská rada osvětová 1946, s. 54; viz též *Mladá fronta*, (29.10.1945), s. 3.

sto čtyřicet tisíc říšskoněmeckých příslušníků. Také v této věci si však Žukov ještě vyhradil, že konečné stanovisko bude konzultovat se svým štábem.¹¹²

V československých armádních kruzích se v té době sice dále pracovalo na ambiciózních plánech, ale bylo již zcela zřejmé, že organizace odloženého „velkého odsunu“ připadne v první řadě civilním resortům, především ministerstvu vnitra a právě vytvářené struktuře orgánů zemědělského i nezemědělského osidlování. V ministerstvu národní obrany vznikl ještě s datem 14. září 1945 návrh na vytvoření zvláštního Úřadu pro řešení německé a maďarské otázky, jenž měl být podřízen vládě jako instituce budovaná „po způsobu vojenském“ (v textu se mimo jiné hovořilo o transferu jako „trestním opatření proti viníkům na válce“), ale tyto propozice představovaly vzhledem ke změněné situaci jistý anachronismus a stály již mimo hlavní proud příprav takzvaného soustavného odsunu.¹¹³

V říjnu 1945 znatelně pokročily přípravy Spojenecké kontrolní rady pro Německo na „organizovaný transfer“. Československá strana byla 5. října požádána o zpřesnění počtu Němců, kteří měli být odsunuti. Ministr zahraničí Jan Masaryk americkému velvyslanci v Praze Laurenci Steinhardtovi 24. října sdělil, že se předpokládá odchod asi dvou a půl milionu osob. Použil tak „pro jistotu“ záměrně číslo, jež bylo vyšší než skutečný počet Němců, kteří tehdy ještě pobývali v zemi.¹¹⁴ V Hlavním štábu ministerstva národní obrany, kde „evakuační“ agendu vedl plukovník František Dastich, se zřejmě stále pomýšlelo na postup, jenž nemohl být v souladu s intencemi vyjádřenými v třináctém článku Závěrečné zprávy z postupimské konference. Šlo totiž o to, aby se ještě podařilo dostat nějaké vysídlence do sovětské okupační zóny v Německu. Československý repatriační důstojník hlásil 24. října z Drážďan, že po dohodě s vojenskou správou země Sasko jsou prý Sověti ochotni přijímat fakticky ihned na hranicích další Němce. V hlášení se objevila také informace o stížnostech orgánů Rudé armády na neorganizované vystěhovávání jednotlivců a malých skupin osob z české strany. Ještě předtím, než po dvou dnech přišla zpráva, že výše zmíněné ujednání neplatí, se plukovník Dastich také snažil zjistit, na čí rozkaz jednal sovětský velitel v Drážďanech a jestli ono avizované ujednání „je ... oficiální, závazné pro všechny Spojence, nebo jen pro RA jako dosud načerno“.¹¹⁵

112 AKPR, f. KPR, inv. č. 2495, sign. D-2902, zpráva přednosti Vojenské kanceláře prezidenta republiky generála Oldřicha Španiela z 5.9.1945 pro prezidenta Beneše o pozvání maršála Žukova do Prahy a o průběhu rozhovoru z 27. srpna v Berlíně. Viz též KAPLAN, K. – ŠPIRITOVÁ, A. (ed.): *ČSR a SSSR 1945–1948*, s. 122 n.; BIMAN, S. – CÍLEK, R.: *Poslední mrtví, první živí*, s. 207–210 (autoři vycházeli z alternativní zprávy o rozhovoru uložené ve VÚA-VHA, f. MNO, HŠ, k. 62, 7. odd., čj. 67/dův.).

113 NA, f. ÚPV, k. 938, sign. 1221/5, námět ministerstva národní obrany (signoval plukovník justice S. Korběl).

114 KUČERA, J.: „Žralok nebude nikdy tak silný“, s. 64.

115 VÚA-VHA, f. VO 1, k. 51, čj. 653/taj. Ke kritice některých akcí realizovaných správními orgány viz např. sdělení přijaté velitelstvím 1. oblasti 16.10.1945 o vrácení transportu, jež vypravil

Spojenecká kontrolní rada konečně 20. listopadu 1945 schválila zásady organizovaného transferu německého obyvatelstva z Polska, Maďarska a Československa. Současně byly stanoveny také kvóty vysídlenců pro jednotlivá okupační pásma v Německu.¹¹⁶ Vlastní „systematický“, mezinárodně garantovaný odsun Němců z Československa byl poté, co vláda po delších diskusích schválila v prosinci zevrubné směrnice a dojednala (nejprve s Američany) příslušné podmínky, zahájen 25. ledna 1946. (Specifické otázky odchodu části antifašistů na sklonku roku 1945 nevěnujeme na tomto místě pozornost.) Do konce šestačtyřicátého roku opustily republiku v rámci této akce ve směru do americké a sovětské okupační zóny v Německu celkem asi dva miliony osob.¹¹⁷ To již ale byla jiná kapitola této pohnuté doby, jež přesahuje rámec našeho tématu.¹¹⁸

Rozsah „evakuací“ roku 1945

Stanovit počet Němců a vůbec osob, jež za ně byly v daném období považovány a tou či onou cestou opustily české země v etapě od konce války do podzimu pětáctýřicátého roku, je úkol značně obtížný a v úplnosti takřka nesplnitelný. Především již prakticky nelze rekonstruovat rozsah utečenecké vlny, tj. vystěhování, k němuž se mnozí více či méně dobrovolně rozhodli sami a podnikli je bez přímé participace vznikajících orgánů československé státní moci. Motivy útěku mohly být přirozeně značně různorodé. Souvisely jak s dosavadními individuálními osudy konkrétních osob a jejich představami o budoucnosti po konečné porážce nacistic-

Okresní národní výbor v Moravské Třebové ze Svitav, orgány Rudé armády z Žitavy do Hrádku nad Nisou (čj. 29606/dův. 1.odd.45) nebo hlášení repatriačního důstojníka z Děčína-Podmokel, adresované Osídlovacímu úřadu v Praze, z 20.11.1945 o protestech Rudé armády proti odesílání „neorganizovaných transportů“ a potřebě zjednat v tomto směru nápravu (*tamtéž*, f. HŠ MNO, čj.2153/dův. 7.odd.45). Podle této zprávy si Němci u velitelů Rudé armády „stěžovali na špatné zacházení v ČSR“.

116 BIMAN, S. – CÍLEK, R.: *Poslední mrtví, první živí*, s. 205.

117 VÚA-VHA, f. VO 1, k. 4, čj. 1315/dův. 1.odd.45, zpráva HŠ MNO z 3.10.1945 o přípravě definitivních směrnic pro provedení „systematického odsunu“ v gesci ministerstva vnitra; též čj. 1601/dův. 5.odd.45, zpráva z 11.10.1945 o „úkolech dosud prováděných za resort ministerstva vnitra vojenskou správou“ aj. Směrnice k realizaci tzv. soustavného odsunu (transferu) byly projednávány ve vládě 30. listopadu a 14. prosince a v definitivní podobě rozeslány jako oběžník ministerstva vnitra 31.12.1945. (Srv. k tomu dokumentaci v NA, f. MV-NR, k. 1566; k přípravám tzv. organizovaného odsunu souhrnně viz STANĚK, T.: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, s. 98–116.)

118 K „postupimskému vysídlování“ v roce 1946 a situaci německého obyvatelstva v českých zemích v následujících letech viz např. přehledné práce Tomáše Staňka *Odsun Němců z Československa 1945–1947 a Německá menšina v českých zemích 1948–1989* (Praha, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku – Panevropa 1993) a Adriana von Arburga *Zwischen Vertreibung und Integration*.

kého Německa, tak s jednotlivými stránkami tehdejší extrémní situace. Strach z potrestání za skutečné přečiny a zločiny, obavy z šikanování kvůli pouhé národnosti nebo z nerozlišující odplaty a Rudé armády, perspektiva životní nejistoty smíšená s jiskřičkou naděje, že ztráta domova sice hrozí, ale nemusí být definitivní, ovlivňovaly zřejmě takovou volbu nejčastěji. Zejména v případě severní Moravy a Slezska, kde nacistické okupační úřady nařídily evakuaci větších skupin německého civilního obyvatelstva, nelze dostatečně přesně rozlišit, zda jeho migrace byly důsledkem právě tohoto opatření před koncem války nebo tak či onak dobrovolným aktem. Dále je třeba uvést, že doposud nebyly dostatečně prozkoumány přesuny válečných zajatců, jež se odehrávaly pod kontrolou spojeneckých jednotek nebo československých ozbrojených formací a jež tehdy tvořily svébytnou součást masového pohybu lidí v prostoru českých zemí. Obeznamení s relevantními prameny různého druhu ukazuje, že statistické vyhodnocení tohoto pohybu by si vyžádalo nejen ohromné úsilí, jež by ani nemuselo vést k žádoucím výsledkům, ale též vypracování a aplikaci poněkud odlišných metodik pro sledování migrací říšských Němců, starousedlíků, válečných zajatců a dalších větších skupin obyvatelstva. Orientační údaje jsou k dispozici v případě „repatriace“ říšskoněmeckých příslušníků včetně běženců ze Slezska nebo *Volksdeutsche*, tj. osob německé národnosti přistěhovaných či uprchnuvších do českých zemí ze Slovenska a regionů východní a jihovýchodní Evropy. U těchto kategorií německé populace nelze pro označení formy jejich vysídlení jednoznačně používat přívlastky „dobrovolné“ nebo naopak „vynucené“. Šlo většinou o lidi, kteří se v českých zemích zdržovali pouze po omezenou dobu a kteří často již předtím svůj domov nenávratně ztratili.

Začátkem června 1945 se například podle některých zpráv zdržovalo v oblasti kontrolované americkou armádou asi dvě stě šedesát tisíc uprchlíků a dalších osob bez domova (*displaced Persons*), z toho zhruba dvě stě dvaadvacet tisíc Němců. Do amerického okupačního pásma v Německu byly v této době denně odtransportovány dva až čtyři tisíce běženců. Ti Němci, kteří měli původní bydliště v sovětské nebo britské zóně za hranicemi Československa (zhruba sto dvacet tisíc osob), však zpočátku nemohli být tímto směrem vypraveni.¹¹⁹ V červenci se na území obsazeném Američany pořád ještě nacházelo přibližně dvě stě tisíc německých uprchlíků (hlavně ze Slezska), jejichž přeprava do Bavorska probíhala od počátku června jen velmi zvolna.¹²⁰ Ještě v říjnu 1945 se jejich počet údajně pohyboval kolem osmdesáti tisíc.¹²¹ Z některých okresů jižních Čech (Jindřichův Hradec, Český Krumlov a jiné) odjížděly také transporty do Rakouska. Ze souhrnu nikoli kompletních hlá-

119 VÚA-VHA, f. MNO, 1. odd., čj. 73/taj., k. 17 (B), zpráva Československé vojenské mise u 5. sboru 3. americké armády v Plzni z 6.6.1945.

120 *Tamtéž*, f. MNO, HŠ, 2. odd., k. 29, čj. 696/taj. (B).

121 *Tamtéž*, k. 37, čj. 4103/dův. (B).

šení okresních správních orgánů (chyběly například zprávy z Chebska, kde se vyskytoval značný počet utečenců) lze usuzovat, že do poloviny prosince 1945 opustilo prostor druhé vojenské oblasti (Čechy-jih) přes státní hranici asi sto šedesát až dvě stě tisíc Němců, z toho přinejmenším sto až sto čtyřicet tisíc přímo z těch okresů, jejichž celé území se nacházelo v obvodu působnosti správy americké armády.¹²²

V popředí našeho zájmu ovšem stojí posouzení celkového počtu německých starousedlíků, kteří v roce 1945 opustili své domovy v důsledku cílených vysídlovacích opatření oficiálních československých státních orgánů i přechodně působících „revolučních“ složek a formací. V různých pramenech a v literatuře uváděná souhrnná čísla vycházejí často z nejistých základů a komparací značně rámcových počtů. Neřešitelným problémem se u mnoha prezentovaných údajů stává skutečnost, že není jasné, ke kterým skupinám lidí nebo „migračním typům“ se vztahují. Řada dosud předložených odhadů nebo přesnějších čísel přitom vychází z podkladů zahraniční provenience, hlavně z různých soupisů uskutečněných vojenskými a civilními úřady v Německu nebo Rakousku. V případě sčítání prováděných na území Německa je však pokaždé nutno brát v úvahu takřka permanentní migrace mezi jednotlivými okupačními zónami a také pohyb vysídlenců z Československa přes Rakousko dále na západ.

Dříve než se pokusíme o náčrt bilance tehdejších nucených migrací, a to výlučně na základě autentického obsahu pramenů československé (především armádní) provenience, považujeme za potřebné alespoň ve formě určitého „panoramatu“ poukázat na dosud prezentované, mnoha rozpornými aspekty se vyznačující číselné údaje. Objevují se mimo jiné počty od přibližně pěti set do sedmi set tisíc vystěhovalců, z nichž celkem asi sto třicet tisíc, případně i více (sto padesát až dvě stě tisíc), údajně připadalo na útky a dobrovolné či vynucené odchody do Rakouska. Vyšší čísla – například sedm set třicet tisíc osob (bez započtení těch, kteří utekli) na dolní hranici a zhruba osm set tisíc osob (čtyři sta padesát tisíc do sovětské a dvě stě tisíc do americké zóny v Německu plus sto padesát tisíc do Rakouska) na horní hranici – se s největší pravděpodobností týkají všeho německého obyvatelstva, tj. rovněž říšskoněmeckých příslušníků a uprchlíků z oblastí ležících mimo české země. Někdy se uvádí, že na území později vzniklé Spolkové republiky Německo se koncem července 1945 nacházelo sedmdesát jedna tisíc pět set sudetských Němců (včetně uprchlíků z československého území na konci války) nebo že v závěru roku 1945, respektive začátkem roku příštího, zde pobývalo téměř sto dvacet až sto padesát tisíc Němců všech kategorií ze Sudet i bývalého protektorátu (starousedlíci, říšští Němci, různé skupiny běženců a zčásti již i propuštění zajatci). Podle sdělení amerických armádních činitelů z jara 1946 bylo v prosinci 1945 jen v Bavorsku

122 *Tamtéž*, f. SPON, statistický materiál uložený v kartonech 2 a 11.

devadesát šest tisíc sedm set osob označovaných v záznamech domácí provenience jako „naši Němci“, kteří tam přišli dobrovolně nebo byli nuceně vysídleni. Počet běženců a vyhnanců z Československa v sovětské okupační zóně v Německu je podle stavu k 1. lednu 1946 někdy určován na přibližně šest set padesát tisíc.¹²³ Sovětští představitelé v prosinci 1945 československé straně sdělili, že do jejich pásma bylo v období do 12. prosince 1945 přijato již 773 840 Němců, kteří se předtím zdržovali v Československu. U tohoto údaje je třeba přirozeně vážit, zda šlo o vědomou nadsázku Sovětů ve snaze nezavazovat se k převzetí značného počtu dalších německých vysídlenců (podezření přitom vzbuzuje již samotná, pro sovětské manipulace se statistikami ostatně vůbec příznačná „přesnost“ cifry) nebo zda československým úřadům poskytli relativně odpovídající součet osob, jež v transportech i mimo ně do jejich zóny skutečně dorazily.¹²⁴

Opatrně se musí interpretovat i různé číselné přehledy sestavené během pětačtyřicátého roku československými civilními orgány. Odhaduje se, že na rozhraní dubna a května 1945 se – s přihlédnutím k vojenským a civilním válečným ztrátám – pohyboval počet německých starousedlíků (sudetských Němců) z českých zemí kolem tří milionů a jednoho sta tisíc, přičemž se ovšem část z nich již na československém území nezdržovala (většinu vojáků zastihl konec války v oblastech mimo republiku, ještě před osvobozením došlo také k dílčím evakuacím). Podle záznamů o vydaných potravinových lístcích bylo v českých zemích k 25. červnu 1945 celkem 2 716 239 německých civilistů, v polovině následujícího měsíce pak 2 576 tisíc (jiné zdroje ale uváděly také ještě 2 811 tisíc osob), k 1. srpnu údajně 2 478 024 a k 16. září již jen 2 359 906. Antifašisté se ovšem v záznamech počítali jako Češi a zvláště v prvním období nemusela být evidence potravinových lístků příliš spolehlivá, takže jsme k ní při pokusu zachytit početní stav německých vysídlenců speciálně nepřihlíželi.¹²⁵ Vedoucí národnostního oddělení při Úřadu předsednictva vlády František Stašek vycházel na podzim 1945 z toho, že do poloviny

123 K těmto údajům viz např. STANĚK, T.: *Perzekuce 1945*, s. 41 n.; TÝŽ: *Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*, s. 43 n. (zde čtenář nalezne odkazy na další prameny a literaturu); HRABOVEC, E.: *Neue Aspekte zur ersten Phase der Vertreibung der Deutschen aus Mähren*, s. 133, pozn. 42; NA, f. MV-NR, k. 8205, elaborát ministerstva vnitra č. X-3624-10/9-46 („Odsun Němců z ČSR – porady s Američany“, záznam z 10.4.1946).

124 NA, f. ÚPV-B, k. 967, sign. 1281/3 II, sdělení sovětského velvyslance Valeriana A. Zorina Janu Masarykovi z 21.12.1945. Podle plánu Spojenecké kontrolní rady z 20.11.1945 měla sovětská okupační zóna převzít z Československa 750 tisíc lidí. Bylo vcelku logické, že se Sověti snažili o to, aby chystaný „organizovaný“ odsun v důsledku značného přírůstku utečenců a vyhnanců v jejich pásmu zatížil rovnoměrněji další okupační zóny.

125 Srv. STANĚK, T.: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, s. 53–55; KUČERA, Jaroslav: *Odsunové ztráty sudetoněmeckého obyvatelstva: Problémy jejich přesného vyčíslení*. Praha, Federální ministerstvo zahraničních věcí 1992, s. 29 n. a 34–36; NA, f. Ministerstvo průmyslu (MP), sign. P 2131, k. 300; f. MV-NR, k. 6353.

července bylo odsunuto přibližně osm set tisíc osob. Tento odhad je určitě příliš vysoký, pokud ovšem nezahrnoval i příslušníky ozbrojených sil z řad sudetských Němců, kteří se dosud nevrátili, uprchlé německé starousedlíky i „repatriované“ říšské Němce a *Volksdeutsche*.¹²⁶ Jako realističtější se jeví údaj poměrně dobře informovaného Miroslava Kreysy z 6. září 1945, podle něhož „nejméně již půl milionu tak řečených sudetských Němců je mimo naše hranice“.¹²⁷ Naproti tomu předseda Fondu národní obnovy Karel Moudrý 11. prosince důvěrně sdělil členům osidlovací komise Československé strany národněsocialistické, že vojenská správa již odsunula asi jeden milion Němců.¹²⁸ Podle statistických údajů uvedených v práci historika Karla Kaplana opustilo Československo během „divokého“ odsunu kolem šesti set šedesáti tisíc lidí.¹²⁹

Také v pozdějších letech počty německých vysídlenců, připomínané v různých souvislostech oficiálními činiteli, více či méně kolísaly. Ministr vnitra Nosek oznámil vládě 8. ledna 1946, že podle poslední evidence potravinových lístků zůstávají v republice stále zhruba dva miliony čtyři sta tisíc Němců, z toho asi pětadesát tisíc na Slovensku. To podle něj znamenalo, „že asi milion již odpadl jednak odsunem, jednak šli dobrovolně, jednak byli v důsledku válečných událostí vybiti“.¹³⁰ Koncem října téhož roku hovořil ministr vnitra u příležitosti „symbolického“ zakončení hlavní fáze takzvaného organizovaného transferu o tom, že při porovnání se stavem v roce 1938, kdy byly na státním území československém tři miliony tři sta dvacet tisíc Němců, a se zohledněním počtu vysídlenců v rámci „soustavného“ odsunu i zbylých příslušníků německé národnosti vzniká rozdíl asi osmi set dvaceti tisíc osob. O těchto Němcích pak v prohlášení, jež jako obvykle zkreslovalo realitu, uvedl, že „buď padli ve válce nebo jsou v zajetí, část z nich uprchla před spravedlivým hněvem našeho lidu nebo se dobrovolně vystěhovala v porevoluční době při provádění národní očisty našeho pohraničí“.¹³¹ Z těchto slov – ostatně jako i ze sdělení dalších československých politiků, jež byla určena veřejnosti nebo měla směřovat k uším západních Spojenců, se dalo vytušit, že byla vedena snahou problemati-

126 *Tamtéž*, f. ÚPV-B, k. 967, sign. 1281.3 II, stanovisko F. Staška ze 17.11.1945 k návrhu odsunových směrnic ministerstva vnitra. Stašek vycházel z přípisu Státního úřadu statistického, jenž byl datován 17.10.1945.

127 *Tamtéž*, f. Osidlovací komise ÚV KSČ (23), arch. j. 35/1, rukopis Kreysovy přednášky o osídlení s datem 6.9.1945.

128 *Tamtéž*, f. Archiv strany Československé strany socialistické (ASČSS), k. 80, protokol ze zasedání osidlovací komise ČSNS při osidlovacím výboru Prozatímního národního shromáždění z 11.12.1945.

129 KAPLAN, K.: *Pravda o Československu*, s. 153.

130 NA, f. 100/24, sv. 139, arch. j. 1494, protokol ze zasedání vlády 8.1.1946. Ministr výživy Václav Majer poukazoval na to, že někteří Němci obdrželi české potravinové lístky.

131 Citováno podle článku „V příštích hodinách skončí v podstatě odsun Němců“. In: *Rudé právo*, (25.10.1946).

ku nucených migrací Němců v roce 1945 příliš nepřipomínat, respektive ji alespoň pokud možno zrelativizovat. Když na toto téma přece jen přišla řeč, tak obvykle v souvislosti s bezprostředně poválečným výbuchem „lidového hněvu“.¹³² Antonín Kučera, od ledna 1946 vládní zmocněnec pro odsun Němců, ve zprávě pro Kancelář prezidenta republiky z března téhož roku odhadoval, že v květnu 1945 byly na celém československém území tři miliony čtyři sta tisíc Němců a v srpnu již pouze dva miliony dvě stě dvacet tisíc, což by v tomto mezidobí znamenalo pokles jejich počtu o zhruba jeden milion sto osmdesát tisíc, přirozeně při zohlednění všech forem tehdejších migrací.¹³³ Poté co sovětská strana v prosinci 1945 a znovu v lednu příštího roku oznámila, že přijala ve svém pásmu v Německu přes sedm set sedmdesát tři tisíc všech Němců z Československa, reagoval na to státní tajemník v ministerstvu zahraničních věcí Vladimír Clementis sdělením, že v období po postupimské konferenci jich tam mohlo přijít pouze kolem pětasedmdesáti tisíc a předtím maximálně čtyři sta padesát tisíc. Stejně jako v jiných diplomaticky „citlivých“ případech je třeba vzít v úvahu možnost, že ani samotná Praha těmto údajům nepřisuzovala větší věrohodnost.¹³⁴ V dobovém domácím tisku však byla kromě údajů pocházejících z československých oficiálních zdrojů publikována i čísla, jež sovětské stanovisko spíše potvrzovala.¹³⁵ Ve zprávě Spojenecké kontrolní rady pro Německo z roku 1947 bylo mimo jiné zmíněno 691 941 osob, jež se do sovětské okupační zóny dostaly „neregulérně“.¹³⁶ Již na jaře předchozího roku se československá a sovětská strana údajně shodly na tom, že v etapě od „Postupimi“ do konce roku 1945 bylo z Československa vystěhováno asi sto padesát tisíc osob. Šlo však zřejmě jen o zpětnou statistickou kalkulaci, jejímž cílem bylo zpřesnit počet Němců, kteří ještě měli republiku opustit v rámci „organizovaného“ odsunu na německé území pod sovětskou správou.¹³⁷ V dubnu 1946 Hlavní štáb ministerstva národní obrany hlásil ministerstvu zahraničních věcí, že od května pětáctýřicátého roku do jed-

132 *Lidová demokracie*, (25.6.1946).

133 AKPR, f. KPR, sign. 130/45, záznam Kanceláře prezidenta republiky z 26.3.1946. Kučera se k otázce „neorganizovaného“ odsunu vyjádřil takto: „Američané při přijímání německých uprchlíků do svého pásma dělali potíže, vybírali si kvalitnější a majetnější element a přijali tak jenom menší počet Němců. Rusové v té době brali všechno, co neorganizovaně od nás bylo vyhnáno.“ Dále též potvrdil, že když generál Dastich informoval Spojence o ještě asi dvou a půl milionech Němců, kteří se prý nacházeli na československém území, vědomě „odhad trochu nadsadil“.

134 *Tamtéž*, záznam KPR z 26.3.1946.

135 Tak například *Zemědělské noviny* z 3.1.1946 psaly o tom, že do sovětské okupační zóny v Německu již „odešlo“ 700–800 tisíc Němců.

136 NA, f. Ministerstvo práce a sociální péče (MPSP), k. 186, Zpráva Spojenecké kontrolní rady pro Radu ministrů zahraničních věcí, stav k 1.1.1947; srv. též HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 156.

137 STANĚK, T.: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, s. 115; KUČERA, J.: *Odsunové ztráty sudetoněmeckého obyvatelstva*, s. 35; HRABOVEC, E.: *Vertreibung und Abschub*, s. 157.

nání Velké trojky v Postupimi bylo vysídleno nebo různými cestami státní hranici překročilo asi osm set tisíc Němců. Údajně šlo „většinou“ o říšskoněmecké příslušníky, a nikoli československé občany, což sotva mohlo odpovídat pravdě.¹³⁸ Ministr informací Václav Kopecký ve vládě 20. září 1946 uváděl, že „v době, kdy z ostatních částí pohraničních území bylo bez formální dohody odsunuto na milion Němců, zůstali Němci v americkém pásmu v klidném držení svých statků“ (tím také mimoděk potvrdil, že se Sověty nebyla o celé záležitosti zjednána žádná „generální“ dohoda).¹³⁹ Referent pro pohraniční území Ústředního výboru KSČ Bedřich Steiner v lednu 1948 Rudolfu Slánskému sdělil, že podle „odhadu soudruhů“ z jeho komise bylo do sovětského pásma v Německu mezi „revolucí“ a postupimskou konferencí vysídleno „asi 751 000“ osob.¹⁴⁰ V interním elaborátu ministerstva vnitra ze začátku padesátých let se zase objevilo tvrzení, podle něž „revolučními událostmi a revolučním odsunem se změnil počet německého obyvatelstva asi o 600 000 osob“.¹⁴¹ Ve studii Státního úřadu statistického z roku 1953 o demografických změnách v pohraničních oblastech, jež byla určena pro vnitřní účely, se psalo, že v rámci takzvaného neorganizovaného odsunu v roce 1945 opustilo české země kolem šesti set padesáti tisíc Němců.¹⁴²

Vzhledem k velkým obtížím při operování se souhrnnými údaji, jejichž vznik a obsah nejsou dostatečně transparentní, nám připadá přijatelnější oprít se o čísla, jež příslušné orgány předkládaly paralelně s vlastním průběhem vysídlovacích akcí z jara a léta 1945. Dosud jsme přitom nenarazili na žádné informace o tom, že by kontinuální statistickou evidenci transportů ve větších územních celcích kromě armády vedly v etapě nucených „evakuací“ ještě nějaké jiné státní úřady (a to ani na nižších úrovních, kde se čas od času obvykle celistvější přehledy sestavovaly). Takovými soustavnými přehledy nedisponovalo ani ministerstvo vnitra, tedy resort, jenž byl vedle ministerstva národní obrany na realizaci vysídlovacích akcí nejvíce zainteresován.¹⁴³ Z hlediska konkrétnějšího objasnění dimenzí „divokého“ odsunu jsou

138 KRÁL, V. (ed.): *Die Deutschen in der Tschechoslowakei 1933–1947*, s. 587, dok. č. 471, přípis Hlavního štábu MNO pro ministerstvo zahraničí z 6.4.1946.

139 NA, f. 100/24, sv. 141, arch. j. 1494, protokol ze zasedání vlády 20.9.1946.

140 *Tamtéž*, f. Generální sekretariát ÚV KSČ (100/1), sv. 49, arch. j. 374, písemné sdělení B. Steinera R. Slánskému z 22.1.1948.

141 *Tamtéž*, f. MV-D, k. 222, Přehled národnostního složení obyvatelstva v českých zemích v době od r. 1937 do r. 1950 (tajný elaborát ministerstva vnitra; nedatováno, asi 1950).

142 *Osídlení pohraničí v letech 1945–1952: Zprávy a rozborů*. Praha, Státní úřad statistický 1953, s. IV.

143 Srv. sdělení B. Steinera R. Slánskému z 22.1.1948 o tom, že počet Němců vysídlených před postupimskou konferencí „ze záznamů MV, jakož i ze spisů tohoto ministerstva, není možno zjistit“ (NA, f. 100/1, sv. 49, arch. j. 374). Úplnější informace o jednotlivých transportech vypravených po železnici by snad mohla obsahovat příslušná dokumentace ministerstva dopravy nebo Československých státních drah (pokud se dochovala).

tedy do značné míry klíčové hlavně prameny armádní provenience. Výše zmíněné problémy, pokud jde o úplnost, přesnost a spolehlivost údajů o tehdejších „evakuacích“, se ovšem ve větší či menší míře týkají rovněž této dokumentace. Především materiály první vojenské oblasti v Čechách obsahují také poměrně detailní tabulky, jež podávají informace o stovkách jednotlivých transportů a tlumočí současně obsah dílčích bilancí podle časových a územních kritérií. Takové zevrubné statistiky vycházely z pravidelných hlášení velitelství podřízených útvarů operujících přímo „v terénu“ a sestavovali je zejména armádní činitelé v prvním a druhém sboru. Nelze však vyloučit, že tyto zprávy, jež vzhledem k rozháraným poměrům v tehdejší pohraničí přinášely mnohdy až podezřele přesná čísla, mohly být i záměrně upravovány, aby tak vzbuzovaly dojem větší serióznosti nebo zvýšily prestiž odpovědných velitelů. Na druhé straně je však třeba připomenout, že armádní orgány byly již v první polovině června 1945 podle rozkazů z nejvyšších míst pověřeny, aby pro potřebu Rudé armády vedly korektní záznamy o jednotlivých transportech s německými vysídlení. Znamená to, že se na vedení důvěryhodných statistik přece jen tlačilo. Lze předpokládat, že čím „výše“ v armádní hierarchii příslušná hlášení postupovala, tím reálnější byla možnost určitého zkreslení celkového obrazu situace, jak v důsledku různých doplňků nebo naopak ignorování záznamů, jež nedošly v požadovaných termínech, tak prostě chybami v prováděných součtech. Až do detailů jdoucí přehled neměli zajisté ani na Hlavním štábu ministerstva národní obrany.

Historici, kteří již dříve pracovali s prameny armádní provenience, z nich sice citují některá souhrnná čísla, neprováděli však pokaždé soustavnou konfrontaci s dílčími hlášeními, na nichž se tyto údaje zakládaly. Přitom právě časově i místně fixované statistiky je možno lépe ověřovat, a to i s pomocí alternativní dokumentace vzešlé z působnosti složek civilní sféry. V literatuře se například uvádí, že v etapě „živelných“ odsunů opustilo Čechy čtyři sta padesát tisíc a Moravskoslezskou zemi sto deset tisíc Němců, celkově tedy pět set šedesát tisíc osob.¹⁴⁴ Tyto počty obsahovala celková situační zpráva druhého oddělení Hlavního štábu ministerstva národní obrany s tím, že jde o stav „dosud vysídlených“ lidí k 30. srpnu 1945.¹⁴⁵ Autoři odkazující na toto sdělení však současně zmiňují informaci velitelství první vojenské oblasti, podle níž bylo k 6. srpnu „evakuováno“ jen z tohoto prostoru 568 163 Němců.¹⁴⁶ Analýza hlášení jednotlivých divizí a obou nadřízených sborů první vo-

144 BIMAN, S. – CÍLEK, R.: *Poslední mrtví, první živí*, s. 210.

145 VÚA-VHA, f. MNO, Státní tajemník, čj. 100 097/45 (MNO, HŠ 1. odd., čj. 833 taj.), zpráva 2. odd. HŠ, čj. 2020/taj. (B).

146 BIMAN, S. – CÍLEK, R.: *Poslední mrtví, první živí*, s. 210. Stejný počet uváděla k 8.8.1945 přehledná tabulka, sestavená velitelstvím první oblasti, s označením „Počet německého obyvatelstva, které je dosud na území jednotlivých divizních oblastí“ (srv. VÚA-VHA, f. VO 1, k. 4, příloha 1 k čj. 26.955/dův.1. odděl.štábu 1945). Podobně k tomu hlášení velitelství první oblasti z 2.8.1945 (*tamtéž*, f. MNO, HŠ, 1. odd., k. 20, čj. 757/dův. (B)).

jenské oblasti, na jejichž základě vznikla výše uvedená celková suma vysídlenců, však ukazuje, že při její konstrukci byl bez příslušné korektury převzat evidentně mylný souhrnný údaj ze zprávy dvanácté divize. Celkový počet lidí „vyhoštěných“ do začátku srpna z území první vojenské oblasti a přes ně byl takto navýšen o zhruba osmdesát tisíc osob, přičemž ve skutečnosti jich mělo být pouze 488 163.¹⁴⁷ Takto upravené číslo alespoň přibližně koreluje s krátce předtím sestaveným hlášením velitelství první vojenské oblasti, které k 31. červenci 1945 uvádělo (ještě bez započtení chybného součtu od dvanácté divize) 449 643 Němců.¹⁴⁸ Na tomto místě je záhodno připomenout, že dosavadní literatura uvádí jen část dat z dostupných materiálů armádní proveniencí a že také značně podceňuje rozsah vysídlování, k němuž došlo po konferenci v Postupimi.¹⁴⁹

Naše analýza, využívající poznatky získané studiem dobové armádní dokumentace,¹⁵⁰ vycházela z dílčích hlášení nižších velitelství, jež se v daném případě zdají být nejvěrohodnější. Považujeme ovšem za důležité upozornit na to, že uváděné počty nemusejí být úplné a že představují vždy jen přibližné hodnoty. Přímo z vlastního prostoru první vojenské oblasti bylo v červnu a červenci 1945 vystěhováno za hranice úhrnem 443 858 Němců, přičemž intenzita v červnu uskutečněných akcí dosahovala zhruba poloviční hodnoty v porovnání s odsuny provedenými v červenci. V srpnu pak došlo k vysídlení 102 128 a v září 3646 osob. Celkový součet za tuto etapu by pak činil 549 632 lidí. K tomu by se ovšem ještě měli připočítat ti Němci, kteří byli nuceni opustit své domovy bezprostředně po osvobození v měsíci květnu (o tom však armádní prameny nepřinášejí žádné spolehlivější zprávy), a dále též osoby vyvezené mimo republiku z Velké Prahy. Podle Posádkového velitelství Velké Prahy šlo údajně k 6. srpnu o pět tisíc čtyři sta šedesát osob, pravděpodobně hlavně říšských Němců. Celá tato masa vysídlenců odešla z československého státního území nepochybně jedním směrem – do sovětské okupační zóny v Německu, respektive předtím na území obsazená v příslušných úsecích hranic Poláky. Otevřená

147 *Tamtéž*, f. VO 1, k. 4, sbírka hlášení různých útvarů z operačního prostoru první vojenské oblasti, zejména viz zpráva 12. divize pro velitelství první oblasti ze 7.8.1945, čj. 177/taj.1.odd.1945, příloha o počtu Němců „vyhoštěných“ k 1.8.1945 podle politických okresů.

148 *Tamtéž*, f. VO 1, k. 49, čj. 434/taj. Pokus o stručnou bilanci rozsahu „divokého“ odsunu přináší také T. Staněk v práci *Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*, s. 43–45. Nynější studie rozšiřuje a dále zpřesňuje některé údaje uváděné v této publikaci.

149 BIMAN, S. – CÍLEK, R.: *Poslední mrtví, první živí*, s. 210. Uvedené formulace navozují dojem, jako by o vysídlovacích akcích ze srpna 1945 existovaly právě jen (zde v textu zmíněné) dva kompletnější číselné údaje, přičemž se za tento měsíc vychází pouze z počtu 31 072 vysídlených osob. Ten však ve skutečnosti byl jen v první vojenské oblasti téměř třikrát vyšší.

150 Ve *VÚA-VHA* jsme využili hlavně dokumentaci uloženou ve fondech VO 1, VO 2, VO 3, RG (Revoluční gardy), VKPR (Vojenská kancelář prezidenta republiky) a zčásti též ve fondu SPON. Stranou pochopitelně zůstala většina nyní nedostupných materiálů z fondů MNO a Stýční důstojníci. Určité doplnění stávajících poznatků by zřejmě mohlo přinést zpracování zatím nepříístupných fondů jednotlivých divizí, sborů a posádkových velitelství.

zůstává nadále otázka, zda – a pokud ano, do jaké míry – výkazy předkládané první vojenskou oblastí zohledňovaly příjem a přesun vysídlenců přes toto území z jiných oblastí historických zemí, které byly z hlediska armádní správy začleněny do obvodů druhé a třetí vojenské oblasti. Útvary podléhající velení šestého sboru (severní Morava a československá část Slezska) údajně v tomto směru k 22. srpnu 1945 vypravily pouze kolem třiceti tisíc Němců. Jednotky šestého sboru na jižní Moravě organizovaly vysídlovací akce jen do Rakouska. Z prostoru druhé vojenské oblasti mohlo být zřejmě převzato jen několik tisíc osob. Z toho vyplývá, že naprostou většinu německých vysídlenců, „evakuovaných“ tehdy především do Saska, tvořily osoby zdržující se na operačním území první vojenské oblasti. Přímo z druhé vojenské oblasti bylo za státní hranici přesunuto od začátku června nejvýše asi třicet tisíc německých starousedlíků z okresů, které byly jako celek nebo alespoň zčásti obsazeny Rudou armádou (například Vejprty, Kadaň, Jáchymov, Podbořany, Žlutice a Karlovy Vary). Nutno ale dodat, že již koncem května opustilo okresy Třeboň a Jindřichův Hradec až deset tisíc osob. Pokud šlo o Moravskoslezskou zemi, hlásila třetí vojenská oblast, že k 22. srpnu 1945 ji opustilo již celkem 151 602 Němců, z toho 122 340 přes oblast pátého sboru do Rakouska, a k 6. říjnu 1945 pak úhrnem 186 417 lidí. Podle názoru velitelství třetí vojenské oblasti byl druhý údaj přesnější, protože vycházel ze zpráv jednotlivých okresních správních orgánů.

Jako reálná se tedy jeví úvaha, že do konce září nebo začátku října 1945 bylo z českých zemí vysídleno – ovšem bez započtení migrací z oblasti kontrolované Američany – něco přes 750 tisíc Němců, z toho přibližně osmdesát procent do sovětského okupačního pásma v Německu. Při zvážení řady faktorů, jež znesnadňují zcela hodnověrnou rekonstrukci tehdejšího dění, by se snad dalo opatrně hovořit o celkovém počtu sedmi set tisíc vysídlenců na spodní hranici a osmi set dvaceti tisíc na horní hranici odhadu.¹⁵¹ Na územích první a třetí vojenské oblasti se nucené migrace zřejmě týkaly nejméně ze dvou třetin „autochtonní“ německé populace, v obvodu druhé vojenské oblasti šlo z největší části o uprchlíky a válečné zajatce. Pokud jsou naše dosavadní propočty správné (což však v žádném případě neznamená, že je lze kvalifikovat jako jakési „poslední slovo“ k dané tematice), pak bychom mohli uzavřít, že téměř každý čtvrtý z celkem asi tří milionů vysídlených starousedlíků (sudetských Němců) opustil svůj původní domov již ve fázi „divokého“ odsunu v roce 1945. Při započtení transportů a pěších pochodů, jež tehdy mířily

151 Pro srovnání: Podle jednoho záznamu odsunového oddělení (referátu) ministerstva vnitra z 9.10.1945 ministerstvo národní obrany sdělilo, že z Československa bylo doposud vysídleno asi 690 tisíc Němců (NA, f. MV-NR, k. 7447, sign. B-300). Vzhledem k omezenému prostoru nemůžeme věnovat speciální pozornost stále citlivé problematice ztrát na životech německého civilního obyvatelstva a válečných zajatců v pro ně jistě nejtěžším období. Odkazujeme proto na výsledky analýz prezentované nově v publikaci T. Staňka *Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*, s. 325–328.

z území obsazeného americkou armádou přímo do Bavorska a Rakouska, považujeme za dosti pravděpodobné, že pod tlakem dobových podmínek a v první řadě v důsledku té či oné formy donucení odešlo do konce pětáctýřicátého roku z českých zemí zhruba od osmi set tisíc až (odhadem) do maximálně jednoho milionu Němců (respektive osob, jež za ně byly tehdy považovány).

* * *

V závěru svého pojednání považují autoři za potřebné zdůraznit ještě některé faktory, jež by mohly přispět k bližšímu objasnění celkového charakteru jejich textu a současně též konkretizovat rámec případné diskuse o pracovních hypotézách otištěných v jeho první části. Popisované události a procesy představují z dnešního pohledu jakési přechodné pásmo mezi přímo prožitými a nějak již zprostředkovanými dějinnými příběhy. Mnozí pamětníci narození před rokem 1945 budou proto pochopitelně při jejich celkovém hodnocení vycházet především z první uvedené perspektivy. Ostatní čtenáři, jichž bude v důsledku neúprosně ubíhajícího času většina, mohou – stejně jako samotní autoři tohoto pojednání – své reflexe týkající se rozbořené poválečné doby odvozovat jen z tehdejších svědectví: písemných záznamů různého druhu a provenience, literatury nebo ústně tlumočených vzpomínek a zážitků těch, kdo byli pozorovateli nebo účastníky tehdejšího dění. Oba přístupy k citlivé historické látce v sobě z hlediska potřeby zachytit její věrohodný obraz obsahují jak šance, tak i jistá úskalí. U příslušníků pamětnické generace existuje přirozeně nebezpečí, že jejich soudy mohou být (a mnohdy stále jsou) výrazněji poznamenány individuálními zážitky a emocemi, jež pak obvykle provázejí příslušné diskuse. Být „nad věcí“ je pro ně pochopitelně často větší výzvou než pro ty později narozené. Od nich by se pak mělo očekávat, že se budou trvale snažit zasazovat vlastní názory a interpretace dochovaných svědectví do širšího historického kontextu. Předložená studie tento požadavek určitě nenaplnuje v úplně uspokojivé míře. Kladla si totiž v první řadě za cíl soustředit pozornost na nejdůležitější známa, ale především pak nově zjištěná fakta týkající se jedné zcela konkrétní časové etapy vyústění „konfliktního soužití“ českých a německých obyvatel Čech, Moravy a Slezska. Zásadní zlom v česko-německém poměru samozřejmě nenastal až v roce 1945; k jeho dramatickému zauzlení a řadou tragédií provázenému rozvratu došlo již mnohem dříve, nejpozději od nástupu Adolfa Hitlera k moci v Německu, a zejména pak v době „Mnichova“ a za okupace. Na otázku, zda konec soužití obou pospolitostí na společně obývaném území v té podobě, jakou v roce 1945 – v důsledku reakce československé strany na předchozí vývoj a jejího dalšího cíleného postupu – ve skutečnosti získal, představoval jedině možný dějinný scénář, nebo zda mohla z politického, morálního, právního a jiného hlediska existovat nějaká alternativní řešení, náš příspěvek nechtěl a ani nemohl dát jednoznačnou odpověď. V popředí našeho zájmu přitom nestál problém, zda aktéři dobových událostí jednali „správně“, ale především jak jednali.

Je velmi pravděpodobné, že některé poznatky a výpovědi obsažené v této studii budou dříve nebo později na základě nových zjištění získaných studiem v archi-

vech více či méně korigovány. V každém případě však budou muset být doplněny. Je také možné, že autoři již nyní ne zcela dostatečně využili některou součást dostupného pramenného materiálu. Pokud by tomu tak bylo, pak samozřejmě nikoli s úmyslem vybírat pouze ta fakta, jež zapadají do určitého interpretačního konceptu, a jiná opomíjet, respektive ignorovat odlišně vyznívající výklady. Nelze ovšem nepřipomenout, že v minulosti se bohužel poměrně často i historici nechali právě při objasňování těch nejsložitějších a nejtěžších období ve vztazích mezi česky a německy hovořícími obyvateli českých zemí ovlivnit (a tím i poutat) úzce vymezenými politickými, nacionálními nebo jinak ideologicky podbarvenými stanovisky. Jednostranně zaujatá a uplatňovaná výkladová schémata směřují takřka nevyhnutelně k velmi rozdílným, často navzájem nesmiřitelným interpretacím a brání tak dospět k pokud možno nepředpojatému pohledu na minulost. Těm, jimž se tou či onou cestou podaří uvolnit od zátěže rozmanitých, dlouhodobě zafixovaných myšlenkových šablon, nabízí fascinující mnohotvárnost zprostředkovaných svědectví o pohnuté době dostatek příležitostí k tomu, aby o svých individuálně zastávaných názorech na významné události soudobých dějin debatovali a případně se o ně třebas i náruživě přeli. V tomto smyslu autoři jen přivítají, když se jejich studie stane podnětem k věcné, strážlivě vedené odborné diskusi.

Průkopníci smíření

*Vznik Ackermann-Gemeinde a počátky její činnosti v poválečném Německu**

Zuzana Krahulcová

Rok 1945 je německým národem chápán jako snad vůbec největší zlom v jeho dějinách – a dvojnásob to platí pro dvanáct milionů Němců vyhnaných a vysídlených z německých východních území, tedy Polska, Československa a Maďarska. Z této masy vysídlelců tvořili asi dva miliony devět set tisíc sudetští Němci, kteří po osm století žili zejména v pohraničních oblastech českých zemí.¹ Největší část sudetských Němců byla vysídlena do americké okupační zóny v Německu, a to především do Bavorska – v roce 1950 zde žil přibližně jeden milion bývalých československých Němců. Právě v této spolkové zemi proto později vznikla většina sudetoněmeckých organizací a spolků, včetně katolické *Ackermann-Gemeinde* neboli Oráčovy obce.

* Tento článek vznikl za podpory stipendia Ericha Marii Remarqua a Česko-německého fondu budoucnosti, udělovaného Česko-německou komisí historiků. Ráda bych tímto poděkovala oběma jmenovaným institucím za umožnění studijního pobytu v Mnichově; děkuji též profesorovi Jiřímu Peškovi, pod jehož vedením jsem téma článku zpracovala jako bakalářskou práci na Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze.

1 Vycházím zde z údajů uvedených Václavem Kuralem v roce 2002. Podle nich činil úbytek Němců na československém území v letech 1943–1947 v důsledku různých migrací celkem 2 916 000 osob; z toho asi 660 tisíc připadalo na neorganizované vyhánění, útěky a podobně a 2 256 000 na „řádné“ transfery. (Viz KURAL, Václav: *Češi, Němci a mnichovská křižovatka: Stručné dějiny*. Praha, Karolinum 2002, s. 181.)

Téma vzniku a činnosti této organizace bylo dosud reflektováno zejména „zevnitř“ Ackermann-Gemeinde samotné, zatímco odborná literatura je spíše opomíjela. Při zpracování první části tohoto příspěvku, která se věnuje vlastnímu založení a vnitřní konsolidaci Ackermann-Gemeinde, bylo nutné vycházet téměř výhradně z prací autorů s touto organizací úzce spjatých. Ve druhé části, jež se soustředí na vztah Ackermann-Gemeinde k zastřešující organizaci sudetských Němců, Sudetoněmeckému krajanskému sdružení (*Sudetendeutsche Landsmannschaft*), již bylo možné využít širšího spektra pramenů. Kapitola věnovaná Vysokoškolskému kruhu Ackermann-Gemeinde, opírající se v první řadě o ústní svědectví Gertrud Seibtové, manželky německého historika Ferdinanda Seibta, pak přibližuje podobu menšinového názorového proudu mezi sudetoněmeckými katolíky. Cílem článku je zodpovězení těchto otázek: Jaké předpoklady a okolnosti umožnily vznik Ackermann-Gemeinde? Jakou politiku organizace sudetoněmeckých katolíků sledovala a jakým způsobem své cíle prosazovala? A konečně, jaké důvody vedly k tomu, že se v iniciativě ke sjednocení sudetoněmeckých postojů prosadil nacionálně-konzervativní proud, navzdory určitému „náskoku“ a vlivu Ackermann-Gemeinde? Tyto otázky stejně jako celé téma si lze jen stěží odmyslet od složitých a mnohdy bolestných proměn česko-německých vztahů v uplynulém století, které zde sice zůstávají v pozadí, mohou jim však propůjčit z hlediska českého čtenáře výraznější rezonanci.²

Nový začátek: založení Ackermann-Gemeinde

V okamžiku svého založení byla Ackermann-Gemeinde organizací úzce navazující na tradice a myšlenky sudetoněmeckého křesťanského hnutí v meziválečném Československu. Za hlavní kořeny pozdější Ackermann-Gemeinde lze označit především křesťansko-sociální hnutí a hnutí sudetoněmecké katolické mládeže.³ Z křesťansko-sociálních tradic vycházela Německá křesťansko-sociální strana lidová (*Deutsche Christlich-Soziale Volkspartei* – DCSVP), která od roku 1926 patřila společně s Německou sociálnědemokratickou stranou dělnickou (*Deutsche Sozialdemo-*

2 Na tomto místě považuji za nutné poukázat na význam některých zde použitých termínů. Jasně rozlišení mezi v němčině užívanými pojmy *Ostflüchtling*, *Ausgewiesener*, *Heimatvertriebener*, *Neubürger* a podobně bylo stanoveno ve spolkovém zákoně o vysídlených z roku 1953. Zejména ve starší literatuře však byly tyto pojmy nadále zaměňovány a používány jako synonyma. Druhý problém pak představuje překlad a chápání těchto výrazů v českém jazyce – zatímco sudetoněmecká strana se v českých překladech téměř vždy označuje za „vyhnance“, českou stranou je preferován spíše pojem „vysídlení“. Z výše uvedených důvodů jsou v této studii používány výrazy „vysídlenec“ a „vyhnanec“ jako synonyma, ačkoli fakticky se každý z nich vztahuje k jiné etapě nuceného odchodu německého obyvatelstva z českých zemí.

3 NITTNER, Ernst: Traditionen der Sudetendeutschen. In: SCHULZE, Rainer – BRELIE-LEWIEN, Doris – GREBING, Helga (ed.): *Flüchtlinge und Vertriebene in der westdeutschen Nachkriegsgeschichte*. Hildesheim, August Lax 1987, s. 89–97, zde s. 92.

kratische Arbeiterpartei – DSAP) a Svazem zemědělců (*Bund der Landwirte* – BdL) k takzvaným aktivistickým stranám, účastnícím se na československé vládě.

Ve druhé polovině třicátých let se jednou z vůdčích osobností křesťanských sociálů stal jeden z pozdějších zakladatelů Ackermann-Gemeinde, poslanec Hans Schütz. Jedním z posledních pokusů o záchranu československého státu ze strany sudetoněmeckých aktivistů bylo memorandum československé vládě z ledna 1937: přední funkcionáři výše zmíněných stran Hans Schütz, Wenzel Jaksch a Gustav Hacker zde předložili požadavky hospodářské pomoci krizí postiženému pohraničí a podpory sudetoněmeckému aktivismu v boji proti Henleinově Sudetoněmecké straně. Československá vláda však na toto memorandum odpověděla zcela neadekvátním způsobem pouze prostřednictvím Československé tiskové kanceláře a nedokázala na aktivistické návrhy reagovat dostatečně vstřícnými kroky.⁴ Ještě v březnu 1938, několik dnů po anšlusu Rakouska, se Hans Schütz pokoušel přesvědčit prezidenta Beneše o nutnosti neodkladného řešení sudetoněmecké otázky a upozorňoval na bezprostřední hrozbu německého útoku na Československo. Podle Schütze však Beneš spoléhal na to, že československý stát je plně ochráněn spojeneckou smlouvou se Sovětským svazem; Schütz se pak mezi Hitlerem a Stalinem „tíše rozhodl pro Hitlera“.⁵ Koncem března 1938 se pak Německá křesťansko-sociální strana lidová rozpustila v Sudetoněmecké straně.

Od počátku dvacátých let sílil též vliv hnutí mladých sudetoněmeckých katolíků, reprezentovaného například studentskými spolky Staffelstein a Quickborn. Zde se stal v meziválečném období jedním z významných šířitelů staffelsteinských tradic druhý z „otců“ poválečné Ackermann-Gemeinde, augustiniánský páter Paulus Sladek, který působil jako studentský duchovní na pražské Německé univerzitě. Také činnost mládežnických spolků sudetoněmeckých katolíků byla ukončena během roku 1938.

Již v meziválečném období pěstovali sudetoněmečtí katolíci četné kontakty s německými církevními organizacemi, například s Říšským svazem pro zahraniční katolické Němectví (*Reichsverband für das katholische Auslandstum*), a v roce 1945 na ně tudíž mohli navázat. Po skončení druhé světové války a nuceném odchodu z Československa tak měl katolický proud mezi sudetskými Němci oproti sociálnědemokratické a nacionálně-konzervativní *völkisch* skupině jistým způsobem usnadněn start v poválečném Německu. Od února 1946 platil v západních okupačních zónách pro vyhnance a uprchlíky z východních území spojenecký zákaz utvářet vlastní organizace, jež by mohly působit jako samostatný politický faktor. Tento zákaz byl zdůvodňován zejména obavou, že by organizace nic nemajících vyhnanců (*Habenichtse*) mohly být zneužity k sociální radikalizaci a in-

4 KURAL, V.: *Češi, Němci a mnichovská křižovatka*, s. 92.

5 SEIBT, Ferdinand: *Ta stará ošklivá melodie: Několik ohlédnutí za německou historií 1900–1945*. Praha, Prostor 2002, s. 224 n.

filtraci komunismu do západní Evropy. Zpočátku se tak mohli sudetoněmečtí vysídlenecí setkávat a sdružovat jedině pod záštitou církvi a celoněmeckých církevních organizací.

Za pomoci preláta Alberta Büttnera, jenž stál od roku 1937 v čele Říšského svazu pro zahraniční katolické němečtí, založili Hans Schütz, Paulus Sladek a Richard Mai 6. října 1945 takzvanou Pomocnou církevní služebnu (*Kirchliche Hilfsstelle*) pro katolické vyhnanecí v Mnichově.⁶ Jejím vzorem se stala podobná církevní služebna ve Frankfurtu nad Mohanem, která vznikla o několik týdnů dříve právě pod vedením Alberta Büttnera. Cílem zakladatelů Pomocné církevní služebny v Mnichově byla základní materiální a sociální pomoc pro kněží z řad vyhnaneců a zajištění duchovní pomoci vysídleným. Kromě toho organizovala humanitární pomoc vyhnanecům a uprchlíkům transportovaným do americké okupační zóny, když jim prostřednictvím sbírek zajišťovala nejnutenější potraviny a ošacení. Neméně významná byla snaha zakladatelů služebny zprostředkovat podporu a pomoc uprchlíkům a vyhnanecům ze strany bavorské vlády, amerických okupačních úřadů, Křesťansko-sociální unie (CSU) nebo německé katolické církve.⁷ V této souvislosti je třeba zmínit především významnou roli Hanse Schütze při prosazení bavorského zákona o uprchlících v únoru 1947.

Samotnému založení Ackermann-Gemeinde pak předcházela vznik takzvaného Haibachova kruhu. V prvních poválečných měsících se okolo sudetoněmeckého katolického duchovního Franze Haibacha soustředili bývalí členové skupin katolických studentů, sudetoněmeckého křesťanského odborového hnutí a Německé křesťansko-sociální lidové strany. Setkávali se v mnichovském domě katolického spolku pro péči o mládež, jehož správcem se po skončení války stal právě Franz Haibach. Během debat a schůzek v tomto „kruhu“ se pak zrodila idea sudetoněmecké katolické *Gesinnungsgemeinschaft*, tedy „pospolitosti stejně smýšlejících“.

V samotné Ackermann-Gemeinde se za bezprostřední krok směřující k jejímu vzniku považuje dopis pátera Pauluse Sladeka k vánočním svátkům roku 1945, adresovaný bývalým členům spolku Staffelstein. Sladek zde hovoří o tom, že „snad ještě nikdy tak jako dnes jsme necítili, jak moc se navzájem potřebujeme, a to nejen kvůli vzájemné podpoře a pomoci“. Vyhnaní odmítá vidět jako pouhý akt msty a nespravedlnosti a apeluje na přijetí historické spoluzodpovědnosti: „Také my musíme priznat osobní vinu a svůj podíl na společné vině našeho národa a musíme být

6 MAI, Richard: Ursprung und Entwicklung der Kirchlichen Hilfsstelle in München. In: GLASSL, Horst – PUSTEJOVSKÝ, Otfried (ed.): *Ein Leben – Drei Epochen: Festschrift für Hans Schütz zum 70. Geburtstag*. München, Ackermann-Gemeinde 1971, s. 507–512, zde s. 508.

7 OHLBAUM, Rudolf: Pater Paulus Sladek: Weg und Wirken. In: SLADEK, Paulus: *Not ist Anruf Gottes: Aus Veröffentlichungen, Rundschreiben, Predigten und Briefen. Dokumente zur Geschichte der Vertriebenenseelsorge. Festgabe zum sechzigjährigen Priesterjubiläum*. Ed. Rudolf Ohlbaum. München – Königstein, Ackermann-Gemeinde 1991, s. 445–523, zde s. 461.

připraveni přijmout náš osud jako pykání za vlastní i za cizí hříchy.“ Osudu vyhnanců se pak Sladek snažil vtisknout obecnější křesťanský rozměr: „Když dnes mluvíme o vině našeho národa, pak ji jako křesťané chápeme jinak než ten, kdo chce tímto pouze ospravedlnit nové bezpráví. Z křesťanského pohledu neleží vina jen na našem národu, ale na celém moderním lidstvu.“⁸

Jako datum založení Ackermann-Gemeinde je udáván 13. leden 1946, kdy byla v kapli katolického dívčího domova Adelgundenanstalt v Mnichově sloužena slavnostní mše za přítomnosti asi šedesáti sudetoněmeckých krajanů.⁹ Svůj název však toto „společenství“ získalo až o několik měsíců později na návrh pátera Pauluse Sladeka, a to podle německy psaného traktátu „Oráč z Čech“ (*Ackermann aus Böhmen*), jehož autorem byl český Němec Jan z Žatce (*Johannes von Saaz*).¹⁰ Tato báseň vznikla v Čechách okolo roku 1400 a líčí spor Oráče a Smrti, jež muži vzala jeho mladou ženu. Bůh tuto hádku urovnává s tím, že božský řád světa zahrnuje i smrt a zánik. Název odkazující na tohoto „Oráče“ sudetoněmečtí katolíci vsídlenci zvolili jako symbol svého vlastního osudu: Ackermann-Gemeinde, neboli „Oráčova obec“, měla vyhnancům pomoci přijmout a překonat jejich zdánlivě nepochopitelný a nespravedlivý osud.

Za situace, kdy v Bavorsku platil zákaz zakládat krajanská sdružení vyhnanců a uprchlíků, nově založená Ackermann-Gemeinde hledala záštitu u německé katolické církve. Pomoc jí nakonec nabídl Franz Steber, bývalý předseda říšského katolického svazu mladých mužů (*Katholischer Jungmännerverband*), který stál nyní v čele nově založené organizace Sdružení mladých katolíků (*Katholische Junge Mannschaft*). Do tohoto spolku byla Ackermann-Gemeinde začleněna jako „pracovní kruh“ (*Arbeitskreis*, resp. *Arbeitsgemeinschaft*) a v prvních letech své existence fungovala pod jeho záštitou.¹¹

Jak uvádějí ve svých statích o vzniku Ackermann-Gemeinde oba její „otcové-zakladatelé“ Hans Schütz a Paulus Sladek, bylo založení Ackermann-Gemeinde již osm měsíců po skončení války umožněno především díky dvěma důležitým faktorům. Prvním z nich byly dlouholeté kontakty mezi vedoucími osobnostmi sudetoněmeckého katolického hnutí a sounáležitost existující mezi sudetoněmeckými

8 SLADEK, Paulus: Weihnachtsbrief an die ehemaligen Staffelsteiner (1945). In: *Tamtěž*, dokument č. 64, s. 103–106.

9 Datum tohoto iniciačního aktu nebylo vybráno náhodou – slavnostní bohoslužba se konala v den svátku 80. výročí zjevení Panny Marie a zázračného uzdravení Magdaleny Kadeové ve Phillipsdorfu (severočeském Filipově), nejvýznamnějším sudetoněmeckém poutním místě (viz OHLBAUM, R.: Pater Paulus Sladek, s. 506).

10 V literatuře je též užíván název *Oráč a smrt*, autor bývá označován i jako Jan z Teplé (*Johannes von Tepl*).

11 KUNZMANN, Adolf: Die Ackermann-Gemeinde. In: GLASSL, H. – PUSTEJOVSKY, O.: *Ein Leben – Drei Epochen*, s. 513–540, zde s. 519.

katolíky, jež měly svůj původ v meziválečném období. „Nejen protisudetoněmecká, ale i ostře protikatolická politika Československa“ vedla podle Sladeka k semknutí německých katolických proudů.¹² Schütz v této souvislosti zmiňuje špatné vztahy mezi Prahou a Vatikánem, které dle jeho přesvědčení negativně ovlivňovaly poměr mezi československým státem a německou, převážně katolickou menšinou.¹³ Pozdější pronásledování církve nacistickým režimem a společné prožití odsunu z Československa pak sounáležitost sudetoněmeckých katolíků dále utvrdily. Druhým podstatným faktorem, který hrál ve prospěch založení Ackermann-Gemeinde, byly výše zmíněné styky s představiteli německé církve, jež umožnily do jisté míry obejít spojenecký zákaz vysídleneckých organizací.

Vnitřní konsolidace a organizační struktura

Jako první sdružení sudetoněmeckých vysídlelců v poválečném Německu byla Ackermann-Gemeinde především zájmovým hnutím, „pospolitostí stejně smýšlejících“, a nešlo tedy o žádný zárodek politické strany či přísně organizovaný spolek. Vedení obce od počátku spočívalo v rukou dvou silných osobností jejích zakladatelů, Hanse Schütze a pátera Pauluse Sladeka. Záhy po jejím založení se však objevila otázka dalšího směřování a organizačního uspořádání: má se stát masovou katolickou organizací, politickým spolkem, nebo má zůstat spíše užším přátelským kruhem?

Na tuto otázku existovaly uvnitř obce různé názory a vedla se kolem ní řada polemik; svou představu nakonec prosadila skupina okolo Hanse Schütze, usilující zachovat i do budoucna stávající podobu primárně nepolitického, víceméně ideově vymezeného společenství. Kromě trvajících spojeneckého zákazu Schütz argumentoval proti vytvoření masové organizace tvrzením, že její „umírněné vedení ... by bylo dříve či později zcela jistě vystřídáno radikálnějším proudem. Vedení masové organizace vyhnanců navíc není v takové pozici, aby se dokázalo vypořádat s tisíci případy životní nouze svých členů, kteří by však přirozeně právě toto očekávali. Podporu členů by pak bylo nutné udržovat hesly a sliby...“¹⁴ V Ackermann-Gemeinde tak zvítězilo rozhodnutí stát se „vedoucí skupinou sudetoněmeckvů a být svým krajanům k službám“ – nikoli však jako masová katolická organizace.¹⁵

12 SLADEK, Paulus: *Die Ackermann-Gemeinde*, s. 2. Práce vyšla jako dvojčíslo periodika *Die neue Ordnung*, roč. 15, č. 4–5 (1961).

13 SCHÜTZ, Hans: *Die Ackermann-Gemeinde*. In: *Volkstum zwischen Moldau, Etsch und Donau: Festschrift für Franz Hieronymus Riedl*. Wien – Stuttgart, W. Braumüller Universitäts-Verlag 1971, s. 138–148. V tomto kontextu cituje Schütz výroky připisované československému prezidentovi Masarykovi: „Vypořádali jsme se s Vídní, vypořádáme se i s Římem. (...) Katolíci budou mít v tomto státě taková práva, jaká si sami vybojují.“ (*Tamtéž*, s. 143.)

14 SLADEK, P.: *Die Ackermann-Gemeinde*, s. 5 n.

15 KUNZMANN, A.: *Die Ackermann-Gemeinde*, s. 521.

Podobně diskutovaným tématem, jakým byla budoucí organizační podoba Ackermann-Gemeinde, se stala i otázka její politické aktivity. Hans Schütz shrnul možnosti politického směřování obce v říjnu 1946 následovně: „Můžeme současný vývoj odmítat; tak přes nás tento vývoj přejde. Také můžeme říci, že vyčkáme, jak se budou poměry vyvíjet. I tak by nás vývoj bez našeho přičinění a bez užitku minul. Nakonec můžeme spolupracovat a zapojit se všude, kde se nám tato možnost nabízí. Tak budeme moci ovlivňovat mnohé, snad dokonce klíčové záležitosti. (...) Proto se musíme rozhodnout, ve kterém z politických směrů budeme spolupracovat.“¹⁶

Po zrušení spojeneckého zákazu vysídlených organizací v polovině roku 1948 se stala aktuální otázka založení nové politické strany vysídlelců. Část členů Ackermann-Gemeinde se přikláněla k možnosti iniciovat vznik vysídlenecké katolické strany, avšak i tentokrát získala převahu skupina okolo Hanse Schütze, která se stavěla proti účasti obce v podobném politickém seskupení. Schütz v této souvislosti upozorňoval, že „vysídlení budou muset blíže neurčenou dobu strávit mimo svou vlast, a to je zavazuje také k převzetí zodpovědnosti za výstavbu nové německé společnosti, v jejímž rámci budou nyní dále žít. Proto by vysídlení neměli směřovat do stranickopolitických ‘ghett’ a sociální izolace. (...) Usilovat by měli o co nejužší, aktivní spolupráci s ‘domáčími’. Jen tak lze počítat s tím, že otázka vyhnanců, tedy jejich integrace, ale také

Hans Schütz (1901–1982), spoluzakladatel Ackermann-Gemeinde, po válce dlouholetý poslanec Spolkového sněmu za CSU a v 60. letech ministr v bavorské zemské vládě (repro z Archivu Ackermann-Gemeinde v Mnichově)

16 Citováno podle: PIEGSA, Bernhard: *Die Ackermann-Gemeinde in Bayern*. Bayreuth, Kulturwissenschaftliche Fakultät der Universität Bayreuth 1995, s. 23 n (magisterská práce).

snaha hledat cestu k nápravě bezpráví způsobeného odsunem ... dospěje ke svému řešení.¹⁷

Podporu tak získala dosavadní orientace vedoucích osobností Ackermann-Gemeinde na politickou integraci v rámci bavorské Křesťansko-sociální unie, respektive Křesťanskodemokratické unie (CDU). Schütz pro toto politické směřování obce argumentoval tvrzením, že „bavorský katolicismus hledá svou cestu uvnitř CSU. My jako sudetoněmecká katolická skupina ... můžeme těžko hledat jinou politickou cestu.“¹⁸ Schütz, který sám vstoupil do CSU již roku 1946, se od počátku snažil přesvědčit její vedení o potřebě existence autonomní skupiny vysídlenců uvnitř unie, jež by zastupovala specifické zájmy lidí stížených podobným osudem. Koncem čtyřicátých let se tak v rámci CSU ustavila Unie vyhnanců (*Union der Vertriebenen*), z jejichž řad později vzešly důležité zákony, například o bezprostřední pomoci vysídlencům hospodářskou radou, o vyhnancích, o vyrovnání nákladů vyhnanců nebo o usídlování uprchlíků.¹⁹ Existence Unie vyhnanců a politické angažmá osobností z řad vysídlenců a uprchlíků v CSU pak této straně pravidelně zajišťovaly čtyřicet až padesát procent vyhnaneckých voličských hlasů. Jaksi „na oplátku“ CSU podporovala přijetí výše uvedených zákonů, jež měly zlepšit sociální postavení vysídlenců, a poskytovala zástupcům Ackermann-Gemeinde až sedm poslaneckých křesel ve Spolkovém sněmu.

Rozhodnutím udržet si současnou organizační i politickou podobu Ackermann-Gemeinde do jisté míry rezignovala na pevnou organizační strukturu a hierarchii: její práce měla v první řadě spočívat v individuálním přínosu každého z jejích členů, kteří okolo sebe v jednotlivých farnostech měli soustřeďovat několikačlenné skupinky aktivních spolupracovníků. Leták, který vydalo Sdružení mladých katolíků spolu s Ackermann-Gemeinde v říjnu 1946, popisuje ideu organizace takto: „Ackermann-Gemeinde není žádným spolkem – je společenstvím jednotlivců. Každý z ackermannů musí plnit určitou úlohu, každý z nich musí být v nějakém ohledu činný pro své sudetoněmecké krajany.“²⁰ Především v Bavorsku, Bádensku-Württembersku a Hessensku vznikla volná organizace „pracovních skupin“ členů a příznivců Ackermann-Gemeinde, kopírující církevní strukturu diecézí. Postupně tak vznikly „pobočky“ organizace v Augšpurku, Pasově, Řezně, Würzburgu, Norimber-

17 Citováno podle: TÝŽ: Auf der Gratwanderung zwischen „Verzichtlertum“ und „Revanchismus“: Die Geschichte der katholischen „Sudetendeutschen Ackermann-Gemeinde“. In: ENDRES, Rudolf (ed.): *Bayerns vierter Stamm: Die Integration der Flüchtlinge und Heimatvertriebenen nach 1945*. Köln/R. – Weimar, Böhlau 1998, s. 119–168, zde s. 130 n.; viz. též KUNZMANN, A.: Die Ackermann-Gemeinde, s. 527 n.

18 Cit. podle: PIEGSA, B.: *Die Ackermann-Gemeinde in Bayern*, s. 24.

19 SLADEK, P.: *Die Ackermann-Gemeinde*, s. 6 n.

20 Citováno podle: PIEGSA, B.: Auf der Gratwanderung zwischen „Verzichtlertum“ und „Revanchismus“, s. 129.

ku (pro diecéze Eichstätt a Bamberg), Stuttgartu, Mosbachu a Frankfurtu nad Mohanem. Organizačním i duchovním centrem Ackermann-Gemeinde zůstalo dodnes její hlavní sídlo v Mnichově, kde se několikrát ročně konala setkání vedoucích osobností ze všech diecézí, při nichž se diskutovalo o budoucích úkolech a činnosti organizace. Pro řešení jednotlivých záležitostí byly v jejím rámci ustaveny pracovní kruhy – na přelomu padesátých a šedesátých let zde existovaly kruhy politický, kulturní, sociálněpolitický, zemědělský a kruh pro národnostní skupinu.²¹ Nejdůležitější sociální a politické záležitosti se pak většinou stávaly tématem referátů a jednání na výročních zasedáních, takzvaných *Jahrestagungen*. Šlo zároveň o největší a nejvýznamnější setkání členů Ackermann-Gemeinde; původně se konala každoročně, od druhé poloviny padesátých let již pouze každým druhým rokem.

Mnozí vedoucí členové Ackermann-Gemeinde byli současně činní i v jiných církevních nebo sudetoněmeckých organizacích, mimo jiné ve Spolku Adalberta Stiftera (*Adalbert-Stifter-Verein*) a v Katolické akci (*Katholische Aktion*); ve své osvětové a vzdělávací činnosti obec úzce spolupracovala s řády benediktinů a augustiniánů.²² Členové obce se pak navíc aktivně účastnili církevního života v jednotlivých diecézích. Podle Sladeka takto mohla Ackermann-Gemeinde oslovovat přes sto tisíc lidí, ačkoli samotná organizace čítala koncem padesátých let pouze přibližně osm tisíc členů.²³

Většina organizační práce, jako bylo vydávání vlastních publikací nebo spolupřádání různých setkání, zůstávala v kompetenci hlavní kanceláře Ackermann-Ge-

Páter Paulus Sladek (1908–2002), spoluzakladatel Ackermann-Gemeinde a dlouholetý představený augustiniánského konventu v bavorském Zweiselu (foto převzato z Archivu Ackermann-Gemeinde v Mnichově)

21 SLADEK, P.: *Die Ackermann-Gemeinde*, s. 15.

22 Tato spolupráce úzce souvisí především s osobnostmi pátera Pauluse Sladeka (augustiniáni) a bývalého broumovského opata Dominika Prokopa (benediktini).

23 *Tamtéž*, s. 6.

meinde v Mnichově, časem však některé úkoly přebíraly organizace později založené v rámci obce. Mnozí z předáků Ackermann-Gemeinde byli v meziválečném období členy různých studentských a mládežnických katolických spolků, a obec se proto pochopitelně od počátku snažila získat pro svou činnost mladou vysídlenec-kou generaci. Již v roce 1948 katoličtí studenti z řad vysídlenců si založili Vysokoškolský kruh Ackermann-Gemeinde (*Hochschulring der Ackermann-Gemeinde*). Roku 1951 jej následoval vznik katolické mládežnické organizace *Junge Aktion*, takzvaného společenství mladých při sdružení Ackermann-Gemeinde; to bylo od svého založení – společně s ostatními mládežnickými spolky vysídlenců – součástí Akce pro vyhnaneckou mládež (*Aktion für die heimatvertriebene Jugend*), dnes přejmenované na Akci Západ–Východ ve Svazu německé katolické mládeže (*Aktion West-Ost im Bund der deutschen katholischen Jugend*). Humanitární pomoc a charitativní činnost spadaly od roku 1950 pod Sociální dílo Ackermann-Gemeinde (*Sozialwerk der Ackermann-Gemeinde*). V působnosti hlavního mnichovského sídla zůstala až do počátku sedmdesátých let vědecká a publikační činnost, kterou od roku 1973 převzalo Institutum Bohemicum, kulturní a vzdělávací dílo při Ackermann-Gemeinde.²⁴

Hlavní cíle a program

„Všeobecnou hlubokou nouzí jsou určeny úkoly naší organizace,“ stálo ve společném letáku Sdružení mladých katolíků a Ackermann-Gemeinde z prosince 1946. „Vykorenění a proletarizace se zdají být našim nevyhnutelným osudem, pokud se nám nepodaří získat silou křesťanské víry pevnou zem pod nohama, uprostřed chaosu vytvořit malé ostrůvky, malé pospolitosti, které budou držet pevně pohromadě a s vírou v Boha se odváží k novému začátku tam, kam nás osud zavedl.“²⁵

První léta činnosti Ackermann-Gemeinde byla poznamenána především katastrofální sociální situací, v níž se nacházela naprostá většina vyhnanců a uprchlíků. Ve spolupráci s německým Svazem Charitas (*Caritasverband*) a dalšími katolickými organizacemi poskytovala Ackermann-Gemeinde vysídlencům nejrůznější pomoc, od zajištění dočasného ubytování a zprostředkování pracovních míst po umístování jejich dětí do škol. Především Hans Schütz se pak snažil o to, aby osud vysídlenců nebyl vnímán pouze jako aktuální sociální problém, ale také jako otázka politická: „Začlenění vyhnanců do německé společnosti z nich nesmí udělat pouhou proté-

24 Blíže ke statutu a cílům výše uvedených organizací viz *Ackermann-Gemeinde: Weg und Ziel*. (Schriftenreihe der Ackermann-Gemeinde, sv. 36.) München, Ackermann-Gemeinde 2004, s. 13–21 (4. vydání); OLBERT, Franz (ed.): *Cesta ke smíření: Sdružení sudetoněmeckých katolíků Ackermann-Gemeinde. Dokumenty 1948–1991*. Praha, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku 1992, s. 11–15.

25 Citováno podle: PIEGSA, B.: *Die Ackermann-Gemeinde in Bayern*, s. 18 a 25.

zu v jejím těle. Vyhnanci musejí získat svůj podíl na hospodářském, společenském, kulturním a církevním životě domácího obyvatelstva.⁴²⁶ Velký význam přikládala obec samozřejmě duchovní péči a pomoci: „Základním kamenem naší práce zůstala duchovní činnost. (...) Poradit, pomoci a utěšit zůstávalo pracovním programem Ackermann-Gemeinde.“⁴²⁷ v souladu s tím byla organizována četná církevní setkání a bohoslužby; v prvních poválečných letech, kdy platil spojenecký zákaz vyhnanec-kých spolků, se shromáždění svolávaná obcí na poutních místech stávala jednou z mála příležitostí k setkávání vysídlených krajanů.

V roce 1948 vedení Ackermann-Gemeinde iniciovalo vznik dvou zásadních dokumentů, shrnujících stanoviska obce k minulosti i budoucnosti vyhnanců a hlavní zásady její činnosti. V září 1948 byla v časopise *Christ unterwegs* otištěna deklarace „Za budoucnost sudetských Němců“ (*Um die Zukunft der Sudetendeutschen*), takzvaný Základní zákon Ackermann-Gemeinde (*Grundgesetz der Ackermann-Gemeinde*).²⁸ V témže roce vypracoval Paulus Sladek pro duchovní službu mezi vysídleni teze „Mravní zásady překonání údělu uprchlíků“ (*Sittliche Grundsätze zur Meisterung der Flüchtlingsschicksals*), jež stejný časopis publikoval s odstupem v lednu 1950.²⁹

„Vyhánání čtrnácti milionů příslušníků našeho národa z jejich dědičných domovů, v nichž žili po staletí, se rovná horské lavině, při níž se náhle zřítí do hlubin miliony tun kamene.“ Tímto emotivním přirovnáním se úvod „Základního zákona“ pokusil vystihnout katastrofální životní situaci, v níž se sudetští Němci po roce 1945 ocitli.³⁰ Vyhánání a jeho následky jsou přirozeně základními tématy obou pojednávaných dokumentů, jejichž vznik je datován pouhé tři roky od konce druhé světové války. Hlavní myšlenky a teze „Základního zákona“ a „Mravních zásad“ lze shrnout v následujících bodech:

Zaprvé, vysídlení Němců ze střední a východní Evropy je označeno za „nejhorší bezpráví“, odporující lidskosti, morálce a přirozenému právu každého národa na vlast. Oba dokumenty svorně prohlašují: „My, vyhnanci, se nikdy nevzdáme práva na vlast a domov.“⁴³¹ Zároveň však zaznívá varování před iluzemi brzkého návratu do vlasti a před myšlenkami na odplatu: „Kdo hlásá nenávisť a pomstu, odstraňuje i ty dosud existující, i když nepatrné možnosti návratu.“⁴³²

Zadruhé, návrat do vlasti je pro Ackermann-Gemeinde spojen s představou nového, mírového uspořádání středoevropského prostoru, upravujícího soužití a nároky

26 SLADEK, P.: *Die Ackermann-Gemeinde*, s. 4 n.

27 SCHÜTZ, H.: *Die Ackermann-Gemeinde*, s. 143 n.

28 *Ackermann-Gemeinde: Weg und Ziel*, s. 27–32; OLBERT, F. (ed.): *Cesta ke smíření*, s. 21–27.

29 *Ackermann-Gemeinde: Weg und Ziel*, s. 24–26; OLBERT, F. (ed.): *Cesta ke smíření*, s. 18–20.

30 Statut sdružení Ackermann-Gemeinde vyhlášený roku 1948. In: OLBERT, F. (ed.): *Cesta ke smíření*, s. 21.

31 *Mravní zásady překonání údělu uprchlíků* (1948). In: *Tamtéž*, s. 18.

32 Statut sdružení Ackermann-Gemeinde..., s. 21.

všech zde žijících národů. „Vrátíme se do vlasti jako svobodní lidé jen tehdy, když evropské národy vyřeší všechny své národnostní a sociální protiklady ve smyslu vyššího humánního, mravního a křesťanského řádu. Záleží na nás samých, staneme-li se my, vyhnanci, v rámci tohoto úkolu stavebními kameny nebo nebezpečnou trhavinou.“³³ Tehdejší situace v Evropě, rozdělené železnou oponou, byla vnímána jako dlouhodobě neudržitelná; Ackermann-Gemeinde proto práva na vlast ze strany vyhnanců pevně spojovala s požadavkem znovunastolení lidských práv a práva na sebeurčení pro východní část Německa a všechny středoevropské národy, žijící nyní pod nadvládou komunismu.³⁴

Zatřetí, za hlavního viníka obou světových válek „Základní zákon“ označuje vypjatý nacionalismus středoevropských národů, který zničil „federativní základnu jejich tisíciletého soužití, a tím i předpoklady relativního blahobytu a vnitřního míru v této oblasti“. Rozdrobení středoevropského prostoru pak tuto oblast učinilo „bezmocným objektem ve sporech velmocí“ a přivedlo její národy na pokraj záhuby. Jako jediná naděje na udržení míru ve střední Evropě je tak chápána již zmíněná vize federativního uspořádání středoevropského prostoru.³⁵

Začtvrté, katastrofa druhé světové války a následující všeobecná nouze a chaos jsou nahlíženy jako důsledek obecného „odvrácení se národů od Bohem daného věčného řádu“, jako „Boží soud nad moderním člověkem“. Zaznívá proto apel na návrat k prostotě a na obnovu náboženského života; vyhnaní z vlasti je v této souvislosti interpretováno jako poučení o „pomíjivosti pozemských statků a o chudobě“.³⁶

Zapáté, zdůrazňován je přínos německého národa pro kulturní a hospodářský vývoj ve střední Evropě: „Náš sudetoněmecký příspěvek ke vzniku a vzestupu českého národa nám dává kromě přirozeného práva ještě také historické právo na naši vlast.“ Tehdejší mocenskou situaci v Evropě však Ackermann-Gemeinde vnímala realisticky a uvědomovala si nemožnost návratu do vlasti v dohledné době. Za daných okolností chtěla proto v prvé řadě alespoň „usilovat nejrůznějšími prostředky o uchování dějin naší vlasti v povědomí celého německého národa“.³⁷

Zašesté, svůj bezprostřední úkol pak Ackermann-Gemeinde spatřovala v překonání traumatu vyhnaní a v následném začlenění vysídlenců do německé společnosti. Vyhnance nabádala především k trpělivosti a konkrétní práci: „Nesmíme nečinně čekat na změnu poměrů. Musíme se usilovně snažit o vybudování nové životní existence... Při tomto úsilí se musí každý z nás v daném okamžiku spoko-

33 Mravní zásady překonání údělu uprchlíků, s. 18.

34 Viz též SLÁDEK, P.: *Die Ackermann-Gemeinde*, s. 12.

35 Statut sdružení Ackermann-Gemeinde..., s. 23.

36 Mravní zásady překonání údělu uprchlíků, s. 20.

37 Statut sdružení Ackermann-Gemeinde..., s. 24.

jit s jakoukoli prací.“ Důraz se klade na cílenou spolupráci s domácím obyvatelstvem, jež má vyústit v „důsledné začlenění vyhnanců do společnosti“. Klíčovou roli přitom měla hrát politická spolupráce: „Nesmíme se nechat unést špatně pochopenou myšlenkou krajanské vzájemnosti, separovat se v domovských spolcích a odvracet se od velkých úkolů současnosti. Musíme mít na paměti, že politika bude vždy rozhodovat o našem osudu. Náš osud je vpsledku spojen s osudem celého našeho národa, a navíc s novým uspořádáním Evropy. To nás zavazuje k politické činnosti.“³⁸

Zasedmé, s tím pak úzce souvisí pozornost věnovaná materiální situaci vyhnanců a požadavkům na náhradu utrpěných škod. Domácí obyvatelstvo je vyzýváno k solidární pomoci vyhnancům a k poskytnutí hospodářských a sociálních předpokladů k tomu, aby měli možnost vybudovat si důstojnou existenci. Požadavky na náhradu utrpěných škod však nesměly být vznášeny „v duchu závisti či nepřítelství vůči domácímu obyvatelstvu ani být motivovány pouhou snahou o znovunabytí dřívější osobní zámožnosti“. Zaznívá i varování před přehnaným očekáváním hmotné pomoci: „Náhrada utrpěných škod nás v žádném případě neušetří tvrdého existenčního boje lidí, kteří jsou nuceni začít svoji existenci budovat od samého začátku.“³⁹

Vedle obecných politicko-ideových témat se tedy „Základní zákon“ i „Mravní zásady“ zabývaly i konkrétními problémy existence a začlenění sudetoněmeckých vysídlenců ve Spolkové republice. Za slabé místo obou dokumentů lze označit fakt, že v podstatě nijak nereflektují období vlády nacismu v Německu: vinu za rozvrat střední Evropy a její následný vývoj přikládají „vypjatému nacionalismu střeoevropských národů“, aniž by zde padla zmínka o Hitlerových rasových teoriích a nacionálním běsnění druhé světové války. Tento nedostatek je však podle Václava Kurala do jisté míry vyvážen „orientací na nejitření ran, mírové vyrovnání a produktivní soužití v rámci nové, zjevně federativně uspořádané střední Evropy“.⁴⁰ Ferdinand Seibt k obsahu a smířlivému tónu těchto dokumentů poznamenává: „Takové sebevyjádření oceníme teprve tehdy, když si náležitě představíme všechn ten hlad, nuzné bytové podmínky, pocity životní bezvýchodnosti v té době. Pozornosti zasluhují i politické perspektivy univerzálního světového míru na základě ‘vyššího’ řádu. Zásady předjímalý úsilí, jímž žije celý dnešní svět.“⁴¹

38 Tamtéž, s. 24–26.

39 Mravní zásady překonání údělu uprchlíků, s. 19.

40 KURAL, Václav: Hlavní organizace sudetoněmeckých vysídlenců v SRN 1945–1989. In: KURAL, Václav a kol.: *Studie o sudetoněmecké otázce*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 1996, s. 23–53, zde s. 25.

41 SEIBT, Ferdinand: *Německo a Češi: Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy*. Praha, Academia 1996, s. 340.

*Pokus o sjednocení sudetoněmeckých postojů:
Eichstättská adventní deklaráce*

Na přelomu srpna a září 1949 se Hans Schütz a Paulus Sladek na pozvání křesťanského hnutí Morální výzbroj (*Moralische Aufrüstung*) zúčastnili konference ve švýcarském Caux. Oba zde využili příležitosti k rozpravám o vyhnání a osudu vysídlenců s řadou účastníků z cizích zemí; tyto rozhovory je však přivedly k poznání, že problém vysídlenců je v sousedních státech téměř nerefléktován.⁴² Schütz a Sladek se poté rozhodli pozvat zástupce všech sudetoněmeckých politických a ideových proudů k setkání, jehož výsledkem mělo být alespoň „vnější“ politické sjednocení sudetoněmeckví. Z iniciativy Ackermann-Gemeinde se pak významní sudetoněmečtí politici, vědci a žurnalisté sešli v bavorském Eichstättu; datum bylo stanoveno na první adventní neděli v listopadu 1949. Poprvé tak ke společnému jednacímu stolu zasedli vedle katolíků a sociálních demokratů i nacionální konzervativci, mezi nimiž působila řada bývalých členů NSDAP či oddílů SS. Na přání části členů Ackermann-Gemeinde však nebyl na setkání pozván Rudolf Lodgman von Auen, bývalý čelný představitel sudetoněmeckého negativismu v meziválečném Československu. Zde se nabízí otázka, zda by se na pozdějším Lodgmanově odporu vůči závěrům eichstättských jednání něco změnilo, pokud by se jich býval účastnil. Velice pravděpodobně by však za Lodgmanovy přítomnosti ke shodě na tezi deklaráce vůbec nedošlo – jak se ukázalo o několik týdnů později, Lodgman měl vlastní plány, do nichž se ovšem katolickým proudem iniciované setkání v Eichstättu nehodilo.

Výsledkem setkání se stala takzvaná Eichstättská adventní deklaráce (*Eichstätter Adventsdeklaration*, též *Eichstätter Erklärung*) z 27. listopadu 1949 o „zásadách sudetoněmecké politiky v Evropě“.⁴³ Pod deklarácí je podepsáno sedmnáct sudetoněmeckých osobností různého ideového přesvědčení a politické příslušnosti: poslanci Spolkového sněmu za CSU Hans Schütz a Hermann Götz, páter Paulus Sladek, Reinhold Riedel, Gottfried Preissler, Wilhelm Turnwald, poslední předseda německých sociálních demokratů v ČSR Wenzel Jaksch, sociálnědemokratický poslanec Bundestagu Richard Reitzner, bývalí členové předválečného Svazu věrného kamarádství (*Kameradschaftsbund*) Walter Becher a Walter Brand, poslanec Spolkového sněmu za svobodné demokraty (FDP) a jeden ze zakladatelů Vítkova svazu (*Witiko-Bund*) Walter Zawadil, bývalí příslušníci SS Friedrich Brehm a Walter Hergel, další z předních „witikonů“ Hermann Hönig, historik Rudolf Schreiber, sociolog Eugen Lemberg a historik a publicista Emil Franzel.

42 OHLBAUM, R.: Pater Paulus Sladek, s. 511.

43 *Ackermann-Gemeinde: Weg und Ziel*, s. 34 n.; OLBERT, F. (ed.): *Cesta ke smíření*, s. 28–30 (z českého znění jsou převzaty citace z textu deklaráce v následujícím odstavci).

Diskusní kruh ze zakladatelských časů Ackermann-Gemeinde: zleva Richard Hackenberg, Hans Schütz, páter Emmanuel Reichenberger, Wenzel Jaksch, Emil Franzel a páter Pulus Sladek (foto převzato z Archivu Ackermann Gemeinde v Mnichově)

Setkání v Eichstättu mělo docílit především určitého sjednocení sudetoněmectví „navenek“: cílem deklarace tak fakticky bylo informovat nejen německou veřejnost o sudetoněmeckých postojích k vyhnání a budoucnosti vysídlenců z českých zemí. Deklaraci uvádí stručná interpretace historického vývoje a souvislostí ve střední Evropě: „chybné státněpolitické konstrukce“ a „schematická aplikace západního pojmu ‘národní stát’ na organicky vzniklá nadnárodní společenství“ jsou zde označeny za hlavní důvody „všeobecné duchovní krize naší doby“. Vysídlení Němců ze střední a východní Evropy je pak chápáno jako faktor, který přispěl ke ztrátě samostatnosti středoevropských států a usnadnil cestu východní totality západním směrem. Pro budoucnost Evropy jsou podle deklarace možné jen dvě cesty: „Buďto bude východní Evropa získána zpět pro západní civilizaci, anebo se celá západní Evropa stane obětí ruského bolševismu. Nejedná se již jenom o právo na sebeurčení národů či národnostních skupin, nýbrž o právo na sebeurčení pro celou Evropu.“ Signatáři proto podpořili myšlenku sjednocené Evropy, jejímž základním předpokladem se mělo stát německo-francouzské dorozumění. Studená válka je vnímána jako boj za lidská práva, respektive proti nim, a získání práv a svobod pro národy podrobené komunistické moci by proto mělo být pevně spojeno se „znovunastolením práva

na vlast a domov všech vyhnaných“. To však nemá znamenat kolektivní obviňování českého a polského národa: „My sudetští Němci nežádáme odplatu, nýbrž spravedlnost.“ Dále deklarace požaduje „navrácení vlasti v jazykových hranicích z roku 1937“ při respektování „historicko-zeměpisných reálií Čech, Moravy a Karpat“. S tím pak úzce souvisí nastolení „přijatelného vztahu mezi Německem a jeho západoslovanskými sousedy“, které ovšem deklarace podmiňovala „právem na návrat“ pro vyhnané Němce. V závěru pak prohlášení znovu vyzdvihlo myšlenku sjednocené Evropy: „Všechny tyto úkoly je možné řešit pouze v rámci federalistického celoevropského uspořádání, které vylučuje jakékoli hegemoniální postavení kterékoli velmoci. Naši krajané jistě pochopí, že veškeré jejich postoje a jednání je třeba podřídit těmto zahraničněpolitickým imperativům. Vedeni touto úvahou hodláme působit v naší národnostní skupině i mezi všemi vyhnanci v tom smyslu, že naše úsilí o znovuzískání své vlasti učiníme součástí velkého zápasu o křesťanskohumanistické obrození Evropy.“

Eichstättská deklarace byla prvním významným sudetoněmeckým dokumentem, jenž se otevřeně vzdával odplaty vůči sousedním středoevropským národům a který otázku vyhnanců zasazoval do širšího rámce evropské politiky. Opět zde však chybí alespoň náznak reflexe sudetoněmecké role za nacistické diktatury.

Již 14. prosince 1949 poslanci Spolkového sněmu Schütz, Reitzner a Zawadil předali text Eichstättské deklarace jako „vyjádření vůle kruhu sudetoněmeckých politiků a vědců“ spolkovému kancléři Konradu Adenauerovi. Během následujícího rozhovoru Adenauer ocenil obsah deklarace slovy: „Blahopřeji Vám k dosažení těchto formulací, které sám shledávám správnými a velmi dobrými.“⁴⁴ Široké pozornosti se deklaraci dostalo v řadě periodik německých vysídlenců: články a komentáře k eichstättskému setkání otiskl například časopis sudetoněmeckých sociálních demokratů *Die Brücke*, noviny „pro vlast a právo vyhnanců“ *Ostdeutsche Zeitung* nebo týdeník *Der Volksbote*, jež pod vedením Emila Franzela vydávala Ackermann-Gemeinde. Franzel ve svém rozhlasovém komentáři k setkání v Eichstättu vyzdvihl zejména fakt, že deklarace vychází z reálné politické situace a „rozpoznává všechny obtíže, vyjmenovává podmínky, uvědomuje si hranice možné nápravy, která může nastat pouze v rámci nové výstavby Evropy, anebo k ní nikdy nedojde“.⁴⁵

Ohlas získala Eichstättská deklarace i v celoněmeckém tisku. Berlínský *Der Tagesspiegel* se setkání v Eichstättu věnoval v lednu 1950 článkem „Sudetoněmecká ev-

44 Bundeskanzler Konrad Adenauer billigt die Eichstätter Deklaration. In: NITTNER, Ernst (ed.): *Dokumente zur Sudetendeutschen Frage, 1916–1967*. München, Ackermann-Gemeinde 1967, s. 350.

45 *Archiv Ackermann-Gemeinde* (München), složka Eichstätter Erklärung 1949, Gedanken um die Eichstätter Grundsätze: Ein Rundfunkkommentar von Dr. Emil Franzel, 1950 (přesněji nedatováno).

ropská politika?“, oceňujícím zejména politický realismus signatářů deklarace: „Úvahy tohoto typu by nebyly výjimečné, kdyby se dosud mezi samotnými vysídlení nevykytovaly tak zřídka, alespoň ve veřejných vyjádřeních. Realismus v této oblasti je zcela nový a autoři této deklarace to s ním pravděpodobně nebudou mít lehké.“⁴⁶ Podrobněji se Eichstättskou deklarací zabýval také deník německých katolíků *Katholischer Beobachter*, ale i některá zahraniční periodika, zejména ve Francii, Velké Británii a Rakousku.⁴⁷ *Salzburger Nachrichten* v titulním článku o setkání v Eichstättu například psaly: „...odvahou bylo pozvat sociální demokraty, katolíky, henleinovce a také bývalé nacisty k jednomu stolu. Byla to odvaha, která se vyplatila.“⁴⁸

Pozornost byla Eichstättské deklaraci věnována i v Československu, respektive v československých exilových kruzích. Pohled komunistického tisku v byl pocho-pitelně zúžen na odmítavé stanovisko k setkání „sudetoněmeckých reakcionářů“.⁴⁹ Pro sudetoněmecké vysídlence však hrál v tehdejší situaci významnější roli česko-slovenský exil. V reakci na Eichstättskou a následující Detmoldskou deklaraci Su-detoněmeckého landsmanshaftu byl navázán dialog mezi Pracovním společenstvím k obhajobě sudetoněmeckých zájmů⁵⁰ a Českým národním výborem v Londýně, nejkonzervativnější a pravděpodobně též nejkontroverznější politickou organizací třetího exilu, v jejímž čele stál generál Lev Prchala. Tyto rozhovory pak 4. srpna 1950 vyústily v podpis takzvané Wiesbadenské dohody (*Wiesbadener Abkommen*), v níž Československý národní výbor uznal návrat vysídlených sudetských Němců „jako spravedlivý, a tím pádem samozřejmý“. Sudetoněmecká strana zde odmítla princip kolektivní viny a „z něj vyplývající myšlenky na odplatu“ a vyjádřila svou vůli „sledovat cíl osvobození českého národa“.⁵¹ V ostatních exilových kruzích však Wiesbadenská dohoda vyvolala odpor a odmítnutí, neboť Český národní výbor,

46 Sudetendeutsche Europapolitik? In: *Der Tagesspiegel*, (3.1.1950).

47 Stimmen zur Lage und Politik der sudetendeutschen Politik. In: NITTNER, E. (ed.): *Dokumente zur Sudetendeutschen Frage*, s. 353 n.

48 Citováno podle: 3. Rundbrief an unsere Freunde (leták určený členům a příznivcům Ackermann-Gemeinde), únor 1950, s. 3.

49 Tschechische Stimme zur Eichstätter Deklaration. In: NITTNER, E. (ed.): *Dokumente zur Sudetendeutschen Frage*, s. 354 n.

50 Takzvaná *Arbeitsgemeinschaft zur Wahrung der sudetendeutschen Interessen*, která vznikla v Mnichově 14.7.1947, měla vysídlence zastupovat v zahraničních záležitostech; jejími zakladateli byli Richard Reitzner, Emil Franzel, Walter Becher a Franz Ziegler, brzy se k nim připojil i Lodgman von Auen a takzvaný Heppenheimerský výbor. Společenství pak bylo roku 1955 reorganizováno na Sudetoněmeckou radu k ochraně sudetoněmeckých zájmů (*Sudetendeutsche Rat zur Wahrung sudetendeutscher Interessen*). (Viz KURAL, V.: Hlavní organizace sudetoněmeckých vysídlenců v SRN 1945–1989, s. 34 n.)

51 Citováno podle: PIEGSA, B.: Auf der Gratwanderung zwischen „Verzichtertum“ und „Revanchismus“, s. 152 n.

stojící víceméně mimo exilovou politickou reprezentaci, dohodu uzavřel bez jakýchkoli konzultací jménem československého exilu.⁵²

Jak již bylo uvedeno, nebyl na setkání do Eichstättu kvůli výhradám části katolického proudu pozván Rudolf Lodgman von Auen. Text deklarace mu byl nicméně 28. listopadu 1949 zaslán s žádostí, zda by svůj podpis mohl dodatečně připojit. Lodgmanovým záměrům však fakticky vyhovovalo, že se projednávání dokumentu neúčastnil; deklarace se mu zdála příliš smířlivá a setkání v Eichstättu navíc v podstatě „předběhlo“ plánované založení jednotné sudetoněmecké organizace, která ovšem měla vzniknout z iniciativy národně-konzervativního proudu. Pod Eichstättskou deklarací se proto odmítl podepsat a v únoru 1950 pak zveřejnil své odmítavé stanovisko v časopise *Sudetenland-Heimatland*, vydávaném nově založeným Sudetoněmeckým krajanským sdružením.⁵³ Lodgman von Auen především neuznal signatáře deklarace jako určitou reprezentaci vysídlených sudetských Němců: „Eichstättské rozhodnutí považuji za soukromý názor kruhu osob bez jakékoli legitimize.“ K tomu pak dodal: „Podpis pod deklarací jsem odmítl a vyrozuměl jsem krajanu Sladeka, že tímto též padá možnost, že by uzavřené ‘zásady’ mohly být vyhlášeny jako úřední program Pracovního společenství k obhajobě sudetoněmeckých zájmů.“ V týdeníku *Die Stimme der Vertriebenen* byl současně uveřejněn Lodgmanův článek „Otto von Habsburg ante portas?“, reagující na eichstättský referát Emila Franzela,⁵⁴ který plédoval za habsburskomonarchistickou dunajskou federaci jako možné budoucí uspořádání střeoevropského prostoru; jednalo se o zcela osobní pohled Emila Franzela, který však rozhodně nesdíleli ostatní účastníci setkání v Eichstättu.⁵⁵ Lodgmanova interpretace však fakticky prezentovala Eichstättskou deklaraci jako teze podporující restauraci Habsburků ve střední Evropě.

Znovu se pak Lodgman distancoval od Eichstättské deklarace v dopise zaslaném spolkovému kancléři Adenauerovi. Jako „mluvčí sudetoněmecké národnostní sku-

52 Blíže k tomuto tématu viz NOVÁK, František: *Exil a odsun 1948–1956: Diskuse o poválečném odsunu Němců z ČSR a sudetoněmecké problematice v československém exilu 1948–1956*. Praha, Institut mezinárodních studií FSV UK 2001 (bakalářská práce). Autor zmiňuje např. článek Jindřicha Skalického „Wiesbadenské intermezzo“, otištěný ve *Skutečnosti* ze srpna a září 1950; Skalický zde kritizuje Prchalů za to, že jedná jménem československého exilu, a míní, že dohoda není přínosem, ale naopak ztížila česko-sudetoněmecký dialog. (Viz NOVÁK, F.: *Exil a odsun 1948–1956*, s. 19.) Podobně Wiesbadenskou dohodu v „Několika poznámkách k česko-německému problému“ odmítl Ferdinand Peroutka: „Pan generál udělal úmluvu o budoucím uspořádání československých věcí. Stejně může udělat úmluvu o budoucím uspořádání severního pólu.“ (Cit. podle: *Tamtéž*, s. 57.)

53 Dr. Lodgman zur Adventsdeklaration. In: *Sudetenland-Heimatland: Offizielles Organ der Sudetendeutschen Volksgruppe*, roč. 3, č. 3 (5.2.1950), s. 1.

54 LODGMAN, Rudolf von Auen: Otto von Habsburg ante portas? In: *Die Stimme der Vertriebenen*, roč. 2, č. 3 (15.1.1950), s. 8; č. 4 (22.1.1950), s. 8.

55 Viz 3. Rundbrief an unsere Freunde, s. 1.

piny“ (!) se cítil být povinován kancléři sdělit, že „k zastupování zahraničněpolitických zájmů sudetoněmecké národnostní skupiny je povoláno výhradně ‘Pracovní společenství k obhajobě sudetoněmeckých zájmů’, které se však nijak nepodílí na zásadách Vám předaných“. Toto usnesení lze proto podle pisatele hodnotit „jedině jako názor soukromého kruhu osob, a v žádném případě jako úřední vyjádření vůle sudetoněmecké národnostní skupiny“.⁵⁶

Společně, proti sobě, nebo vedle sebe?

Po zrušení spojeneckého zákazu se v polovině roku 1948 začaly utvářet názorové organizace sudetoněmeckých sociálních demokratů a národně-konzervativní skupiny. V létě 1948 to byl Witiko-Bund, navazující na předválečnou politiku Henleinovy Sudetoněmecké strany, zejména pak na její spannistické křídlo a takzvaný Kameradschaftsbund.⁵⁷ Seligerova obec (*Seliger-Gemeinde*), sdružující sudetoněmecké sociální demokraty, pak oficiálně vznikla až v listopadu 1951.⁵⁸ Po přijetí zákona o spolicích v srpnu 1948 narůstalo u všech tří názorových proudů sudetských Němců přesvědčení, že je potřeba tyto jednotlivé organizace určitým způsobem „zastřešit“ a sjednotit. Prvním takovým pokusem bylo výše pojednané setkání v Eichstättu, uspořádané z iniciativy Ackermann-Gemeinde, které se však příliš nehodilo do plánů nacionálně-konzervativních kruhů. Ty připravovaly vznik jednotné sudetoněmecké organizace, v níž by však hlavní slovo připadlo Witiko-Bundu. Založení Sudetoněmeckého krajanského sdružení (uváděno též jako Sudetoněmecké krajanstvo) se pak uskutečnilo v Detmoldu v lednu 1950, přičemž rozhodující roli zde hrála zřejmě iniciativa bývalých spannistů ve Witiko-Bundu.⁵⁹

Ackermann-Gemeinde byla v Sudetoněmeckém krajanském sdružení od počátku jeho činnosti zastoupena a připravena ke spolupráci. Jak zdůraznil Edmund Leukert, člen obce a zastupující zemský předseda landsmanšaftu, „prostor pro naše spolupůsobení zde (v Sudetoněmeckém krajanském sdružení – pozn. autorka) bude jen tehdy, pokud bude dodržen nadstranický a konfesijně nestranný charak-

56 *Archiv Ackermann-Gemeinde*, složka Eichstätter Erklärung 1949, Lodgmans Brief an Bundeskanzler Dr. Adenauer, 1950 (přesněji nedatováno).

57 Blíže k založení tohoto spolku viz KURAL, V: Hlavní organizace sudetoněmeckých vysídlenců v SRN 1945–1989, s. 27–33.

58 K založení a činnosti Seligerovy obce viz tamtéž, s. 33 n.; SIPPL, Olga (ed.): *Rückschau auf 50 Jahre Seliger-Gemeinde, Gesinnungsgemeinschaft sudetendeutscher Sozialdemokraten*. München, Seliger-Gemeinde 2001.

59 Podrobněji k Sudetoněmeckému krajanskému sdružení viz KURAL, V: Hlavní organizace sudetoněmeckých vysídlenců v SRN 1945–1989, s. 35–40.

ter sdružení, zakotvený ve stanovách spolku, a pokud bude respektována vlastní činnost jednotlivých skupin“.⁶⁰ Zejména v první polovině padesátých let však byly vztahy mezi Ackermann-Gemeinde a Sudetoněmeckým krajanským sdružením problematické a „docházelo zde k prudkým výměnám názorů a rozepřím“.⁶¹ Paulus Sladek pozici obce v landsmanšaftu charakterizoval slovy, že „proti zde vznášeným nárokům na vedoucí pozici v politické i organizační oblasti hájila Ackermann-Gemeinde ostře svou nezávislost a duchovní svobodu“.⁶²

Kontroverzní a pro část členů Ackermann-Gemeinde nepřijatelnou osobou byl především první mluvčí Sudetoněmeckého krajanského sdružení Rudolf Lodgman von Auen. Po skončení druhé světové války byl tento bývalý vůdčí představitel německého negativismu vyhoštěn do sovětské okupační zóny; Ferdinand Seibt označuje fakt, že mu bylo povoleno přesídlení do Bavorska, za „chybu přímo symbolickou, nikoli pouze politickou“.⁶³ Prakticky současně se založením landsmanšaftu se mezi Lodgmanem a Ackermann-Gemeinde rozhořel výše popsany spor ohledně Eichstättské deklarace. Podle Adolfa Kunzmanna bylo pro Lodgmana „těžké snášet, že politické strany a další sdružení sudetských Němců chtěly pěstovat ‘sudetoněmeckou zahraniční politiku’. Dlouho byl přesvědčen o tom, že zahraniční politika spadá výhradně do působnosti politicky neutrálního landsmanšaftu.“⁶⁴ Předmětem jednoho z dalších sporů mezi Ackermann-Gemeinde a Sudetoněmeckým krajanským sdružením se roku 1953 stala landsmanšaftem vydaná brožura *Weihnacht der Sudetendeutschen*. Tato publikace, představující vánoční svátky ve světle starogermánských oslav slunovratu, směřovala podle Kunzmanna „nejen proti katolické skupině obyvatelstva, ale proti křesťanské víře vůbec“ a přirozeně vyvolala negativní reakci katolické Ackermann-Gemeinde i dalších křesťanských kruhů.⁶⁵ O určitém „příměří“ ve vzájemných vztazích mezi obcí a krajanským sdružením lze hovořit od roku 1955, kdy se Lodgman poprvé zúčastnil jako host výročního setkání Ackermann-Gemeinde v Pasově. Výraznější zlepšení vztahů však nastalo až koncem padesátých let, když Lodgmana ve funkci mluvčího landsmanšaftu vystřídal v roce 1959 Hans Christoph Seebohm.

Na svém ustavujícím zasedání ve dnech 24. a 25. ledna 1950 přijalo Sudetoněmecké krajanské sdružení takzvanou Detmoldskou deklaraci (*Detmolder Erklärung*), která podobně jako Eichstättská deklarace stanovila hlavní zahranič-

60 LEUKERT, Edmund: Wir und die Sudetendeutsche Landsmannschaft. In: *Mitteilungsblatt der Ackermann-Gemeinde*, duben 1950.

61 KUNZMANN, A.: *Die Ackermann-Gemeinde*, s. 529.

62 SLADEK, P.: *Die Ackermann-Gemeinde*, s. 8.

63 SEIBT, F.: *Německo a Češi*, s. 345.

64 KUNZMANN, A.: *Die Ackermann-Gemeinde*, s. 531.

65 Tamtéž, s. 530.

něpolitickou linii sdružení. Částečně přitom přejala teze z Eichstätту: také zde se odmítá pomsta, nenávisť a uplatnění principu kolektivní viny vůči sousedním národům ve střední Evropě. Toto je však vysloveno až na konci a jaksi „mimočodem“ – Detmoldská deklarace se však fakticky omezovala na jediný cíl, a to řešení „sudetoněmecké otázky“. Paulus Sladek k tomuto poznamenal: „Detmoldská deklarace ... zdůrazňovala otázky sudetoněmecké národnostní skupiny, avšak pouze v rámci úzkých sudetoněmeckých národních zájmů.“⁶⁶ „Znovuzískání vlasti“ je podle Detmoldské deklarace hlavním cílem „sudetoněmecké národnostní skupiny“. „V boji za dosažení tohoto cíle očekává podporu celého německého národa, jakož i všech ostatních národů, které jsou připraveny zastat se práva a lidské důstojnosti.“ Nutnost zajištění existence a podstaty „sudetoněmecké národnostní skupiny“ pak podle ní „povínuje všechny sudetské Němce bez rozdílu původu, vyznání, politické příslušnosti a sociálního postavení k vzájemné pomoci a souměřitelnosti ve všech oblastech života“. Stejně jako Eichstättská deklarace se i prohlášení z Detmoldu hlásí k účasti sudetoněmeckých vyhnanců na vnitřní výstavbě Německa, avšak chápe ji pouze jako dočasnou, „pro tento okamžik nejlepší zahraniční politiku“. V okamžiku, kdy se naskytne možnost „znovuzískání vlasti“, chce být sudetoněmecká národnostní skupina „v semknutých řadách přichystána na svou vlastní zodpovědnost rozhodovat o svém budoucím osudu. Odmítá proto veškeré dohady o zahraničněpolitických ideách, teoriích a doktrínách, zejména proto, že by jimi byla ohrožena nutná jednota národnostní skupiny a nezbytně by došlo k jejímu rozštěpení.“⁶⁷

Profesor Josef Stingl (1919–2004), dlouholetý prezident Spolkového úřadu práce a poté čestný spolkový předseda Ackermann-Gemeinde, angažoval se za usmíření Němců s Čechy (foto převzato z Archivu Ackermann-Gemeinde v Mnichově)

66 SLADEK, P.: *Die Ackermann-Gemeinde*, s. 8.

67 Detmolder Erklärung der Sudetendeutschen Landsmannschaft. In: NITTNER, E. (ed.): *Dokumente zur Sudetendeutschen Frage*, s. 352 n.

Narozdíl od Eichstättské deklarace tedy v prohlášení z Detmoldu chybí zasazení sudetoněmecké otázky do širšího kontextu tehdejší politické situace v Evropě i přihlášení k západní civilizaci a myšlenke evropské jednoty. Detmoldská deklarace, přijatá pouhých několik týdnů po setkání v Eichstättu, v podstatě jasně odmítla shodu dosaženou Eichstättskou deklarací. Podle Ferdinanda Seibta však ani křesťanský, ani sociálnědemokratický proud nebyl schopen se v daném okamžiku prosadit proti Lodgmanovu unitarismu a „nezadržitelnému rozlévání hnutí jednoty, povzbuzovanému Lodgmanovým domýšlivým jazykem a jeho metodami, které landsmannschaft proměňují ve stranu“.⁶⁸ O několik měsíců později Eichstättskou a Detmoldskou deklaraci následovalo vyhlášení „Charty německých vyhnanců“ (*Charta der deutschen Heimatvertriebenen*), založené podobně jako eichstättské prohlášení na principech podpory sjednocené Evropy a odmítnutí pomsty vůči soudobým středoevropským národům.⁶⁹

Po přijetí Detmoldské deklarace, a zejména po zveřejnění Lodgmanových článků, ostře vystupujících proti Eichstättské deklaraci, se ve vysídleneckém tisku rozprúdila diskuse, kterou lze místy nazvat až „tiskovou válkou“. Katolicky zaměřený deník *Die deutsche Tagespost* otiskl 18. února 1950 odmítavou reakci Emila Franzela na výše zmíněné Lodgmanovy články. Franzel ve svém textu ostře kritizoval Lodgmana jako negativistu, samovolně se prohlašujícího za „mluvčího sudetoněmecké národnostní skupiny“. Podle jeho mínění Lodgman „polemizuje s Eichstättskou deklarací a jejími autory způsobem, jenž postrádá jakoukoli politickou slušnost, neboť do diskuse zatahuje záležitosti, které s ní nemají co dělat, a deklaraci podsouvá motivy, které mohou být nalezeny jen se zlou vůlí“. Franzel přitom poukázal zejména na fakt, že Lodgman byl do pozice mluvčího Sudetoněmeckého krajanského sdružení delegován za souhlasu těch skupin, které byly předtím zastoupeny v Eichstättu. Podle Franzela je proto „popřením práva, jestliže vyjadřuje své osobní postoje jménem národnostní skupiny“; jako mluvčí landsmanšaftu je naopak „povinen přísně dodržovat jeho nestrannost“.⁷⁰

V dubnu 1950 pak v „oficiálním orgánu sudetoněmecké národnostní skupiny“ *Sudetenland-Heimatland* vyšel článek Rudolfa Staffena „Dvě cesty – jeden cíl“, nabízející srovnání Eichstättské a Detmoldské deklarace. Staffen, člen landsmanšaftu (který se však podle vlastních slov stavěl proti jmenování Lodgmana jeho mluvčím), se zde zabývá otázkou legitimacy a politického zaměření obou dokumentů. Eichstättskou deklaraci posuzuje, stejně jako Lodgman, jako soukromou iniciativu s „žádnou formální legitimitou“, veskrze kladně však hodnotí samotný fakt jejího vzniku: „Skutečnost

68 SEIBT, F.: *Německo a Češi*, s. 351.

69 „Charta německých vyhnanců“ byla slavnostně vyhlášena Sjednocenými krajanskými sdruženími (*Vereinigte Landsmannschaften*) a Ústředním svazem vyhnaných Němců (*Zentralverband der vertriebenen Deutschen*) ve Stuttgartu 5.8.1950.

70 FRANZEL, Emil: *Führer befiehl! – Wir folgen nicht*. In: *Die deutsche Tagespost*, (18.2.1950).

společného setkání těchto tří, či spíše dvou a půl skupin je bezpodmínečně nutné pozitivně ocenit.“ V této formulaci autor očividně naráží na neúčast Lodgmana, bez něhož nelze hovořit o „celé“ národně-konzervativní skupině. Detmoldskou deklaraci naopak Staffen vnímá jako legitimní vyjádření vůle sudetoněmecké národnostní skupiny: „Detmoldská deklarace je jednohlasně dosaženým rozhodnutím volených, tedy legitimovaných zástupců Sudetoněmeckého krajanského sdružení a chce být závazná pro celou národnostní skupinu.“ Hlavní rozdíl mezi oběma dokumenty pak vidí Staffen v tom, že zatímco Eichstättská deklarace se obrací „ven“, na německou i zahraniční veřejnost, Detmoldská deklarace směřuje „dovnitř“ sudetoněmecké národnostní skupiny: „promlouvá ke krajanovi, ukazuje mu úkol a cíl“. ⁷¹

Postoje mladé generace vysídlelců: Vysokoškolský kruh Ackermann-Gemeinde

V roce 1947 se v prostředí sudetoněmeckých katolických studentů mnichovské univerzity a posléze i na dalších univerzitách začaly tvořit skupinky ideově blízké myšlenkám Ackermann-Gemeinde, z nichž v roce 1948 vznikl Vysokoškolský kruh při Ackermann-Gemeinde (*Hochschulring der Ackermann-Gemeinde*). Mezi jeho nejvýraznější zakládající osobnosti patřili především redaktor bavorského rozhlasu Leonhard Reinisch, mladý absolvent teologie Hermann Ebert, historik Ferdinand Seibt a jeho manželka, paní Gertrud Seibtová. ⁷² *Hochschulring* byl zpočátku spíše okruhem přátel, kteří měli kromě podobných postojů společný původ v českých zemích, později se však do jeho činnosti zapojovala i řada „domácích“ studentů a vysídlelců z jiných částí východní Evropy.

Program Vysokoškolského kruhu byl určen podobnými východisky a cíli jako zásady Ackermann-Gemeinde: „Úsilí této studentské organizace směřuje k upevnování míru a porozumění mezi národy, zejména ve vztahu k našim sousedům ve střední a východní Evropě.“ „Východiskem a základem“ činnosti kruhu měla být zejména křesťanská víra katolického vyznání, ke spoluúčasti však byli vyzýváni i příslušníci jiných konfesí. Stejně jako program Ackermann-Gemeinde i hlavní teze kruhu vysokoškolských studentů proklamují úsilí o „takové mírové uspořádání Evropy, které bude respektovat oprávněné zájmy všech zúčastněných národů a které umožní spravedlivé smíření s našimi východními sousedy“. ⁷³ V řadě ohledů se však postoje katolických studentů zároveň odlišovaly od názorů, jež zastávala generace

71 STAFFEN, Rudolf: Zwei Wege – ein Ziel. In: *Sudetenland-Heimatland*, roč. 3, č. 10 (6.4.1950).

72 V této kapitole vycházím zejména z informací, jež mi laskavě poskytla paní Seibtová.

73 Kruh vysokoškolských studentů (*Hochschulring*) při sdružení Ackermann-Gemeinde. In: OLBERT, F. (ed.): *Cesta ke smíření*, s. 13.

zakladatelů obce. Podle slov paní Seibtové nebyly tehdy pro její generaci důležité materiální ztráty, ale především možnost studovat, svobodně mluvit a psát. „Snažili jsme se ve Spolkové republice o nový začátek, který by nebyl poznamenán traumatem vyhnání. (...) Nechtěli jsme se již dále cítit jako sudetští Němci.“ Studenti sdružení ve Vysokoškolském kruhu proto také odmítali „neustálé připomínání křivd vyhnání“, které vnímali jako „následek války a vlády nacistického režimu“ i jako důsledek podílu sudetských Němců na druhé světové válce.⁷⁴ Právě v tomto bodu dokázali zaujmout odvážnější a progresivnější stanovisko než Ackermann-Gemeinde, která v sudetských Němcích viděla především oběti nespravedlivého vyhnání z vlasti a nerefletovala jejich roli za nacistického režimu.

Studenti Vysokoškolského kruhu byli ve své většině zároveň členy Ackermann-Gemeinde a aktivně se podíleli na její činnosti. Hodné zaznamenání byly zejména publicistické a humanitární aktivity, takže se kruh „brzy aktivně ucházel o účast na diskusi o novém Německu, o nové Evropě, o novém demokratickém řádu světa“.⁷⁵ Největší publicitu si vždy získávala výroční setkání Vysokoškolského kruhu v bavorském Wiesu. Především díky kontaktům Leonharda Reinische, který pracoval jako redaktor bavorského rozhlasu, se na ně sjížděla řada osobností spolkové politiky i významných hostů ze zahraničí.

V letech 1951 až 1958 Vysokoškolský kruh vydával časopis *Der neue Ackermann*, který získal v Německu i v cizině na tisíc předplatitelů. Poprvé vyšel jako čtvrtletník v listopadu 1951, jeho první ročník se však uzavřel až roku 1953; do roku 1958, kdy bylo vydávání časopisu ukončeno, následovalo ještě pět dalších ročníků. „Dvě věci chceme především: mluvit, kdy to mysl vyžaduje, a mlčet, když to povede ke zpětné rozvaze a vazbě. Především dvě věci nechceme: dělat povyk k obhajobě nerozumných a špatných myšlenek a zůstat němí, abychom se něčeho nedotkli,“ proklamoval pregnantně úvodník prvního čísla.⁷⁶ „Duší“ časopisu se stali zejména Ferdinand Seibt a Hermann Ebert. V duchu výše uvedeného poslání zveřejňoval *Der neue Ackermann* především články týkající se dějin a kultury střední Evropy a sudetoněmecké otázky, ale také poměrně ostré glosy k činnosti Sudetoněmeckého krajanského sdružení i Ackermann-Gemeinde samotné. To se pak v roce 1958 stalo hlavním důvodem k zastavení časopisu, jehož financování pokrývala z větší části právě obec. Pravidelných přispěvatelů nebylo mnoho; stáli autoři, jimiž byli zejména Ferdinand Seibt a Leonhard Reinisch, proto používali různé pseudonymy. Časopis většinou publikoval též příspěvky z výročních setká-

74 Citováno podle záznamu rozhovoru autorky s G. Seibtovou.

75 SEIBT, F.: *Německo a Češi*, s. 353.

76 Citováno podle: PIEGSA, B.: Auf der Gratwanderung zwischen „Verzichtertum“ und „Revanchismus“, s. 142.

ní Vysokoškolského kruhu, takže se vedle článků jeho členů v časopise objevovaly statě hostů z Wiesu, například Eugena Lemberga, Wenzela Jaksche nebo Waltera Branda.

Vztah redakce časopisu i celého Vysokoškolského kruhu k Ackermann-Gemeinde popisuje dnes paní Seibtová jako „drzý“. Zejména Ferdinand Seibt prosazoval kritický postoj k obci kvůli jejímu „příliš měkkému přístupu“ k Sudetoněmeckému krajanskému sdružení. „Naším cílem bylo mírové porozumění, ve Spolkové republice jsme se

Ferdinand Seibt (1927–2003), známý medievista a bohemista, dlouholetý předseda mnichovského Collegia Carolina, patřil v 50. letech k výrazným postavám mladé generace Ackermann-Gemeinde

snažili o nový začátek. Landsmanšaft se naopak snažil udržovat pocit křivdy stále naživu. Pro nás měl landsmanšaft špatné cíle,“ hodnotí tehdejší situaci paní Seibtová.⁷⁷ Právě Ferdinand Seibt byl autorem řady článků a sloupků kritizujících postoje a dění v Sudetoněmeckém krajanském sdružení. V glose k desátému výročí konference v Postupimi odsoudil jednostranné připomínání a zdůrazňování křivd utrpěných vyhnáním: „Projevy k Postupimi, mlčení k Osvětím, Lidicím a Oradouru: Jen nám se stalo bezpráví! My žádáme právo! (...) Na světě existuje dobro a zlo, tedy my a ti ostatní!“⁷⁸ V dalším článku Seibt zpochybnil neustále proklamovanou „neutralitu“ Sudetoněmeckého krajanského sdružení: „Stranickopolitická neutralita landsmanšaftu je přirozeně uprostřed demokracie politických stran nedůsledností, pouhou fikcí navenek. (...) Ve skutečnosti dochází uvnitř ‘nadstranického’ nejvyššího grémia národnostní skupiny ke stranickopolitickým mocenským bojům – ne

77 Citováno podle záznamu rozhovoru s G. Seibtovou.

78 SEIBT, Ferdinand: Potsdämmerung. In: *Der neue Ackermann*, roč. 3, č. 2 (červen 1955); též in: *TÝŽ: Deutsche, Tschechen, Sudetendeutsche: Analysen und Stellungnahmen zu Geschichte und Gegenwart aus fünf Jahrzehnten. Festschrift zum 75. Geburtstag*. Ed. Robert Luft, Christiane Brenner, Erik K. Franzen, Peter Haslinger, Peter Heumos a Stephanie Weiss. München, Collegium Carolinum 2002, s. 217 n.

však zdravou veřejnou výměnou názorů, ale skrytým přetahováním o lano s úmyslem řídit celý landsmanshaft podle svého kurzu.⁴⁷⁹

Zastavením časopisu *Der neue Ackermann* v roce 1958 značně utrpěla veškerá činnost Vysokoškolského kruhu a hlavní iniciativa pak přešla na již zmíněnou mládežnickou organizaci Mladá akce, rovněž působící při Ackermann-Gemeinde. Adolf Kunzmann ve své studii z počátku sedmdesátých let hodnotí tuto událost jako „velkou duchovní ztrátu pro činnost Ackermann-Gemeinde“.⁸⁰ Určité „rehabilitace“ se pak *Der neue Ackermann* dočkal v roce 1976, kdy bylo vydáno jubilejní číslo zahrnující delší články a studie publikované časopisem v padesátých letech.⁸¹

Vývoj a činnost Ackermann-Gemeinde v 50. až 90. letech⁸²

Vztah k bývalé vlasti hrál pro Ackermann-Gemeinde stejně jako pro ostatní skupiny vyhnanců významnou roli, avšak organizace zároveň odmítala pouhé vyčkávání návratu do vlasti, jenž se na počátku šedesátých let jevil v dohledné době jako čím dál tím méně reálný.⁸³ Proklamovaným cílem Ackermann-Gemeinde se stala integrace „sudetoněmecké národnostní skupiny“ do německého státu a společnosti, kde se sudetští Němci měli snažit vybudovat nový domov pro sebe a své děti. Sociální a ekonomický vzestup vysídlenců ve Spolkové republice však přitom nesměl znamenat rezignaci na právo na domov.⁸⁴ Péči o kulturní dědictví bývalé vlasti měla postupně převzít mladá generace; Ackermann-Gemeinde proto kladla důraz na práci s mládeží ve své organizaci Mladá akce, ale i například v celoněmec-

79 TÝŽ: Die Flucht in den Radikalismus: Neuere Aspekte der Vertriebenenpolitik. In: *Der neue Ackermann*, roč. 4, č. 2 (červen 1956); též in: TÝŽ: *Deutsche, Tschechen, Sudetendeutsche*, s. 222–229, zde s. 227.

80 KUNZMANN, A.: *Die Ackermann-Gemeinde*, s. 535.

81 MAYER, Rudolf A. M. (ed.): *Der neue Ackermann: Beiträge aus „Der neue Ackermann“ von 1951 bis 1961*. München, Ackermann-Gemeinde 1976.

82 Tento článek se zaměřuje na založení a počátky činnosti Ackermann-Gemeinde, a následující kapitola proto pouze shrnuje nejdůležitější aspekty jejího dalšího vývoje bez hlubší analýzy. Zejména spolupráce Ackermann-Gemeinde a její personální propojení s křesťanskými politickými stranami CDU a CSU dosud nebyly v odborné literatuře podrobněji zpracovány a zasloužily by si pozornost v samostatné studii. Základní přehled k vývoji sdružení od 50. do 90. let podává B. Piegsa v již citované stati „Auf der Gratwanderung zwischen „Verzichtlertum“ und „Revanchismus““. Podrobněji k činnosti Ackermann-Gemeinde ve vztahu k Československu viz RENÉ, Markéta: *Ackermann-Gemeinde a její vztah k Československu*. Praha, Institut mezinárodních studií FSV UK 2005 (diplomová práce).

83 Na svém výročním kongresu ve Fuldě roku 1963 Ackermann-Gemeinde přiznala, že návrat do vlasti není v dané době možný, „právo na vlast“ však nadále pokládala za oprávněný požadavek do budoucna (viz RENÉ, M.: *Ackermann-Gemeinde a její vztah k Československu*, s. 48 n.).

84 SLÁDEK, P.: *Die Ackermann-Gemeinde*, s. 12.

Franz Olbert (narozen 1935), dlouholetý generální tajemník Ackermann-Gemeinde, v rozhovoru s arcipatem Janem Anastázem Opaskem (1913–1999) o činnosti tohoto sdružení (foto převzato z Archivu Ackermann-Gemeinde v Mnichově)

kém Svazu německé katolické mládeže (*Bund der deutschen katholischen Jugend*). Důležitá byla též publicistika – Ackermann-Gemeinde vydávala týdeník *Volksbote*, jenž patřil do svého sloučení se *Sudetendeutsche Zeitung* v roce 1970 mezi vyhnanci k nejčtenějším periodikům; k informování vlastních členů obce pak sloužily takzvané *Mitteilungsblätter*.

Požadavek „práva na vlast“ byl pro Ackermann-Gemeinde pevně spojen s cílem politického osvobození střední a východní Evropy. Vývoj v Československu proto obec pozorně sledovala, přičemž na stránkách svého tisku věnovala pozornost zejména proticírkevní politice československého státu. Obec ostře kritizovala potlačování práv katolíků a snažila se prostřednictvím své organizace Sociální dílo poskytovat podporu československým duchovním a věřícím. Nesouhlas s komunistickým režimem v Československu se odrážel i v navazování styků s československými exilovými organizacemi: Ackermann-Gemeinde úzce spolupracovala především s již zmíněným londýnským okruhem okolo generála Lva Prchalý a později pak s exilovým katolickým laickým hnutím *Opus bonum*.⁸⁵

85 Blíže ke spolupráci s československým exilem viz RENÉ, M.: *Ackermann-Gemeinde a její vztah k Československu*, s. 62–70.

Novou východní politiku koalice sociálních a svobodných demokratů, jež si kladla za cíl uvolnění napjatých vztahů mezi Spolkovou republikou a jejími východními sousedy, Ackermann-Gemeinde zpočátku přivítala. Stejně jako pro ostatní vyhnanecké organizace však ani pro obec nebylo přijatelné, aby byla otázka odsunu považována za uzavřenou kapitolu česko-německých vztahů a aby Spolková republika s Československem uzavírala jakoukoli smlouvu bez zmínky o „právu na vlast“ a sebeurčení. Pražská smlouva ve své konečné podobě z roku 1973 tak byla pro Ackermann-Gemeinde velkým zklamáním, nicméně po ratifikaci ji obec akceptovala a chápala jako příspěvek ke sblížení mezi Čechy a Němci.⁸⁶ V rámci Sociálního díla obec nadále rozvíjela program takzvané *Osthilfe*, organizované pomoci zemím východního bloku; k usnadnění vzájemných kontaktů s církevními představiteli v Československu byla v Římě roku 1973 zřízena Katolická kancelář pro otázky středovýchodní Evropy (*Katholisches Büro für ostmitteleuropäische Fragen*), jež zde existovala do roku 1991.

Pád komunistického režimu v roce 1989 a změnu politických a společenských poměrů v Československu Ackermann-Gemeinde přivítala s očekáváním zásadních změn v česko-německých vztazích. Obec v devadesátých letech pokračovala ve spolupráci s českými katolickými kruhy a dále ji rozvíjela. Významným posunem ve vzájemné spolupráci bylo založení pobočky Ackermann-Gemeinde v pražských Emauzích v roce 1991; setkání sudetoněmeckých a českých katolíků získala pravidelný charakter v podobě každoročních „Mariánskolázeňských rozhovorů“ a „Jihlavských setkání“, zatímco prostřednictvím pokračujícího programu *Osthilfe* obec nadále podporovala obnovu církevního života v Československu. Česko-(sudeto)-německé vztahy však byly v devadesátých letech poznamenány především diskusemi o sudetoněmeckých majetkoprávních požadavcích. Ackermann-Gemeinde zaujímal v těchto otázkách spíše umírněný postoj: ačkoli se nikdy nezrekla „práva na vlast“ a požadovala alespoň částečné odškodnění sudetských Němců, snažila se ve vzájemném dialogu vycházet z reálné situace.⁸⁷ Přes všechny výtky, které by bylo možné formulovat k požadavkům a rétorice Ackermann-Gemeinde v této oblasti, je však třeba ocenit její aktivní působení a řadu projektů v politické, sociální a kulturní oblasti, usilujících o zlepšení česko-německých vztahů.

86 Viz PIEGSA, B.: Auf der Gratwanderung zwischen „Verzichtertum“ und „Revanchismus“, s. 161.

87 V otázce odškodnění Ackermann-Gemeinde požaduje především kompenzaci německé menšiny žijící v České republice; nároky ostatních sudetských Němců by podle jejich představ měly být vyrovnány pouze symbolicky, např. příspěvkem do Česko-německého fondu budoucnosti. (Viz *Wie es weitergehen soll: Politische Thesen zu den deutsch-tschechischen Beziehungen*, beschlossen vom Bundesvorstand der Ackermann-Gemeinde am 22. Januar 1999 in Nürnberg. In: *Ackermann-Gemeinde: Weg und Ziel*, s. 59–61.)

Závěrem

Vznik Ackermann-Gemeinde již osm měsíců po skončení druhé světové války v Evropě byl umožněn zejména díky intenzivním kontaktům mezi představiteli sudetoněmeckého katolictví a německou katolickou církví, která nad organizací sudetoněmeckých katolíků převzala záštitu v prvních letech její existence. Své cíle pak Ackermann-Gemeinde často prosazovala ve spolupráci s německými církevními organizacemi. Poté co byla na základě vnitřní diskuse zamítnuta koncepce vzniku masové katolické organizace či katolické strany sudetoněmeckých vysídlelců, sledovala obec dosažení svých politických cílů zejména spoluprací uvnitř CSU, respektive CDU. Oproti ostatním názorovým proudům sudetoněmeckých vysídlelců získala Ackermann-Gemeinde „náskok“ několika let i výhodu rozsahu svého působení prostřednictvím katolické církve, v zastřešujících sudetoněmeckých organizacích však přesto již krátce po jejich založení získal hlavní slovo nacionálně-konzervativní proud. Za hlavní důvod tohoto vlivu nacionalistické pravice lze považovat fakt, že na rozdíl od katolického a sociálnědemokratického proudu dokázala své postoje daleko razantněji prosazovat. Důležité bylo v tomto směru i zvolení Lodgmana von Auen za mluvčího Sudetoněmeckého krajanského sdružení – pro landsmanšaft se tehdy stala hlavním kritériem potřeba postavit do svého čela dostatečně známou osobnost, jíž Lodgman bezesporu i se všemi svými zápory byl. V zastřešujících sudetoněmeckých organizacích se tak Ackermann-Gemeinde dostala do menšinového postavení, podle mínění Franze Olberta však zůstal její reálný politický vliv poměrně vysoký. Narozdíl od nacionálně-konzervativní skupiny byly jak katolický, tak sociálnědemokratický proud daleko vyšší měrou integrovány do velkých politických stran, a mohly tak jejich prostřednictvím ovlivňovat řadu záležitostí.

Z dnešního pohledu lze program a činnosti Ackermann-Gemeinde v prvních poválečných letech vytknout absenci vyrovnání s vlastní minulostí a s rolí sudetských Němců za nacistického režimu. Při takovém hodnocení je však nutné vzít v úvahu především pohnutou dobu druhé poloviny čtyřicátých let, kdy byla obec založena. Počátky její činnosti byly přirozeně silně ovlivněny ještě velmi čerstvou zkušeností a traumatem vyhnání. Druhý, neméně podstatný faktor pak představovala začínající studená válka, jež na delší čas zmrazila proces německé historické sebereflexe. Ackermann-Gemeinde však rozhodně nelze upřít snahu přispět svou činností ke smíření středoevropských národů a ke vzniku svobodné Evropy.

Horizont

Histoire du temps présent ve Francii

*Mezi národní perspektivou a mezinárodní otevřeností**

Rainer Hudemann

Ve všech evropských zemích se výzkum soudobých dějin rozvíjí v těsné souvislosti s národními tradicemi a traumaty. Ve Francii se mezi bádáním a národním sebeuvědoměním rozvinula obzvlášť těsná závislost. Na obsahový a metodologický vývoj disciplíny zde silně působí také specifické francouzské institucionální podmínky. Řada hlavních témat zdejších soudobých dějin se proto hlouběji objasní teprve díky pohledu na kontext, v němž jsou pěstována.

Pokud zde skicuji těžiště oboru tímto způsobem, nejde ani tak o shrnutí francouzských debat o *histoire du temps présent*¹ jako o pohled zahraničního pozorova-

* Stať původně vyšla pod názvem „Histoire du Temps présent in Frankreich: Zwischen nationalen Problemstellungen und internationaler Öffnung“ ve sborníku: NÜTZENADEL, Alexander – SCHIEDER, Wolfgang (ed.): *Zeitgeschichte als Problem: Nationale Traditionen und Perspektiven der Forschung in Europa*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2004, s. 175–200. V souladu s našimi vydavatelskými zvyklostmi jsme v poznámkovém aparátu doplnili křestní jména autorů, nakladatele uváděných knižních publikací a čísla citovaných periodik a také opravili některé chybné údaje. (Poznámka redakce.)

1 Srv. např. vyhraněné pozice ve sborníku připraveném pařížským Ústavem pro soudobé dějiny: *Écrire l'histoire du temps présent: En hommage à François Bédarida*. Paris, Centre national de la recherche scientifique (CNRS) Éditions 1993. – Z prostorových důvodů zde neuvádím internetové stránky uváděných institucí, z nichž jsem čerpal část informací a které často nabízejí úplné seznamy publikací. Jsou lehce k nalezení zadáním názvu daného ústavu do běžného internetového vyhledavače. Citovaná díla uvádím v poznámkách jen jednou i tehdy, když jsou relevantní i pro jiná témata.

vatele, který vidí mnohé věci jinak než řada francouzských historiků.² Tento nárys tedy nemůže nabídnout systematický přehled celého francouzského oboru soudobých dějin. Spíše chce postihnout problémy, které byly zvláště důležité pro vznik disciplíny v této zemi.³

Temps présent, histoire contemporaine a národní identita

Pojem *histoire du temps présent*, který mne tu zajímá především, se zformoval v sedmdesátých letech minulého století. Zprvu označoval dobu od velkých krizí třicátých let, později epochu od začátku války v roce 1939, především pak od mezníku 1944/1945. Teoreticky byl termín vymezován jako „pole vyznačené nejprve a především přítomností živých ‘svědků’“ a „hranice ... mezi přítomným momentem – ‘aktualitou’ – a uplynulým okamžikem“.⁴ Z toho plyne, stejně jako v jiných zemích, chronologický posun předmětu. A přece v podobě *histoire contemporaine* existuje starší pojem pro soudobé dějiny, a to v doslovném smyslu. Tento starší pojem však nebyl zcela opuštěn. Nový termín *histoire du temps présent* používali jen váhavě i přední francouzští historici soudobých dějin, jako například René Girault, který ještě v roce 1980 rozlišoval spíše označení *contemporain éloigné* (vzdálená současnost) pro 19. století od *contemporain proche* (blízká současnost) pro 20. století.⁵

Částečně to pramení z odolnosti zažitých termínů. Podobně tomu bylo o dvě desetiletí dříve v Německu, když se pojem *Zeitgeschichte* (soudobé dějiny) začal užívat vedle staršího termínu *Neuere Geschichte* (novější dějiny), který narozdíl od Francie zahrnoval také raný novověk (*Frühe Neuzeit*). Nadvláda bádání o 19. století posilovala podobně jako v jiných zemích výhrady proti zaobírání se „aktualitami“, které bylo dlouho podezíráno z pouhého „žurnalismu“. Přesto se ve Francii

2 Přehled o sebereflexi velké části oboru podává sborník: BÉDARIDA, François (ed.): *l'Histoire et le métier d'historien en France 1945–1995*. Paris, Éditions de la Maison des sciences de l'homme 1995.

3 Z prostorových důvodů zde musím postupovat jen typologicky a zaměřit se na metody a struktury. Každá níže uvedená publikace proto exemplárně zastupuje řadu dalších prací podobného druhu. Jeden titul zde také většinou reprezentuje široké dílo svého autora. Výběr tedy neznamená kvalitativní úsudek o jeho ostatních pracích.

4 Tolik programově ve stati: PESCHANSKI, Denis – POLLACK, Michael – ROUSSO, Henry: *Le temps présent, une démarche historique à l'épreuve des sciences sociales*. In: TÍŽ (ed.): *Histoire politique et sciences sociales*. Bruxelles, Complexe 1991, s. 14–36, zde s. 15.

5 GIRAULT, René: *Histoire contemporaine: Perspectives d'ensemble*. In: Comité français des sciences historiques (ed.): *La recherche historique en France depuis 1965*. Paris, CNRS Éditions 1980, s. 38–42, zde s. 39. Kniha navázala na podstatně rozsáhlejší anketu obsahující celou řadu údajů o jednotlivých institucích. Viz TÍŽ (ed.): *La recherche historique en France de 1940 à 1965*. Paris, CNRS Éditions 1965. K diskusi o pojmech *histoire immédiate*, *histoire de l'immédiat*, *histoire proche* a *histoire du temps présent* viz CHAUVEAU, Agnès – TÉTART, Philippe (ed.): *Questions à l'histoire des temps présents*. Bruxelles, Complexe 1992.

s vývojem pojmosloví pojí zásadnější konotace. Mou tezí je, že právě zde leží základní důkaz úzké spojitosti oficiální terminologie s národní identitou.

Pojem *histoire contemporaine* ve francouzské univerzitní tradici dlouho odděloval dobu po Francouzské revoluci od takzvané *histoire moderne* raného novověku. V posledních desetiletích se po dlouhých debatách⁶ mezník teoreticky posunul k Napoleonově pádu v letech 1814/1815. Ovšem k praktickému opuštění předchozího pojetí, jak se to dá sledovat ve Velké Británii⁷, ve Francii nedošlo. Zde se paralelně prosazoval nový pojem. Nepronikl sice do názvů kateder, které si ponechaly starší označení *histoire contemporaine*, samotný výzkum však již ovlivňuje.

Že se ve Francii udržel termín *histoire contemporaine*, souvisí s jádrem zdejší republikánské identity: „Pro republikánskou politickou kulturu vše začíná rokem 1789,“ vyjádřil se v roce 1999 přesně Serge Berstein.⁸ Do vymezené epochy spadl i Napoleon, který svou reformní politikou zemi strukturálně velmi ovlivnil. Čím problematičtější byly jednotlivé epochy francouzských dějin pro republikánské sebeuvědomění, tím více v 19. století druhé císařství a po roce 1944 vichistický režim zatěžovaly národní identitu a „musely“ z ní být vytlačeny. Čím silněji byla kritizována koloniální politika, čím více se zpochybňovala politika vůči menšinám ve vlastní zemi, tím důležitější byly pro aktuální národní identitu politické a společenské funkce norem a institucionálního dědictví, které se pojily k Francouzské revoluci. S nimi se mohly udržovat při životě i představy o vlastní civilizační misi. To vše nebylo možné jednoduše opustit ze systémově vědeckých hledisek, neboť to bylo příliš těsně spjato s národní identitou, která se po etablování třetí republiky v letech 1871 až 1875 ve veřejném i oficiálním diskurzu stále více chápala jako „republikánská syntéza“. I když také ve Velké Británii lze dlouhodobé spojování soudobých dějin (*Contemporary History*) s parlamentní reformou v roce 1832 vysvětlit podobně politicky jako projev sebeuvědomění whighů, ve Francii bylo ono sepětí na základě mnohem bouřlivějších vnitropolitických konfliktů hlubší.

Také pojem, definice a rozvoj termínu *histoire du temps présent* odráží nad rámec praktických aspektů výzkumu zásadní význam druhé světové války pro francouzskou identitu. Stalo se to z pochopitelných důvodů zcela jiným způsobem než v Německu. Především skutečnost, že téma kolaborace bylo navzdory raným vědeckým

6 Obsáhlé shrnutí těchto diskusí a nejdůležitějších témat výzkumu viz NOIRIEL, Gérard: *Qu'est-ce que l'histoire contemporaine*. Paris, Hachette 1998.

7 Srv. MARES, Detlev: Too Many Nazis? Zeitgeschichte in Großbritannien. In: NÜTZENADEL, A. – SCHIEDER, W. (ed.): *Zeitgeschichte als Problem*, s. 128–148.

8 BERSTEIN, Serge: Le modèle républicain: Une culture politique syncrétique. In: TÝŽ (ed.): *Les cultures politiques en France*. Paris, Seuil 1999, s. 113–143, zde s. 114; TÝŽ – RUDELLE, Odile (ed.): *Le modèle républicain*. Paris, Presses universitaires de France (PUF) 1992. K politicko-společenské funkci historiků z dlouhodobé perspektivy srv. také DUMOULIN, Olivier: *Le rôle social de l'historien: De la chaire au prétoire*. Paris, Albin Michel 2003.

pokusům o jeho zpracování po desetiletí tabuizováno na veřejnosti i značnou částí historiografie, ukazuje na obtíže s jeho připomínáním (*Erinnerungsarbeit*) a na jeho závažnou politickou dimenzi ve Francii. V zahraničněpolitickém ohledu válka znamenala ztrátu velmocenského statusu, kterou však francouzská veřejnost dlouho nebyla s to vzít na vědomí. Vnitropoliticky se během okupace rezistence s kolaborací složitě vzájemně proplétaly, jejich hranice byly často nejasné a stále se posouvaly. Právě proto komunisté a gaullisté po roce 1944 mohli celý národ stylizovat do obrazu bojovníků proti okupantům.

Pohled na dění po roce 1939 byl proto dlouho spjat s politickou situací po skončení války, což přispělo k tomu, že univerzitní historiografie se jeho výzkumu věnovala jen částečně. K velmi čteným prvním zpracováním oné epochy patřily dějiny vichistického režimu z pera Roberta Arona, vystudovaného klasického filologa (ročník 1898) a také publicisticky činného svědka i aktéra hodnocených událostí.⁹ Z mladé generace se na tomto poli objevil germanista Alfred Grosser (ročník 1925), který coby *civilisationniste*¹⁰ – podobně jako historik a germanista činný ve francouzské vojenské správě v Německu Joseph Rovin (ročník 1918) – svou analýzu poválečného Německa zbavil šablon zažitých po desetiletí v historické a literární vědě a za skeptického přihlížení etablovaných oborových historiků dosáhl prudce rostoucího veřejného ohlasu.¹¹ Podobně i řada důležitých prací o druhém velkém traumatu poválečné doby – válce v Alžírsku – pocházela později z pera jejích aktérů.

Tezovitě zde mohu shrnout, že pojem *histoire du temps présent* není jen výsledkem vývoje, během nějž se ve Francii podobně jako v jiných zemích pojem *contemporain* pro 19. a 20. století stále zjevněji stával anachronismem a ve výzkumných ústavech vzbuzoval stále větší pochybnosti. *Temps présent* coby novotvar symbolizuje díky paralelnímu terminologickému i organizačnímu používání pojmu *histoire contemporaine* nepřímý také nárok na politickou aktuálnost hodnot Francouzské revoluce. Především francouzská traumata z druhé světové války způsobila, že obor soudobých dějin se zprvu omezoval na malé skupiny, či spíše jednotlivé osobnosti badatelů a že jejich profesionální rozvoj byl ve střednědobém výhledu dokonce spíše limitován. Dlouhodobé zúžení velké části francouzských soudobých dějin na národní dějiny lze rovněž vysvětlit vahou potýkání s vlastními problémy.

9 ARON, Robert: *Histoire de Vichy, 1940–1944*. Paris, Arthème Fayard 1954.

10 Tento termín nelze uspokojivým způsobem přeložit do češtiny. Označuje odborníka, který bádá v oblasti *civilisation*. Tento specificky francouzský koncept zahrnuje historický proces civilizačního utváření a zároveň komplex sociálních a kulturních charakteristik určitého národa (státu). V tomto smyslu se mluví např. o *civilisation française* nebo *civilisation allemande*. K pojmu *civilisationnistes* se autor vrací v závěru této studie. (Poznámka redakce.)

11 Viz PICARD, Emmanuelle: *Des usages de l'Allemagne: Politique culturelle française en Allemagne et rapprochement franco-allemand 1945–1963. Politique publique, trajectoires, discours*. (Disertační práce obhájená v Paříži v roce 1999, v tisku.)

Institucionální rámec

Úzké propojení politiky, společnosti a výzkumu soudobých dějin se odrazilo již v první příslušné instituci: v roce 1944 zřídil Charles de Gaulle Komisi pro dějiny okupace a osvobození Francie (*Commission d'histoire de l'Occupation et de la Libération de la France* – CHOLF), z níž se v roce 1951 stal interdisciplinární Výbor pro dějiny druhé světové války (*Comité d'histoire de la deuxième guerre mondiale* – CHDGM) pod vedením Luciena Febvra a později Mauricea Baumonta a který také vydával stejnojmenný časopis. Především práce dlouholetého generálního tajemníka a předsedy výboru Henriho Michela podstatně ovlivnily veřejný obraz francouzského odboje (*Résistance*).¹² K předním osobnostem výboru patřili významní vědci, jako například historici Fernand Braudel a Pierre Renouvin, sociolog Raymond Aron, ekonom Jean Fourastié nebo odborník na státovědu Paul Bastid, jakož i vrcholní představitelé politického života. Výbor záhy navazoval mezinárodní kontakty, s německými institucemi ovšem až později. Výbor podléhal přímo ministerskému předsedovi – s argumentem, že je to záštita proti partikularismu rezortních ministrů a že se tak nejlépe otevře cesta k archivům. Nezávislost výzkumu na státu tak zde byla vyloučena již institucionálně; přístup k archivům byl vyhrazen úzkému okruhu badatelů. Vyjádřeno opačně, omezení výzkumu soudobých dějin a politicko-společenská identita Francie našly svůj institucionální výraz ve Výboru pro dějiny druhé světové války.

Na konci sedmdesátých let se výbor rozpadl. Jeho úkoly v oblasti vojenské historie převzal od roku 1987 časopis *Guerres mondiales et conflits contemporains* (Světové války a současné konflikty), zatímco v oblasti politicko-společenské se stal jeho následovníkem pařížský Ústav pro soudobé dějiny (*Institut d'histoire du temps présent* – IHTP). V letech 1978 až 1990 jej řídil François Bédarida, v období 1990 až 1994 Robert Frank a po něm Henry Rousso. Nejde již o vládní instituci, ale o ústav Národního střediska vědeckého výzkumu (*Centre national de la recherche scientifique* – CNRS). Jeho *Cahiers* (Sešity) se staly jedním z nejpodnětějších diskusních fór celého oboru. Stejně jako tomu bylo ve Výboru pro dějiny druhé světové války, dovoluje i tomuto ústavu institucionalizovaná síť korespondentů ve francouzských departmentech – většinou univerzitních historiků a učitelů – systematicky realizovat velké badatelské projekty až po sociálněhistorickou lokální úroveň. Konkurence ústavu vůči vysokým školám byla díky systému asociací postupně oslabena. Ústav pro soudobé dějiny se nejdříve soustředil na výzkum dějin druhé světové války, od konce osmdesátých let se však otevřel i mladším obdobím a (v omezeném rozsahu)

12 MICHEL, Henri – MIRKINE-GUETZÉVITCH, Boris (ed.): *Les Idées politiques et sociales de la Résistance*. Paris, PUF 1954. K dějinám CHDGM srv. stať jeho předsedy, psanou s jasným osobním stanoviskem: MICHEL, Henri: Le Comité d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale. In: *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale*, č. 124 (říjen 1981), s. 1–17.

mezinárodním srovnávacím projektům. Skrze intenzivnější dialog se sociálními vědami se od osmdesátých let obor postupně otevíral kulturněhistorickým tématům. Politika vzpomínání (*Erinnerungspolitik*), genderová studia a dějiny měst se pak staly hlavními badatelskými okruhy.¹³

Z institucionálního hlediska je historie Ústavu pro soudobé dějiny charakteristická: i když zde přímé podřízení vládě ustoupilo mírnější podobě (státního) výzkumného rámce CNRS, zůstává ve Francii vazba výzkumu a výuky na stát užší než v mnoha ostatních zemích. Autonomie univerzit a výzkumných ústavů je méně rozvinutá, a především v oblasti mezinárodní spolupráce ji ani vědci sami zpravidla nijak zvlášť nezdůrazňují.

Samostatnou úlohu ve vývoji francouzských soudobých dějin hraje politologie. V německých západních zónách a později ve Spolkové republice měli největší význam pro rozvoj soudobých dějin oboroví historici, jako Hans Rothfels, Hermann Mau nebo Gerhard Ritter. Současně se rozvíjela politologie, která se začínala formovat již ve výmarské republice. Důvodem bylo i to, že většina politologů první generace přicházela z historie nebo státovědy. V neposlední řadě svou roli sehrál i návrat emigrantů, kteří pod angloamerickým vlivem obrátili pozornost na výzkum demokracie (*Demokratiewissenschaft*).

Ve Francii tomu bylo jinak a odlišnost trvá v mnohém ohledu dodnes. Také zde sice měli značnou váhu historici (René Rémond nebo Jean-Baptiste Duroselle), právníci (François Goguel) nebo původně germanisticky zaměřeni *civilisationnistes* (Alfred Grosser).¹⁴ Mladá politologie zde však mohla navázat na specifickou tradici Svobodné školy sociálních věd (*École libre des sciences politiques*), jež vzešla z francouzských debat o válečné porážce z roku 1871¹⁵ a byla jimi nadále ovlivněna. Jako mnohooborové navazující studium měla od přelomu století při vzdělávání elit ústřední politický a společenský význam. V roce 1945 byla škola s demokratizačním (byť ne zcela naplněným) záměrem rozšířena o Vysokou školu správy (*École nationale d'administration* – ENA), jejíž absolventi měli úředně zajištěna špičková místa ve státní správě. Svobodná škola politických věd se oficiálně dělila na Národní nadaci politických věd (*Fondation nationale des sciences politiques*) coby výzkumné pracoviště a na Pařížský ústav politických studií (*Institut d'études politiques de Paris*) jakožto vysokou školu. Obor politických věd získal důstojné ústřední sídlo

13 PESCHANSKI, D. – POLLACK, M. – ROUSSO, H. (ed.): *Histoire politique et sciences sociales; VEILLON, Dominique: La mode sous l'Occupation: Débrouillardise et coquetterie dans la France en guerre (1939–1945)*. Paris, Payot 1990; VOLDMAN, Danièle: *La reconstruction des villes françaises de 1940 à 1954: Histoire d'une politique*. Paris, l'Harmattan 1997.

14 Z jeho raných knih uvedme: GROSSER, Alfred: *La IVe République et sa politique extérieure*. Paris, Armand Colin 1961.

15 FAVRE, Pierre: La science politique en France. In: *La science politique en Europa: Formation, coopération, perspectives*. Paris, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques (FNSP) 1996, s. 214–250.

v nádherných pařížských budovách v ulicích Saints-Pères a Saint-Guillaume. Tato institucionální dominance platila vůči politologickým katedrám působícím na právnických fakultách i vůči jednotlivým ústavům politických věd (*Instituts d'études politiques* – IEP), které vznikaly při univerzitách s různým stupněm autonomie (v roce 1945 ve Štrasburku, 1948 v Bordeaux, Grenoblu, Lyonu a Toulouse, v roce 1956 v Aix-en-Provence a v roce 1991 v Lille a Rennes). Aby se od nich Pařížský ústav politických studií odlišil, přejmenoval se v roce 1997 na Politické vědy Paříž (*Sciences Po Paris*) a rozšířil se zakládáním svých poboček v Nancy (s tematickým těžištěm v Německu), Dijonu (se zájmem o středovýchodní Evropu) a Poitiers (se zaměřením na Latinskou Ameriku). To konkurenci v oboru ještě zvýšilo. Všechny uvedené ústavy spojuje interdisciplinární koncept zahrnující politologii, novější dějiny, podnikovou ekonomiku, sociologii, státovědu a mezinárodní právo.

Rozšířené odmítání prací ze soudobých dějin etablovanou historickou vědou, především na Sorbonně, vedlo k tomu, že škola *Sciences Po Paris* získala silnou pozici a náskok, který většina univerzit doháněla se zpožděním a postupně. Charakteristické také je, že i takový průkopník soudobých dějin jako historik René Rémond se brzy stal řádným profesorem na univerzitě v Nanterre (*Université Paris X Nanterre*) a zároveň na Politických vědách Paříž. Od roku 1981 byl navíc po Goguelovi prezidentem Národní nadace politických věd. Centrum evropských dějin 20. století (*Centre d'histoire de l'Europe du XXe siècle* – CHEVS) na *Sciences Po*, vedené od roku 2001 Jean-Françoisem Sirinellim, není jen významným výzkumným střediskem, ale také pracovištěm, které ve svém archivu spravuje mimo jiné významné pozůstalosti. Francouzská archivní praxe byla ve věci poskytování archiválií pro historický výzkum až do novelizace archivního zákona v roce 1979 velice restriktivní. Poté se však rychle stala v mnohém ohledu liberálnější než ve většině jiných evropských zemí.

Pro porozumění francouzskému výzkumu soudobých dějin je dále důležité poznat strukturu univerzitní a výzkumné oblasti, jež se vyznačuje především výrazným oddělením univerzit, výzkumných ústavů a elitních škol. To má svůj původ v *ancien régime* a v období Francouzské revoluce, kdy byla například roku 1794 založena Vysoká vojenská technická škola (*École polytechnique*). Ani Napoleon se proti tomuto systému nedokázal prosadit se svou koncepcí Císařské univerzity (*Université impériale*). Zmíněné struktury dodnes plodí řadu konfliktů o výzkumná témata, publikační možnosti, vysoce kvalifikované studenty a možnosti financování. Pro univerzity to v mezinárodním srovnání znamená nevýhodné pracovní podmínky pro vyučující i studenty, počínaje personálním a prostorovým vybavením a knihovnamí konče. Doktorandských stipendií je málo, juniorští badatelé se výzkumu často věnují vedle svého povolání. Množství mimouniverzitních vysokých škol (*grandes écoles*), dlouhodobě intenzivně kritizované, přesto však hluboko zakořeněné ve společenských a politických strukturách, má značné nároky na aktuální pracovní trh, nikoli však na vědecké vzdělání. Velká část vysoce kvalifikovaných mladých lidí se nikdy nedostane do žádného kontaktu se skutečným výzkumem. Tomu pak odpovídá, jak přezíravě se francouzské politické a hospodářské elity často stavějí vůči univerzitám a výzkumu, pokud není bezprostředně využitelný v praxi.

O něco menší je popsáné rozpolcení ve vysoké škole pro vzdělávání středoškolských profesorů (*École Normale Supérieure* – ENS) v Paříži (odnedávna také v Lyonu). Interdisciplinárně se zde pěstují humanitní vědy, výzkum je na vysoké úrovni a většinou se odehrává ve spolupráci s univerzitními ústavu. Ze zahraniční perspektivy se načrtnuté systémové dělení nezdá být tak produktivní, jak je vnímají samotní Francouzi, a tam, kde se strukturně nevyhnutelné interní konflikty přenášejí na venek, může zatěžovat také mezinárodní spolupráci.

V posledních letech z popsáné situace těží *Sciences Po Paris* způsobem, který se vyplácí především v bádání o soudobých dějinách. Postgraduální vzdělání se postupně zintenzivnilo a diferencovalo, zvětšil se počet kmenových zaměstnanců a otevřenost vůči mezinárodní scéně byla razantně posílena i povinností absolvovat rok studia v zahraničí. Soudobé dějiny jsou navíc zahrnuty do jediné dlouhodobé hostující profesury, interdisciplinární katedry Alfreda Grossera. Spolupráce s univerzitními ústavu se postupně zvyšuje a skvěle jsou na tom (zvlášt pro soudobé dějiny) zdejší knihovny,¹⁶ což souvisí s tradicí trvající od roku 1871. Knihovny jsou totiž do jisté míry vyvázány ze systémových nedostatků, jelikož takřka celá politická a hospodářská elita země prošla některým ze studijních oborů a nezávisle na politické orientaci podporuje svou vysokou školu.

V oboru soudobých dějin roste význam Domu pro humanitní vědy (*Maison des sciences de l'homme* – MSH) a Vysoké školy sociálních věd (*École des hautes études en sciences sociales* – EHESS), která se snaží být strážkyní odkazu školy Annales. Tato škola se soustředila hlavně na výzkum starších dějin a Fernand Braudel byl jedním z nejvlivnějších skeptiků vůči možnosti zkoumat vědecky také nejmladší dějiny.¹⁷ V roce 1978, kdy byl založen také Ústav pro soudobé dějiny, věnovali protagonisté Annales ve své programové práci „bezprostřední historii“ samostatnou kapitolu.¹⁸ Zároveň převzal Pierre Nora na EHESS řízení studií ze soudobých dějin a rozvinul především širokou škálu prací na téma kultury vzpomínání (*Erinnerungskultur*).¹⁹ Význam soudobých dějin v tomto ústavu od té doby vzrůstal, čemuž zvlášt napomohla transdisciplinarita, jež byla vlastní již jeho předchůdkyni – šesté

16 Věcný a autorský rejstřík je odnedávna volně přístupný na www.sciences-po.fr.

17 Srv. zde pregnantní práci Pierra Nory „De l'histoire contemporaine au présent historique“. In: *Écrire l'histoire du temps présent*, s. 43–47; ke škole Annales viz obsáhlou práci Lutze Raphaela *Die Erben von Bloch und Febvre: Annales-Geschichtsschreibung und nouvelle histoire in Frankreich, 1945–1980*. Stuttgart, Klett-Cotta 1994 (současnosti se týkají např. strany s. 213 nn.).

18 LACOUTURE, Jean: *l'Histoire immédiate*. In: LE GOFF, Jacques – CHARTIER, Roger – REVEL, Jacques (ed.): *La nouvelle histoire*. Paris, Retz 1978, s. 270–293.

19 Viz NORA, Pierre (ed.): *Les lieux de mémoire*, 7 sv. Paris, Gallimard 1988–1992. „Místa paměti“ se okamžitě stala klasickým dílem. K použití tohoto konceptu v německo-francouzské kooperaci viz FRANÇOIS, Étienne – SCHULZE, Hagen (ed.): *Deutsche Erinnerungsorte*, 3 sv. München, C. H. Beck 2001.

sekti *École pratique des Hautes Études*; ta existovala v letech 1947 až 1975 a vyznačovala se především spojením historie s geografíí, sociologií, antropologií a jazykovědou.²⁰ K samozřejmé praxi zde již po desetiletí patří zvaní zahraničních vědců, což přispělo k tomu, že především v angloamerickém prostoru byla brána na vědomí téměř jen tato pracoviště z bulváru Raspail. Široce se rozvíjející, především univerzitní francouzský výzkum soudobých dějin byl přitom neprávem opomíjen, což zase zpětně prohloubilo nevyváženost vnitrofrancouzských poměrů v této oblasti. Obdobně je tomu s mediálním působením vědců, jako byl historik soudobých dějin Marc Ferro²¹ nebo sociolog Pierre Bourdieu. Přelidněné univerzity sledují se závistí vědce z Vysoké školy sociálních věd, kteří se starají jen o malé a vysoce kvalifikované skupiny studentů a své povinnosti plní většinou volnější kolokviální formou za účasti mnoha externích referentů. Díky tomu mohou také více publikovat.

Za takových podmínek je s podivem, že tak velká část výzkumu soudobých dějin připadá na univerzity a jejich výzkumné ústavy. Tímto způsobem se však pokoušejí čelit notorickému a stále se prohlubujícímu (například v CNRS) nedostatku prostředků na výzkum v humanitních disciplínách.²² Některé univerzity vydávají pozoruhodné ediční řady. Badatelské univerzitní ústavy jsou sotva postradatelné nejen kvůli tématům vyžadujícím pramenný výzkum na regionální úrovni. Část z nich se sice věnuje primárně regionálním dějinám, jako například Centrum bretaňského a keltského výzkumu (*Centre de recherche bretonne et celtique*) v Brestu pod vedením Yvesa Le Gallo. Jiné však spojují regionální zaměření s mezinárodními zájmy, jako například Centrum bádání o dějinách a civilizaci (*Centre de recherche histoire et civilisation*) v Metách, jež založil Raymond Poidevin, později vedl Alfred Wahl a od roku 2001 Sylvain Schirmann.²³

Internacionalizace *histoire du temps présent* v minulých letech navzdory řadě obtíží značně pokročila. Zvláštní podíl na tom mělo a má několik významných osobností: Raymond Poidevin a Jacques Bariéty u tématu německo-francouzských vztahů, Jacques Droz, Pierre Guillen a Alfred Wahl pro německé dějiny, Guillen a Pierre Milza pro Itálii, Roland Marx a François Bédarida pro Velkou Británii, René Rémond

20 Srv. obsáhlou bilanci: REVEL, Jacques – WACHTEL, Nathan (ed.): *Une école pour les sciences sociales: De la VIe section à l'École des hautes études en sciences sociales*. Paris, Cerf – Éditions de l'EHESS 1996. Její součástí jsou kapitoly o škole Annales (Bernard Lepetit), o sociálních dějinách (Jacques Revel) a kulturních dějinách (Roger Chartier).

21 FERRO, Marc: *Pétain*. Paris, Fayard 1987; TÝŽ: *Cinéma et histoire*. Paris, Gallimard 1994.

22 Viz VERHEYEN, Gunther: *Geschichtswissenschaften in Frankreich: Verzeichnis der Forschungszentren, Historikerverbände und gelehrter Gesellschaften*. Bonn, Deutscher Akademischer Austauschdienst 1993. Tento příkladný přehled dosud bohužel nebyl aktualizován.

23 Viz mj. ve francouzsko-luxemburské kooperaci: POIDEVIN, Raymond – TRAUSCH, Gilbert (ed.): *Les relations franco-luxembourgeoises de Louis XIV à Robert Schuman*. Metz, Université de Metz 1978; SCHIRMANN, Sylvain (ed.): *Organisations internationales et architectures européennes, 1929–1939*. Metz, Université de Metz 2003.

a André Kaspi pro Spojené státy. Poidevin, Guillen, Girault a Georges-Henri Soutou se zvláště zasloužili o výzkum mezinárodních vztahů. Mezi institucemi totéž platí o Ústavu Pierra Renouvina (*Institut Pierre Renouvin*) na Sorbonně (*Université Paris I Sorbonne*), který založil René Girault a nyní jej vede Bernard Michel. Zabývá se především mezinárodními vztahy (Robert Frank), severní Amerikou (André Kaspi), Latinskou Amerikou (F.-X. Guerra) a východní Evropou (Bernard Michel). Dále je třeba zmínit Ústav evropských studií (*Institut des hautes études européennes*) ve Štrasburku, založený Raymondem Poidevinem, a Centrum výzkumu o dějinách atlantického světa (*Centre de recherches sur l'histoire du monde atlantique – CRHMA*) v Nantes, založené v roce 1968 Yves-Henrim Nouailhatem a zabývající se zaoceánskými, především severoamerickými dějinami a tématem otrokářství. Připomeňme též Knihovnu současné mezinárodní dokumentace (*Bibliothèque de documentation internationale contemporaine – BDIC*) v Nanterre, kterou vede Laurent Gervereau a jež je velmi aktivní také v pořádání výstav. Na bilaterální úrovni vybudoval Pierre Milza mimo jiné Centrum studií a dokumentace o italské emigraci (*Centre d'études et de documentation sur l'émigration italienne – CEDEI*) v Paříži.²⁴ Pierre Guillen založil v Grenoblu mezinárodní Centrum pro výzkum dějin Itálie a alpských zemí (*Centre de recherche d'histoire de l'Italie et des pays alpins – CRHIPA*), které nyní vede Gilles Bertrand a jež je spojeno s Francouzsko-italským výborem pro historická studia (*Comité franco-italien d'études historiques*).

Poměrně velký vliv státu se výzkumu soudobých dějin v mnohém ohledu vyplácí, například díky spojení se zahraniční kulturní politikou, která má ve Francii podstatně větší politický význam než kupříkladu v Německu. Výkonnými středisky vědecké výměny a částečně i samotného výzkumu je například ve vztahu k Itálii Francouzská škola v Římě (*École française de Rome*) a ve vztahu k Velké Británii Francouzský dům v Oxfordu (*Maison française d'Oxford*), který v letech 1966 až 1970 vedl François Bédarida.

Existuje rovněž celá řada menších i větších výzkumných center, jež se zabývají i mimoevropskými tématy a se vzrůstajícím zájmem reflektují soudobé dějiny; tak je tomu třeba u pařížského Národního ústavu východních jazyků a civilizací (*Institut national des langues et civilisations orientales – INALCO*), který se věnuje dějinám středovýchodní Evropy a zámoří. Zaměření těchto pracovišť částečně souvisí s koloniální tradicí, ale například vůči Latinské Americe nebo Dálnému východu zrcadlí i jiné politické a kulturní strukturální fenomény. Koloniální dějiny se s koncem francouzského panství v Africe a Maghrebu dále institucionalizovaly. Založení Centra pro výzkum dějin kolonizace (*Centre de recherches d'histoire de la colonisa-*

24 Viz BECHELLONI, Antonio – DREYFUS, Michel – MILZA, Pierre (ed.): *l'Intégration italienne en France: Un siècle de présence italienne dans trois régions françaises (1880–1980)*. Bruxelles, Complexe 1995; MILZA, Pierre: *Mussolini*. Paris, Fayard 1999.

tion) Jeanem Ganiagem na Sorbonně v roce 1962, tedy bezprostředně po skončení alžírské války, mělo symbolický charakter, přestože výzkum řady aspektů dekolonizace byl ještě dlouho poté tabuizován.

Mnohé mimouniverzitní instituce, stále více spolupracující s učiteli vysokých škol, se také vyvinuly v mezinárodní diskusní fóra výzkumu soudobých dějin. Platí to kupříkladu o centru pro výzkum první světové války (*Historial de la Grande Guerre*) v Péronne nebo o Memoriálu (*Mémorial*) v Caen,²⁵ jež se věnuje druhé světové válce. Na modernizaci vojenské historie²⁶ se i v mezinárodní kooperaci a pořádáním velmi ceněných konferencí podílely vojenské archivy. Jmenujme Historickou službu pozemní armády (*Service historique de l'armée de terre – SHA*) ve Vincennes a archivy četnictva v Le Blanc a Charentonu, vedené velmi iniciativním generálem Philippotem. Z vládních rezortů se angažovala především ministerstva hospodářství a financí podporou aktivního Výboru pro hospodářské a finanční dějiny Francie (*Comité pour l'histoire économique et financière de la France*) a ministerstvo práce prostřednictvím Výboru pro dějiny sociálního zabezpečení (*Comité d'histoire de la sécurité sociale*).²⁷ I to je důkazem relativně malé obavy ze vztahu mezi státem a vědou, což je nápadné především v mezinárodním srovnání. Ústav pro hospodářský a finanční výzkum (*Institut de recherches économiques et sociales – IRES*) v Noisy-le-Grand, jež vzešel z pěti velkých odborových organizací, věnuje velkou pozornost také Německu a Itálii (hlavně zásluhou Udo Rehfeldta).

Různé typy francouzských ústavů lze dobře ilustrovat na příkladu německých studií, která v posledních dvou desetiletích obzvláště silně expandovala. Na tomto poli působí vládní instituce, které časem získaly částečnou autonomii; univerzitní ústavy; ústavy nezávislé na vládě, ale vládou podporované; vědecká informační centra (*wissenschaftliche Kommunikationszentren*) a nakonec nezávislé, více či méně organizované vědecké pracovní asociace (*Wissenschaftler-Arbeitsgemeinschaften*). Na činnosti mnoha těchto institucí se podílejí také *civilisationnistes* z germanistických pracovišť.

Až do svého uzavření v roce 2002 tvořilo důležitou základnu německých studií, především v oblasti soudobých dějin, štrasburské Centrum germanistických studií (*Centre d'études germaniques*). Původně bylo zřízeno (v roce 1921 v Mohuči) za účelem vzdělávání důstojnictva v německých reáliích, po svém přesunu do Štras-

25 LIECHTENHAN, Francine-Dominique (ed.): *Europe 1946: Entre le deuil et l'espoir*. Bruxelles – Caen, Complexe – Mémorial de Caen 1996.

26 CORVISIER, André (ed.): *Histoire militaire de la France*, 4 sv. Paris, PUF 1992–1994 (4. sv. pod redakcí Andrého Martela se týká období po roce 1940); srv. též přehled z pera Philippa Contamina „l'Histoire militaire“ ve sborníku F. Bédaridy *l'Histoire et le métier d'historien en France, 1945–1995*, s. 359–367.

27 Comité d'histoire de la sécurité sociale (ed.): *Un siècle de protection sociale en Europe*. Paris, La Documentation française 2001.

burku v roce 1930 se však oprostilo od úzké vazby na německé aktuální dění. Koncem šedesátých let se po spojení s nově založeným časopisem *Revue d'Allemagne et des pays de langue allemande*²⁸ (Revue pro Německo a německojazyčné země) se stalo univerzitním a výzkumným ústavem. Na Sorbonně (*Université Paris IV Sorbonne*) vytvořil Jacques Bariéty Centrum studií a výzkumů o současném Německu (*Centre d'études et de recherches sur l'Allemagne contemporaine* – CERAC). Velmi důležitým informačním fórem sociálních a humanitních věd je Informační a výzkumné centrum o současném Německu (*Centre d'information et de recherche sur l'Allemagne contemporaine*), založené v roce 1982 na základě mezivládní smlouvy Alfredem Grosserem a René Lasserrem. Vydává časopis *CIRAC Forum* a pěstuje řadu výzkumných aktivit zaměřených na Německo. O německé a Německu věnované literatuře informuje *Bulletin der Mission historique française en Allemagne* v Göttingenu (pracoviště vede Pierre Monnet). O počinech na poli sociálních věd a soudobých dějin zpravuje bulletin Centra Marka Blocha (*Centre Marc Bloch*) v Berlíně, které zde vybudoval Étienne François. Oba naposled zmíněné výzkumné ústavy jsou součástí oficiální zahraniční politiky a silně podporují juniorské badatele. V jiné formě spojují řadu učebních a výzkumných aktivit věnovaných Německu Michael Werner a Hervé Joly, kteří v roce 2001 v Paříži založili Interdisciplinární centrum studií a výzkumů o Německu (*Centre interdisciplinaire d'études et de recherches sur l'Allemagne* – CIERA). Zprvu bylo koncipováno spíše jako vědecké informační středisko než jako samostatný výzkumný ústav, nyní integruje práci většího počtu – původně devíti – ústavů a vysokých škol.²⁹ Jedinou – narozdíl od zmíněné organizace věnované Itálii také právně zakotvenou – mezinárodní vědeckou pracovní asociací (*Wissenschaftler-Arbeitsgemeinschaft*) je Německo-francouzský výbor pro výzkum německých a francouzských dějin 19. a 20. století, který iniciovali v roce 1987 Raymond Poidevin a Josef Becher. Spojuje vědce obou států věnující se dějinám druhé země a stará se například o koordinaci probíhajících prací. Také tato asociace se ve svém rozvoji musí potýkat s nejrůznějšími následky odlišností v institucionální struktuře mezi oběma zeměmi.³⁰

28 Srv. příspěvky v tematickém čísle této revue, roč. 34, č. 3 (2002) s názvem „Un regard français sur l'Allemagne: Le cas du Centre d'études germaniques“. Německým studiím slouží i časopisy *Allemagne d'aujourd'hui* (Dnešní Německo), jež řídí Jérôme Vaillant, a *Documents*, jehož řízení se po Josephu Rovanovi ujal Henri Ménudier.

29 K prvním publikacím CIERA patřily výsledky interdisciplinárních konferencí pořádaných v Paříži od března 2002 (viz *Allemagne d'aujourd'hui*, č. 201 (2002), autorem zprávy je Jean Solchany). Brzy se objeví anketa k francouzskému výzkumu o Německu; Francouzské centrum lipské univerzity v roce 2003 předložilo paralelní anketu o německému výzkumu Francie.

30 Výbor vydal dvojязыčně některé pozoruhodné publikace: *Eliten in Deutschland und Frankreich im 19. und 20. Jahrhundert: Strukturen und Beziehungen*, sv. 1–2. München, R. Oldenbourg 1994 a 1996. (1. svazek připravili Rainer Hudemann a Georges-Henri Soutou, 2. svazek Louis Dupeux, Rainer Hudemann a Franz Knipping); BAECHLER, Christian – MÜLLER, Klaus-Jürgen

Specifickou roli hrají ve Francii rozsáhlé obory takzvaných učených společností (*sociétés savantes*). Dlouho to byly lokálně, regionálně nebo tematicky zaměřené spolky, často nesené místními vzdělanci nebo nadšenými notábly. V posledních zhruba třech desetiletích se značně zprofesionalizovaly a těsněji se spojily s etablovanou vědou. Jejich výroční kongresy postupně téměř převzaly roli národních, obecně historických sjezdů, které se ve Francii nepořádají. Na těchto kongresech se soudobým dějinám dostává stále většího prostoru.

Pokud opět tezoovitě zobecním předešlou kapitolu, mohu ji uzavřít konstatováním, že specifická institucionální struktura francouzské vědy podstatně přispěla k tomu, že se zde výzkum soudobých dějin rozvíjel jen váhavě.

Metodická inovace a setrvačnost

Význam školy Annales pro výzkum soudobých dějin je ambivalentní nejen z institucionálního hlediska. Metodicky svůj koncept rozvinula na středověkých a raně novověkých dějinách. Odráží to i práce jejích hlavních představitelů: v prvních generacích to byli Marc Bloch, Ernest Labrousse, Lucien Febvre nebo Fernand Braudel; v pozdějších generacích Jacques Le Goff, Robert Mandrou, Pierre Chaunu nebo Emmanuel Le Roy Ladurie. Po dlouhou dobu se jen nemnozí stoupenci této školy – jako třeba Jean Meyer³¹ – pouštěli ve vlastních výzkumech do období po Francouzské revoluci až k soudobým dějinám.

Silné postavení školy Annales tak rozvoj moderního výzkumu soudobých dějin nepřímou spíše brzdilo: reálně se koncepty jako *longue durée* daly použít jen u starších období a v orientaci výzkumu se prestiž školy projevovala tím, že mnozí kvalitní badatelé byli přitahováni intelektuální brilantností jejích hlavních představitelů a zmenšil se tak zájem o jiné historické disciplíny. První generace Annales kolem Braudela své odmítnutí úzce chápané událostní historie skvěle spojila se zájmem o politické, sociální, hospodářské, geografické, etnologické a mentalitní otázky.³² Později se však metodologický rámec zúžil. Stále ostřejší odmítání pozornosti vůči politickým dějinám vedlo k tomu, že se oslabila jejich strukturálně-historická pestrost a ne jeden mladý vědec, jenž se cítil adeptem Annales, metodologicky zůstával u velmi úzkého, například etnologicky zaměřeného rámce. Přispěla k tomu i poli-

(ed.): *Dritte in den deutsch-französischen Beziehungen*. München, R. Oldenbourg 1996; MIECK, Ilja – GUILLEN, Pierre (ed.): *Nachkriegsgesellschaften in Deutschland und Frankreich im 20. Jahrhundert*. München, R. Oldenbourg 1998; TÍŽ (ed.): *Deutschland, Frankreich, Rußland: Begegnungen und Konfrontationen*. München, R. Oldenbourg 2000. Připravuji se mj. práce o dějinách vzdělání a vztazích obou zemí k severoamerickému subkontinentu.

31 MEYER, Jean: *Le poids de l'État*. Paris, PUF 1983.

32 BRAUDEL, Fernand – LABROUSSE, Ernest (ed.): *Histoire économique et sociale de la France*, sv. IV/1–3: *l'Ère industrielle et la société d'aujourd'hui, 1880–1980*. Paris, PUF 1979–1982.

tizace francouzské historiografie, která politické dějiny často podezírala z konzervatismu. Metodologickou redukcí školy Annales odrážela po mnoho let témata jejího časopisu. Každopádně to však neplatilo o celé škole: Marc Ferro například přišel z výzkumu dějin mezinárodních vztahů, jež organizoval Pierre Renouvin. Od osmdesátých let se škola Annales opět snažila metodologicky otevřít.³³ V roce 1988 se metodologická debata v jejím časopise interdisciplinárně rozšířila a v roce 1994 se změnil jeho podtitul *Économie. Sociétés. Civilisations* na *Histoire, sciences sociales*, což bylo známkou větší otevřenosti vůči sociálním vědám než v počátečním období.

V jiných zemích, především ve Spolkové republice Německo a ve Velké Británii, strukturálně-historické přístupy obohatily soudobé dějiny již v padesátých letech – politické dějiny se zde nepotlačovaly, ale naopak integrovaly do dějin stran, parlamentů a spolků. Ve Francii se už dlouho vedou metodologické a institucionální zápasy, v nichž šablonovité opozice mezi událostním dějepisem a *longue durée* ztrácejí na vědecké zajímavosti, a navíc dusí metodologický rozvoj soudobých dějin. Přispěly také k tomu, že se skutečný výzkum soustředil do relativně malého počtu pracovišť.

Na tomto stavu měla podíl i zvláštní orientace francouzské politologie. Dlouho byl jejím hlavním badatelským polem výzkum voleb, jak jej v meziválečné době razil André Siegfried.³⁴ Právě v jeho rámci bylo možné faktory *longue durée* a politický vývoj příkladně spojovat v mikroanalýzách na úrovni departmentů. Siegfried ostatně patřil mezi vydavatele časopisu *Annales*. Po druhé světové válce se francouzský výzkum voleb často zužoval na průzkum koalic a volebních taktik a vazba k sociálněhistorickým faktorům se někdy ztrácela. Při každých volbách se tomuto výzkumu dostávalo velké mediální pozornosti a toto oboustranné působení se vzájemně posilovalo. Postupně francouzská politologie začala zaostávat za mezinárodním vývojem oboru,³⁵ přestože analýzy voleb nadále patřily k vrcholům disciplíny. Tento tematický důraz zvyšoval averzi řady historiků vůči politologickým metodám. Konkurence mezi různými institucemi (navíc těsně sousedícími v Paříži) a metodologickými přístupy se během let postupně vyvinula v jakýsi *circulus vitiosus*, i když se vždy našli vědci, kteří metodologickou rigoróznost odmítali. Přesto se až ve dvou posledních desetiletích politologie metodologicky otevřela zájmu o výzkum politické kultury.

33 Statistiku témat historických prací končící rokem 1994 publikoval G. Noiriel v knize *Qu'est-ce que l'histoire contemporaine*, s. 129 nn. Ukazují, že vliv školy Annales, přinejmenším podle všech francouzských disertací a habilitací, by neměl být přeceňován. Statistiky však nezachycují zvláště práce o soudobých dějinách.

34 SIEGFRIED, André: *Tableau politique de la France de l'Ouest sous la Troisième République*. Paris, Armand Colin 1913, 2. vydání 1964.

35 Ostrou sebekritiku v tomto ohledu podává P. Favre v citované studii „La science politique en France“.

Výzkum soudobých dějin byl za těchto okolností velice dlouho ovlivňován úzce chápanými politickými dějinami. A přitom tu byly také zcela odlišné impulzy, jako když třeba Pierre Renouvin volal po analýze *forces profondes* – dlouhodobých strukturálních změn v mezinárodních vztazích.³⁶ Intenzivní výměna názorů se zahraničními metodologickými debatami zůstávala ve Francii omezena na malý okruh vědců; překážkou byly jazykové nedostatky řady mladých vědců a z nich plynoucí omezené znalosti zahraniční literatury.

Některé instituce zaměřené na aktuální politický a socioekonomický vývoj přinášely od prvních poválečných let impulzy, které později napomohly metodologickému rozvoji *histoire du temps présent*. Národní ústav demografických studií (*Institut national d'études démographiques* – INED), Národní ústav statistiky a ekonomických studií (*Institut national de la statistique et des études économiques* – INSEE) a Ústav aplikované ekonomie (*Institut de science économique appliquée* – ISEA) přispěly zásluhou Françoise Perrouxe k tomu, že se kvantitativní metody, jež se začaly mezi válkami uplatňovat ve výzkumu raného novověku, postupně prosadily také v pracích o soudobých dějinách i v jiných, nehospodářských souvislostech.

V osmdesátých letech přispěla institucionální a vědecká konkurence právě mezi *Sciences Po Paris* a EHESS k metodologickému oživení také v soudobých dějinách. Nově nastartovaná debata o postavení a diferenciaci politických dějin, rozněcovaná opět především René Rémondem,³⁷ vyvolala metodologickou diskusi, jakou Francie už dlouho nepoznala. I škola *Annales* se v dřívějších desetiletích více věnovala vlastnímu výzkumu než epistemologickým debatám, které stály tolik energie německou a angloamerickou historiografií.³⁸

Vyhrotím-li dílčí závěr, ukazuje se, že národní i mezinárodní vliv školy *Annales* vývoj moderních a otevřených soudobých dějin ve Francii spíše zpomalil, než podpořil. Francie tak představuje pozoruhodný případ, kdy velice novátorský vědecký směr působí v sousedních disciplínách na národní i mezinárodní úrovni jako překážka a svůj inovační potenciál v nich projevuje teprve v dlouhodobé perspektivě.

Akcenty

Až dosud jsem o orientaci a hlavních tématech *histoire du temps présent* pojednával především z institucionálního hlediska, nyní je čas přejít ke konkrétním výzkumům

36 RENOUVIN, Pierre – DUROSELLE, Jean-Baptiste: *Introduction à l'histoire des relations internationales*. Paris, Armand Colin 1964, 4. vydání 1991.

37 RÉMOND, René (ed.): *Pour une histoire politique*. Paris, Seuil 1988; BERSTEIN, Serge – MILZA, Pierre (ed.): *Axes et méthodes de l'histoire politique*. Paris, PUF 1998.

38 K odporu vůči *Geschichtsphilosophie* (slovo je ve francouzském textu psáno německy) srv. např. kritické pojednání Jeana Glénissona „l'Historiographie française contemporaine: Tendances et réalisations. In: Comité français des sciences historiques (ed.): *La recherche historique en France de 1940 à 1965*, s. IX–LXIV, zde s. IX n.

a jejich charakteru. Umožní to také alespoň zmínit další témata a metodologické podněty, které zde z prostorových důvodů nemohu představit podrobně.³⁹ Především tématy historického výzkumu druhé světové války a alžírské války se vrátím k úvodní otázce po sepětí národní identity a vědy.

Nejdříve krátce k přehledovým pracím a diskusním fórům. Síla vědecké produkce obecně leží v široké škále syntetických zpracování. Těch je na francouzském stejně jako na anglofonním knižním trhu více než v Německu. Metodologicky šířeji či úžeji pojaté obsáhlé monografie⁴⁰ zde stojí vedle brilantních syntéz a encyklopedických publikací.⁴¹ Takoveto práce obecně přehledové⁴² i úžeji zaměřené⁴³ jsou k dispozici také o cizích zemích. K diferenciaci této literatury přispívá také specifická forma francouzských zkoušek (*concours*), v nichž uspěje právě ten počet zkoušených, jaký je počet volných míst. Pro *agrégation*, titul v humanitních studijních oborech nejceněnější, se témata každoročně vyhlašují úředně a pak jsou povětšinou školácky „biflována“. Právě k tomu účelu se pohotově vydává a aktualizuje zmíněná přehledová literatura.

K nejdůležitějším časopisům a vědeckým diskusním fórům patří vedle již zmíněných publikací časopis *Vingtième siècle* (Dvacáté století), který široce informuje o od-

39 Každý citovaný titul nemůže být z prostorových důvodů blíže charakterizován, zastupuje v tom či onom kontextu obsahový, metodologický či geografický typ publikace.

40 RÉMOND, René – SIRINELLI, Jean-François: *Notre siècle de 1918 à 1995* (jde o 6. svazek publikační řady pod redakčním vedením Jeana Favieria *Histoire de France*). Paris, Fayard 1988, 2. vydání 1996 (německy: *Frankreich im 20. Jahrhundert*, 2 sv. Stuttgart, Deutscher Verlags-Anstalt 1993 a 1995). Metodicky jsou pestřejší 13.–20. svazek řady *Nouvelle histoire de la France contemporaine*. Sociálněhistoricky orientovány jsou práce: LEQUIN, Yves (ed.): *Histoire des français: XIXe–XXe siècles*, 3 sv. Paris, Éditions de SEDES 1983–1984; COINTET, Michèle: *Histoire culturelle de la France, 1918–1958*. Paris, Armand Colin 1989 (2. vydání).

41 PROST, Antoine: *Histoire de la France au XXe siècle*. Paris, Armand Colin 2000 (5. vydání); CARON, François: *Histoire économique de la France: XIXe–XXe siècles*. Paris, Armand Colin 1995 (3. vydání); SIRINELLI, Jean-François (ed.): *Dictionnaire historique de la vie politique française au XXe siècle*. Paris, PUF 1995.

42 HERMET, Guy: *l'Espagne au XXe siècle*. Paris, PUF 1992 (s těžištěm v politické a společenské moci církve); TÝŽ: *Les catholiques dans l'Espagne franquiste: Chronique d'une dictature*, 2 sv. Paris, Presses de la FNSP 1980 a 1981); MARCADÉ, Jacques: *Le Portugal au XXe siècle, 1910–1985*. Paris, PUF 1988; BITSCH, Marie-Thérèse: *Histoire de la Belgique*. Paris, Hatier 1992; WAHL, Alfred: *Histoire de la République fédérale d'Allemagne*. Paris, Armand Colin 2000 (4. vydání); na problémy a výzkum se silně orientuje Jean Solchany v monografii *l'Allemagne au XXe siècle: Entre singularité et normalité*. Paris, PUF 2003.

43 BÉDARIDA, François: *La société anglaise du milieu du XIXe siècle à nos jours*. Paris, Seuil 1976, aktualizované vydání 1990; GUILLEN, Pierre: *La question allemande (1945–1995)*. Paris, Imprimerie nationale 1996; DUPEUX, Louis: *Histoire culturelle de l'Allemagne, 1919–1960*. Paris, PUF 1989; HAU, Michel: *Histoire économique de l'Allemagne: XIXe–XXe siècles*. Paris, Economica 1994.

borné literatuře. Dále je to *Revue d'histoire moderne et contemporaine* (Revue moderních a současných dějin) a *Francia* Německého historického ústavu v Paříži, kde publikují autoři z obou zemí. V dílčích disciplínách hraje pro sociální dějiny a dějiny dělnického hnutí centrální roli časopis *Mouvement social* (Sociální hnutí), založený v roce 1960 Jeanem Maitronem a nyní vedený Patrickem Fridensonem. Pro hospodářské dějiny vychází *Histoire, économie et société* (Dějiny, ekonomie a společnost) a velmi agilní disciplína dějin podnikání vydává od roku 1992 revue *Entreprises et histoire* (Podnikání a dějiny). V roce 1975 Jacques Freymond a Jean-Baptiste Duroselle obnovili po programové změně časopis *Relations internationales* (Mezinárodní vztahy). Z časopisů příbuzných disciplín nabízí především *Revue française de science politique* (Francouzská politologická revue) také recenzní informace k soudobým dějinám.⁴⁴ Pestrá škála odborných časopisů věnovaných regionální historii poskytuje soudobým dějinám stále větší místo; jde například o revue *Annales de l'Est*, *Revue du Nord* nebo *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest* (Anály Bretaně a západních krajů).

Vliv válečných traumat na institucionální rozvoj výzkumu soudobých dějin jsem již zmínil. Odrazil se také v samotné výzkumné praxi. V centru pozornosti, například ve Výboru pro dějiny druhé světové války, byl odboj, německé represe a deportace. Stejně jako v ostatních zemích se do šedesátých let nevěnovala pozornost holokaustu. Ze zmíněné perspektivy se psaly také dějiny vichistického režimu. Až spolu se začínající generační obměnou v šedesátých letech a pod kulturně-politickými vlivy roku 1968 se odborné i veřejné diskuse rozšířily o téma kolaborace.⁴⁵ Pro toto připomínání (*Erinnerungsarbeit*) připravily půdu filmy jako *Le chagrin et la pitié* (Lítost a soucit) Marcela Ophulse z roku 1969 a trilogie André HARRISE *Français, si vous saviez* (Francouzi, kdybyste věděli) z roku 1973, zahrnující Vichy i alžírskou válku. Podnětem výzkumu i společenských debat se staly práce Američana Roberta Paxtona, který připisoval francouzské politice a správě do velké míry vlastní iniciativu při kolaboraci s okupanty.⁴⁶ Zároveň se proměnil pojem kolaborace, když úzce institucionální definice ustoupila výzkumu obecných způsobů chování. Tím také došlo k sebekritickému přehodnocení vlastní perspektivy oběti, jež byla pěstována od konce války. Jedním z nejožehavějších témat a zdrojem kontroverzí se stala francouzská účast na

44 Problémově je pojata přehledová práce Nicolase Rousseliera ve sborníku F. Bédarid *l'Histoire et le métier d'historien en France, 1945–1995*, s. 127–146. Je velká škoda, že *Revue historique* zhruba před deseti lety redukovala své dříve velmi pestré a systematické recenzní a informační stránky, nemluvě o její dřívější pozornosti věnované také speciálním disciplínám, jako jsou dějiny hudby. Historiografii celkově tak ve Francii chybí ústřední informační a recenzní publikační orgán, který mají mnohé jiné země.

45 ORY, Pascal: *Les collaborateurs 1940–1945*. Paris, Seuil 1976; VEILLON, Dominique: *La Collaboration: Textes et débats*. Paris, Le Livre de poche 1984.

46 PAXTON, Robert O.: *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940–1944*. New York, Alfred A. Knopf 1972 (francouzsky: *La France de Vichy*. Paris, Seuil 1973); viz recenze G.-H. Soutou v *Revue historique*, č. 254 (1975), s. 494–500.

deportacích židovských spoluobčanů.⁴⁷ Oficiální přihlášení prezidenta Jacquesa Chiraka k francouzské spoluodpovědnosti za deportace se v roce 1995 stalo mezníkem (François Mitterrand se tématu ostentativně vyhýbal) a přispělo k tomu, že se francouzská role při vyvražďování Židů někdy dokonce zveličuje. Zároveň se totiž ukázalo, jak aktivně si při deportacích počínali němečtí aktéři, jako vyslanec Otto Abetz.⁴⁸

Teprve v osmdesátých letech se výzkum o době okupace hlouběji diferencoval, když se věnoval například jejím ideologickým důvodům a objasnil jednání státní správy.⁴⁹ U témat hospodářské a finanční kolaborace byly sledovány otázky donucení a vlastní iniciativy kolaborantů a také každodenní chování k židovským spoluobčanům. Předmětem zájmu se staly politické a strukturální kontinuity, které přežily období okupace, a řada prací, především z finančních a hospodářských dějin, se tak zaměřila i na období poválečné rekonstrukce.⁵⁰ Výzkum kultury válečných let, který začal poměrně záhy, byl prohlouben a metodologicky rozšířen především sociologickými přístupy. Platí to například o dějinách žen nebo módy.⁵¹ Sepětí dobových postojů obyvatel a poválečné připomínání této temné minulosti, jež prolamovalo tabu, se proměnilo v ofenzivně analyzované badatelské téma. Na této rovině vzpomínek a traumat se obětní role stále více spojovala i s „perspektivou pachatelů“: „syndrom Vichy“ (Henry Rousso) se stal v devadesátých letech klíčovým pojmem nejen v odborných pracích, ale i v ostrých veřejných diskusích.⁵²

47 Z prvních prací uveďme: LÉVY, Claude – TILLARD, Paul: *La grande rafle du Vel d'Hiv (16 juillet 1942)*. Paris, Robert Laffont 1967, 2. vydání 1992. Velký veřejný ohlas sklidily především práce Beate a Serge Klarsfeldových: *Mémorial de la déportation des juifs de France*. Paris, Centre de documentation juive contemporaine 1978. Intenzivnější spolupráci mezi vládou a vědou zrcadlí u tématu sporného zacházení státní správy s židovskými spoluobčany zpráva Le „Fichier Juif“: *Rapport de la commission présidée par René Rémond au Premier Ministre*. Paris, Plon 1996.

48 LAMBAUER, Barbara: *Otto Abetz et les Français ou l'envers de la Collaboration*. Paris, Fayard 2001.

49 BRUNET, Jean-Paul: *Jacques Doriot: Du communisme au fascisme*. Paris, Ballard 1986; AZÉMA, Jean-Pierre – BÉDARIDA, François (ed.): *La France des années noires*, 2 sv. Paris, Seuil 1993 a 2002; BARUCH, Marc-Olivier: *Servir l'État français: l'Administration en France de 1940 à 1944*. Paris, Fayard 1997; TÝŽ: *Le Régime de Vichy*. Paris, La Découverte 1996 (německy: *Das Vichy-Régime*. Stuttgart, Thorbecke 2000).

50 MARGAIRAZ, Michel: *l'État, les finances et la direction de l'économie: Histoire d'une conversion, 1932–1952*, 2 sv. Paris, Economica 1991; MIOCHE, Philippe: *Le Plan Monnet: Genèse et élaboration, 1941–1947*. Paris, Publications de la Sorbonne 1987; ANDRIEU, Claire: *La Banque sous l'Occupation: Paradoxes de l'histoire d'une profession, 1936–1946*. Paris, Presses de la FNSP 1990; DREYFUS, Jean-Marc: *Pillages sur ordonnances: Aryanisation et restitution des banques en France, 1940–1953*. Paris, Fayard 2003.

51 RIOUX, Jean-Pierre (ed.): *La vie culturelle sous Vichy*. Bruxelles, Complexe 1990; MUEL-DREYFUS, Francine: *Vichy et l'éternel féminin*. Paris, Seuil 1996.

52 ROUSSO, Henry: *Le Syndrome de Vichy: De 1944 à nos jours*. Paris, Seuil 1990; WAHL, Alfred (ed.): *Mémoire de la Seconde Guerre Mondiale: Actes du Colloque de Metz, 6–8 Octobre 1983*.

Ještě váhavěji se rozvíjela debata o druhém velkém traumatu poválečné doby, alžírské válce. Zde byla pro Francouze legitimita pohledu z perspektivy oběti ještě mnohem problematičtější. Dokonce samotný pojem „válka“ místo „konflikt“ byl připuštěn – prostřednictvím zákona! – až v roce 1999. Dějiny kolonizace a dekolonizace byly vždy těsně spojeny s vnitrofrancouzskými diskusemi. Také v tomto případě se ve Francii využívalo *topoi* civilizační mise Francouzské revoluce. Výzkum v poválečné době ukázal na vnitřní protimluv mezi všeobecně rozšířeným vědomím civilizačního poslání a nárokem na „republiku ... jedinou a nedělitelnou“, jak se uvádělo již v preambuli ústavy z roku 1848 a podobně opět v ústavách z let 1946 a 1958. Vytvořil tak most od tradičních dějin kolonizace k jejímu kritickému zpracování, když poukázal na skutečnost, že zmíněnými principy republika neprosazovala rovnoprávnost, ale asimilaci, a že to často vedlo k potlačení kolonizovaných a protektorátních národů a jejich kultur. Právě ti autoři, kteří působili v koloniální správě, mnohdy díky svým bezprostředně nabytým odborným znalostem prokazovali jemný cit pro kulturní identitu podrobených národů.⁵³ Pohled z periferní perspektivy na vnitřní vývoj jednotlivých zemí je dnes velmi cenným rysem některých francouzských prací o Africe a Asii,⁵⁴ přestože vlastní historiografie oněch zemí má jiné zaměření.⁵⁵ Kritická analýza kolonialismu a dekolonizace vzešla jednak z pohledu na dotyčné země a z vnitřních protikladů francouzské politiky, jednak se měnilo – stejně jako v případě britského impéria – hodnocení ekonomického užitku čerpaného z kolonií. Srovnání s náklady pro francouzské daňové poplatníky a brzdění modernizace země vedlo k pochybnostem o smysluplnosti udržování koloniálního panství. Výzkum zde čerpal podněty z diskusí, které v podobě cartiérismu⁵⁶ publicisticky doprovázely posuny

Metz, Université de Metz 1984. Tento konferenční sborník mimo jiné zpracovává obzvláště tabuizovanou problematiku Alsasanů a Lotriňanů nuceně odváděných do wehrmachtu. K řadě odstínů kolaborace v každodenní realitě srv. LABORIE, Pierre: *l'Opinion française sous Vichy*. Paris, Seuil 1990; AZÉMA, Jean-Pierre – BÉDARIDA, François (ed.): *Le régime de Vichy et les Français*. Paris, Fayard 1992.

- 53 CORNEVIN, Robert a Marianne: *Geschichte Afrikas von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Frankfurt/M., Ullstein 1980.
- 54 Zde jsou charakteristické např. práce: COQUERY-VIDROVITCH, Catherine: *Afrique noire: Permanences et ruptures*. Paris, Payot 1992 (2. vydání); BERNAULT, Florence: *Démocraties ambiguës en Afrique centrale: Congo-Brazzaville, Gabon 1940–1965*. Paris, Karthala 1996.
- 55 Viz např. práce historiků, kteří sami dosáhli vzdělání ve Francii: MAZRUI, Ali A. – WONDJI, Christophe: *Histoire générale de l'Afrique*, sv. 8: *l'Afrique depuis 1935*. Paris, UNESCO – Edicef – Présence africaine 1998.
- 56 *Cartiérisme* – hnutí nazvané podle vydavatele magazínu *Paris-Match* Raymonda Cartiera, který v roce 1956 zorganizoval kampaň za ukončení francouzského koloniálního angažmá a zahraniční pomoci dekolonizovaným zemím s odůvodněním, že náklady této politiky přesahují zisky z ní plynoucí. (Poznámka redakce.)

v kolonizační politice již v padesátých letech.⁵⁷ Tím se historiografie kolonialismu metodologicky a obsahově obohacovala.⁵⁸

Tyto obecnější historiografické tendence působily také na dějepiscectví o Maghrebu. I zde pocházely první práce od autorů, kteří se v daných událostech sami angažovali.⁵⁹ Francouzské osídlení (*Siedlungskolonie*) v Alžírsku – narozdíl od Indočíny⁶⁰ – francouzské veřejné mínění nepovažovalo za kolonii, ale v souladu s administrativním členěním země za součást Francie. Skutečnost, že by samostatnost Alžírsko znamenala ztrátu francouzského obyvatelstva žijícího tam po několik generací, tedy ztrátu části vlasti, dodala konfliktu vnitropolitickou brizanci, jež vedla v roce 1958 k pádu čtvrté republiky. Dané téma tím bylo ve srovnání s dalšími koloniálními konflikty nesrovnatelně více zatěžováno mimoodbornými souvislostmi. Vnitrofrancouzskou kritiku nejprve během konfliktu stát velmi ostře potlačoval, v sedmdesátých letech se projevovala jen zdrženlivě a až od devadesátých let se velmi vyostřila. Podnětem k této kritice byly již soudobé diskuse o alžírské válce, přestože metavzpomínková rovina se v nich prosazovala jen slabě.⁶¹ Generál Jacques Massu sice veřejně prolomil tabu kolem státem prováděného mučení již v roce 1970, přesto se však veřejná debata o tom, nakolik byly metody státu totožné s chováním alžírských osvobozeneckých skupin, široce rozvinula až v devadesátých letech – tedy až poté, co zodpovědné osoby opustily z věkových důvodů své veřejné funkce, přibylo svědectví někdejších aktérů a také až došlo k rozmachu historického bádání o tématu.⁶² Přesvědčení o civilizační misi Francie, vazba někdejších kolonistů k vlasti a vzpomínky na *Résistance* vůči gestapu dodávaly veřejným debatám na ostrosti. Postupně se odhalil i problém těch Alžířanů, kteří původně bojovali na straně Francie, v roce 1962 odešli do této země a pak po několik generací žili společensky vyloučení. Výzkum nyní začal objevovat jak diktátorské metody kontroly

57 MARSEILLE, Jacques: *Empire colonial et capitalisme français: Histoire d'un divorce*. Paris, Albin Michel 1984.

58 Přehledově viz např. BOUCHE, Denise: *Histoire de la colonisation française*, sv. 2: *Flux et reflux (1815–1962)*. Paris, Fayard 1991; AGERON, Charles-Robert: *Histoire de la France coloniale*, sv. 3: *Le déclin*. Paris, Armand Colin 1991; TÝŽ: *La décolonisation française*. Paris, Armand Colin 1991.

59 ALLEG, Henri (ed.): *La guerre d'Algérie*, 3 sv. Paris, Temps actuel 1981; JULIEN, Charles-André: *Le Maroc face aux impérialismes, 1415–1956*. Paris, Édition Jeune Afrique 1978.

60 DALLOZ, Jacques: *La guerre d'Indochine, 1945–1954*. Paris, Seuil 1987; ARTAUD, Denise – KAPLAN, Lawrence (ed.): *Diên Biên Phu: l'Alliance atlantique et la défense du Sud-Est asiatique*. Lyon, La Manufacture 1989.

61 RIOUX, Jean-Pierre (ed.): *La guerre d'Algérie et les Français*. Paris, Fayard 1990; HAMON, Hervé – ROTMAN, Patrick: *Les porteurs de valises: La résistance française à la guerre d'Algérie*. Paris, Seuil 1982 (2. vydání).

62 Syntézy mnoha případových studií nabízejí např. práce: STORA, Benjamin: *Histoire de la guerre d'Algérie (1954–1962)*. Paris, La Découverte 1995 (2. vydání); SLAMA, Alain-Gérard: *La guerre d'Algérie: Histoire d'une déchirure*. Paris, Gallimard 1996.

Alžírčanů pracujících ve Francii, prováděné osvobozeneckým hnutím během konfliktu, tak formy vnitrofrancouzských represí.⁶³

Zmiňme další badatelská témata. V oblasti dějin politiky a politických stran jsem již upozornil na rozvinutý výzkum voleb. Dalším hlavním tématem byly politické ideje a politické systémy. Zájem patřil otázkám kontinuity politických konceptů od 19. století (například linie od bonapartismu ke gaullismu) a proměn liberalismu, zkoumaly se stranické systémy v zahraničí a jejich poměr k Francii, stranou pozornosti nezůstal ani fenomén nacismu.⁶⁴ V případě Francouzské komunistické strany se její kritická analýza spojovala s otázkami po vlivu Moskvy v evropských komunistických stranách.⁶⁵ Od šedesátých let se systematicky využívalo osobních svědectví, zpravidla formou kolokvií o významných politicích.⁶⁶

Dalším těžištěm výzkumu jsou sociální dějiny a politické mentality ve vztahu k francouzské „společnosti konsenzu“.⁶⁷ Využívají se k tomu i výsledky zmíněného rozvinutého průzkumu struktur vzpomínání (*Erinnerungsstrukturen*). Roste zájem politických dějin o otázky politické kultury, spolu se sociálními dějinami se nově zkoumá také populární kultura.⁶⁸ V dějinách sportu se spojuje historie spolků, soci-

- 63 BRUNET, Jean-Paul: *Charonne: Lumières sur une tragédie*. Paris, Flammarion 2003. Práce se zabývá pronásledováním v Paříži roku 1962.
- 64 RÉMOND, René: *La droite en France de 1815 à nos jours: Continuité et diversité d'une tradition de politique*. Paris, Aubier 1954 (4. vydání 1982: *Les droites en France...*); TOUCHARD, Jean: *La gauche en France depuis 1900*. Paris, Gallimard 1977; SIRINELLI, Jean-François (ed.): *Histoire des droites en France: De la Révolution à nos jours*, 3 sv. Paris, Seuil 1992; ROTH, François (ed.): *Les modérés dans vie politique française, 1870–1965*. Nancy, Presses universitaires Nancy 2000; DUPEUX, Louis: *Aspects du fondamentalisme national en Allemagne de 1890 à 1945*. Strasbourg, Presses universitaires de Strasbourg 2001; CAHN, Jean-Paul: *Le Parti social-démocrate allemand et la fin de la Quatrième République française (1954–1958)*. Bern, Peter Lang 1996; WAHL, Alfred: *Les forces politiques en Allemagne: XIXe–XXe siècle*. Paris, Armand Colin 1999.
- 65 COURTOIS, Stéphane– LAZAR, Marc: *Maisons rouges: Les partis communistes français et italiens de la Libération à nos jours*. Paris, Aubier 1992; BECKER, Jean-Jacques: *Le Parti communiste veut-il prendre le pouvoir? La stratégie du PCF de 1930 à nos jours*. Paris, Seuil 1981; BUTON, Philippe: *Les lendemains qui déchantent: Le parti communiste français à la Libération*. Paris, Presses de la FNSP 1993; BROUÉ, Pierre: *Communistes contre Staline: Massacre d'une génération*. Paris, Fayard 2003.
- 66 Léon Blum: *Chef de Gouvernement, 1936–1937*. Paris, Armand Colin 1967; *Le gouvernement de Vichy, 1940–1942*. Paris, Armand Colin 1972; Institut Charles de Gaulle (ed.): *De Gaulle en son siècle*. Paris, Plon 1992; Association Georges Pompidou (ed.): *Georges Pompidou et l'Europe*. Bruxelles, Complexe 1995; BERSTEIN, Serge – MILZA, Pierre – BIANCO, Jean-Louis (ed.): *Les années Mitterrand: Les années du Changement (1981–1984)*. Paris, Perrin 2001. V roce 2002 vyšly příspěvky z kolokvia věnovaného prvnímu premiérovi 5. republiky Michelu Debré.
- 67 BARRAL, Pierre: *Les agrariens français de Méline à Pisani*. Paris, Armand Colin 1968; GUILLAUME, Sylvie: *Le consensus à la française*. Paris, Belin 2002.
- 68 RIOUX, Jean-Pierre – SIRINELLI, Jean-François (ed.): *Histoire culturelle de la France*, sv. 4: *Le temps des masses: Le XXe siècle*. Paris, Seuil 1998; TÍŽ (ed.): *La culture de masse en France de la Belle Époque à aujourd'hui*. Paris, Fayard 2002.

álních vztahů a volného času.⁶⁹ Tradičně bohaté hospodářské dějiny a dějiny techniky se propojují se sociálními dějinami například ve výzkumu elektrifikace.⁷⁰ Mezinárodní srovnávací studie, ve Francii po dlouhou dobu spíše vzácné, jsou nyní ambicióznější, například v analýzách demokratických politických systémů.⁷¹ I když se o tom programově nemluví, právě zde jsou v soudobých dějinách patrné vlivy rané školy Annales s jejím spojováním přístupů různých speciálních disciplín.

Tematické a metodologické prohloubení je již delší dobu patrné i v dějinách mezinárodních vztahů. Společné působení ekonomiky, financí, obranné politiky a diplomacie se těší zájmu poměrně dlouho.⁷² V poslední době roste snaha spojit výzkum vnitřní, hospodářské i zahraniční politiky s přístupy dějin mentalit a vnímání.⁷³ Kulturní aspekty jsou zohledňovány také ve výzkumu mezinárodních kulturních vlivů (*internationale Transferprozesse*), například ve fotbale.⁷⁴ Mezinárodní témata dostávají více prostoru v kvalifikačních pracích také tehdy, když se orientují na francouzské pozice v dané problematice.⁷⁵

69 WAHL, Alfred (ed.): *Des jeux et des sports*. Metz, Université de Metz 1986; RAUCH, André: *Vacances en France de 1830 à nos jours*. Paris, Hachette 1996; SIRINELLI, Jean-François: *Les baby-boomers: Une génération 1945–1969*. Paris, Fayard 2003.

70 FRIDENSON, Patrick: *Histoire des usines Renault*, sv. 1: *Naissance de la grande entreprise*. Paris, Seuil 1972; jako sv. 2: PERRIAUX, Anne-Sophie: *Renault et les sciences sociales, 1948–1991*. Paris, Seli Arslan 1999; BUSSIÈRE, Eric: *Paribas, 1872–1992: l'Europe et le monde*. Anvers (Antverpy), Fonds Mercator 1992; BELTRAN, Alain – CARRÉ, Patrice A.: *La fée et la servante: La société française face à l'électricité. XIXe–XXe siècle*. Paris, Belin 1991.

71 BERSTEIN, Serge (ed.): *La démocratie libérale*. Paris, PUF 1998; MATIARD-BONUCCI, Marie-Anne (ed.): *La démocratie en Europe occidentale et aux États-Unis*. Paris, Atlande 2000.

72 BARIÉTY, Jacques: *Les relations franco-allemandes après la Première guerre mondiale, 1918–1924*. Paris, Pédone 1977; SOUTOU, Georges-Henri: *L'Alliance incertaine: Les rapports politico-stratégiques franco-allemands, 1954–1996*. Paris, Fayard 1996; TÝŽ: *La guerre de Cinquante Ans: Les relations Est-Ouest, 1943–1990*. Paris, Fayard 2001; VAÏSSE, Maurice: *La grandeur: Politique étrangère du Général de Gaulle, 1958–1969*. Paris, Fayard 1998.

73 FRANK, Robert: *La hantise du déclin: Le rang de la France en Europe, 1920–1960. Finances, défense et identité nationale*. Paris, Belin 1994; CAHN, Jean-Paul – MÜLLER, Klaus-Jürgen: *La République fédérale d'Allemagne et la Guerre d'Algérie (1954–1962): Perception, implication et retombées diplomatiques*. Paris, Le Félin 2003.

74 WAHL, Alfred (ed.): *Sports et relations internationales*. Metz, Université de Metz 1994. Metodologické podněty vycházely opakovaně od časopisu *Relations internationales*.

75 Ještě jednou uvedeme rozdílné orientované případy na příkladu německých studií: DEFRANCE, Corine: *La politique culturelle de la France sur la rive gauche du Rhin, 1945–1955*. Strasbourg, Presses Universitaires de Strasbourg 1994; SCHIRMANN, Sylvain: *Les relations économiques et financières franco-allemandes: 24 décembre 1932–1er septembre 1939*. Paris, Comité pour l'histoire économique et financière de la France 1995; LEFÈVRE, Sylvie: *Les relations économiques franco-allemandes de 1945 à 1955*. Paris, Comité pour l'histoire économique et financière de la France 1998; ROUCHE-MAELSTAF, Geneviève: *Les responsables français, le statut international de l'Allemagne et le problème de l'unité allemande (1945–1955)*. Lille, Association nationale de la recherche technique – Université de Lille III 1997.

Metodologické impulzy k výzkumu kulturních přenosů (*Transferforschung*) přicházejí v neposlední řadě z oblasti bádání o migraci. Souvisejí i s rostoucím napětím mezi starou francouzskou tradicí země přijímající azylanty a ostatní potřebné osoby a novějšími tendencemi bránit se přílivu imigrantů, se všemi z toho plynoucími – často neblahými – sociálními následky.⁷⁶ Překročení pouze frankocentristických přístupů nejvíce patrné při studiu evropské integrace. Hutné syntézy informují jak o dějinách samotné integrace, tak o vývoji evropské myšlenky a o politickém systému Evropské unie.⁷⁷

Holdně průkopnické práce francouzská věda vykonala při poznávání zakladatelské fáze evropských institucí v jejich politických, ekonomických, finančněpolitických a institucionálních souvislostech.⁷⁸ Poměr mezi evropskou integrací a dvoustrannými, multilaterálními a transkontinentálními vztahy se taktéž zkoumá z více perspektiv.⁷⁹ Pozornost je systematicky věnována finančněpolitickým otázkám, do výzkumu integrace jsou zapojovány i sociálněhistorické a regionálněhistorické metodologické podněty.⁸⁰ Evropsky koncipované dějiny životního prostředí čerpají jak ze soudobých dějin, tak například z dějin médií.⁸¹

76 WEIL, Patrick: *La France et ses étrangers: l'Aventure d'une politique de l'immigration de 1938 à nos jours*. Paris, Gallimard 1991; NOIRIEL, Gérard: *La Tyrannie du national: Le droit d'asile en Europe, 1793–1993*. Paris, Calmann-Lévy 1991 (německy: Lüneburg, zu Klampen 1994); BRUNET, Jean-Paul (ed.): *Immigration, vie politique et populisme en banlieue parisienne (fin XIXe–XXe siècles)*. Paris, l'Harmattan 1995.

77 Široce toto téma pojímá práce: GERBET, Pierre: *La construction de l'Europe*. Paris, Imprimerie nationale 1994; koncentrovaně viz BITSCH, Marie-Thérèse: *Histoire de la construction européenne de 1945 à nos jours*. Bruxelles, Complexe 2001; DU RÉAU, Elisabeth: *l'idée d'Europe au XXe siècle*. Bruxelles, Complexe 2001; QUERMONNE, Jean-Louis: *Le système politique de l'Union européenne*. Paris, Montchrestien 1994.

78 POIDEVIN, Raymond: *Robert Schuman, homme d'État 1886–1963*. Paris, Imprimerie nationale 1986; TÝŽ – SPIERENBURG, Dirk: *Histoire de la Haute Autorité de la Communauté Européenne du Charbon et de l'Acier*. Bruxelles, Bruylant 1993.

79 MÉLANDRI, Pierre: *Les États-Unis face à l'unification de l'Europe, 1945–1954*. Paris, Pédone – Publications de la Sorbonne 1980; BOSSUAT, Gérard: *La France, l'aide américaine et la construction européenne, 1944–1954*. Paris, Publications de la Sorbonne 1997; BITSCH, Marie-Thérèse (ed.): *Le couple France-Allemagne et les institutions européennes: Une postérité pour le plan Schuman?* Bruxelles, Bruylant 2001.

80 SCHIRMANN, Sylvain: *Crise, coopération économique et financière entre états européens, 1929–1933*. Paris, Comité pour l'histoire économique et financière de la France 2000. Metodologickou pestrost odráží mezinárodní výzkumný projekt iniciovaný R. Giraultem v roce 1990: GIRAULT, René (ed.): *Identité et conscience européennes au XXe siècle*. Paris, Hachette 1994. Podobně tomu je i s pokračovateli, které k tématu evropských regionů vedli R. Frank a M.-T. Bitschová. Z projektu vznikl např. ve francouzsko-belgické spolupráci sborník: BUSSIÈRE, Eric – DUMOULIN, Michel (ed.): *Milieux économiques et intégration européenne en Europe occidentale au XXe siècle*. Arras, Artois Presse Université 1998.

81 Ve francouzsko-švýcarské spolupráci: DELORT, Robert – WALTER, François: *Histoire de l'environnement européen*. Paris, PUF 2001; GERVEREAU, Laurent: *Histoire du visuel au XXe siècle*. Paris, Seuil 2003 (2. vydání).

Výzkum zde rostoucí měrou ovlivňuje mezinárodní spolupráci také obsahově. Roli významných center jako *École française de Rome* jsem již připomněl. V německo-francouzských vztazích to platí především o tématech obzvláště zatížených minulostí, na nichž dlouhodobě a také s využitím mezinárodních projektů pracuje Německý historický ústav v Paříži.⁸² Dobré předpoklady k tomu vytvořil fakt, že zakladatel ústavu Eugen Ewig (1958–1964) získal za německé okupace ve Francii vysoké uznání za riskantní záchranu kulturních památek Lotrinska a Karl-Ferdinand Werner, ředitel ústavu v letech 1968 až 1989 a stejně jako Ewig medievista, zase skvěle znal francouzské dějiny včetně soudobých.

Francouzskou zvláštností je tradice takzvaných *civilisationnistes*, jejichž zástupci se silně podíleli na internacionalizaci výzkumu soudobých dějin. Jedná se většinou o literární vědce nebo oborové historiky, kteří institucionálně patří k jazykovědným a literárněvědným oborům. Někteří z nich jako vedlejší studium absolvovali *Sciences Po Paris* a pracovali na historických nebo politologických tématech. Navzdory jistým problémům s oborovou identitou hráli tyto badatelé – také díky rostoucímu významu kulturních témat – důležitou roli v historické a mezioborové práci. Svými specifickými metodami zaujali pevné místo v historiografii soudobých dějin, především v pracích o cizích zemích. Týká se to dějin idejí coby křížovky mezi dějepisem a literárními vědami, dále témat vztahů a kulturních přenosů až po dějiny vzdělanosti a evropská studia.⁸³ Novější přístupy historické vědy, jako je výzkum recepce, mají v literárních vědách dlouhou tradici, kterou nyní využívá dějepis.⁸⁴ Jiná díla se týkají klasických historických témat.⁸⁵ Část francouzských prací z oboru soudobých dějin je tedy založena svébytně interdisciplinárním způsobem.

82 CARLIER, Claude – MARTENS, Stefan (ed.): *La France et l'Allemagne en guerre: Septembre 1939 – novembre 1942*. Paris, Institut historique allemand 1990; MARTENS, Stefan – VAÏSSE, Marc (ed.): *Frankreich und Deutschland im Krieg (November 1942 – Herbst 1944): Okkupation, Kollaboration, Résistance*. Bonn, Bouvier 2000.

83 Příklady týkající se Německa: GRUNEWALD, Michel – SCHLOBACH, Jochen (ed.): *Médiations/Vermittlungen: Aspekte der deutsch-französischen Beziehungen vom 17. Jahrhundert bis zum Gegenwart*, 2 sv. Bern – Frankfurt/M., Peter Lang 1992; GANDOULY, Jacques: *Pédagogie et enseignement en Allemagne de 1800 à 1945*. Strasbourg, Presses Universitaires de Strasbourg 1997; NURDIN, Jean: *Le rêve européen des penseurs allemands (1700–1950)*. Lille, Presses universitaires du Septentrion 2003.

84 MIARD-DELACROIX, Hélène: *Question nationale et nationalisme dans les premières années de la République fédérale d'Allemagne et leur perception au Haut-Commissariat français de 1949 à 1955*. Paris, Université Paris IV Sorbonne 2002 (habilitační práce).

85 Metodologické rozpětí je široké: LATTARD, Alain: *Gewerkschaften und Arbeitgeber in Rheinland-Pfalz unter französischer Besatzung 1945 bis 1949*. Mainz, Köhler & Haase 1988; KREBS, Gilbert – SCHNEILIN, Gérard (ed.): *l'Allemagne 1945–1955: De la capitulation à la division*. Asnières, Publications de l'Institut d'allemand 1996; HUBERT, Michel: *l'Allemagne en mutation: Histoire de la population allemande depuis 1815*. Paris, Presses de la FNSP 1995.

Závěrem lze uvést, že inovativní síla francouzské poválečné historiografie se s výjimkou několika výjimečných osobností v oboru soudobých dějin prosadila až se značným zpožděním. Nakonec však francouzské soudobé dějiny dosáhly značné tematické i metodologické pestrosti. Institucionální poměry pozitivní vývoj zprvu brzdily, později mu naopak v mnohém napomáhaly. Podobně je tomu s internacionalizací soudobých dějin, která v posledních dvou desetiletích institucionálně i obsahově pokročila. Mezinárodní zaměření francouzských soudobých dějin i nadále velmi těsně souvisí s národními problémy a otázkami, jak nejlépe ukazují koloniální dějiny. Mezinárodní spolupráce nad konkrétními tématy neznamená ve Francii vždy intenzivní zájem o dějiny cizích zemí a jejich vědu. Kupříkladu řada mezinárodních kontaktů spojených se školou *Annales* znamená, že se zahraniční badatelé zabývají francouzskou historiografií, nikoli naopak.⁸⁶ Odpovídá tomu i státní stipendijní politika, která byla vůči cizincům obecně velkorysejší než vůči vlastním občanům. Přijímání cizojazyčných výzkumů je v řadě speciálních disciplín zdrženlivé, pokud jde o francouzská témata. Také v mezinárodních vědeckých vztazích, které jsou z principu otevřené, je znát přednostní zájem o francouzskou politiku. Přesto širší otevření francouzské vědy v posledních dvou či třech desetiletích vedlo k tomu, že mladí badatelé – dnes vedoucí osobnosti svých disciplín – využili nových možností včetně studia v zahraničí, kde získali podněty pro své kvalifikační práce. Změny byly hluboké: dlouhodobé evropské konvergenční posuny zjištěné Hartmudem Kaelblem v oblasti hospodářských a sociálních dějin zasáhly různorodým způsobem také vědu.

86 Srv. například komentáře Hartmuta Kaelbleho, jenž byl vždy pozorovatelem stejně kritickým jako laskavým, ve sborníku: BÉDARIDA, François (ed.): *l'Histoire et le métier d'historien en France 1945–1995*, s. 405–408.

Diskuse

Právní normy let 1938–1948 týkající se Němců v Československu a ostatní Evropě¹

Jiří Pešek – Oldřich Tůma

Česko-německá deklarace z roku 1997 byla pokusem o historizaci konfliktních kapitol moderní česko-německé historie a jejich převedení na pole odborného dějepisného zkoumání. Jestliže se v devadesátých letech české i německé politické a žurnalistické polemiky o problematice vyhnání a vysídlení Němců ze střední a východní Evropy opakovaně obíraly takzvanými Benešovými dekrety jako svým způsobem dějinně ojedinělým fenoménem, zdánlivě vybočujícím z kontextu evropského historického vývoje, nabízela se nyní možnost – z jistého politického úhlu

1 Integrální součástí a logickým uzavřením projektu, k němuž se vztahuje tato stať, měl být podle původní představy jeho navrhovatelů text, který by společně připravili čeští a němečtí historici pověřeni řízením projektu. V takovém textu, s nímž se počítalo na úvod edice jednotlivých dílčích studií, měla být shrnuta a interpretována tematika poválečných právních norem, jimiž jednotlivé evropské země řešily situaci německých menšin na svém území. Když jsme ovšem v roce 2004, v době, kdy již byly dílčí studie v hrubé podobě k dispozici, porovnali nástin společného úvodního textu, tak jak byly připraveny v Praze a v Mnichově, ukázalo se, že to nebude možné. „Pražská“ a „mnichovská“ interpretace výsledků projektu se lišily natolik, že sestavit z nich oboustranně přijatelný text bylo zjevně neproveditelné.

Vedení Česko-německého diskusního fóra proto navrhlo, aby sborník studií byl uveden dvěma pokusy o shrnutí – českým a německým. Když byly oba texty hotovy, ukázalo se, že ani

pohledu dokonce morální povinnost – důkladně prozkoumat a společně tak historizovat tuto bolavou kapitolu právních dějin. Projekt měl být v duchu tendencí přelomu tisíciletí (jednání o přistoupení první skupiny států postsovětského prostoru do Evropské unie vstupovala do závěrečné fáze) povýšen z bilaterální na evropskou úroveň, a to nejen kontextuálně, nýbrž i zapojením širokého mezinárodního týmu odborníků.²

Na podnět Česko-německého diskusního fóra a s podporou Česko-německého fondu budoucnosti byl na zasedání v Norimberku ve dnech 1.–3. července 1999 pod předsednictvím Pavla Tigrida a Günthera Verheugena zkoncipován meziná-

toto řešení není možné. Kolegové z Mnichova dali najevo, že odmítají náš úvod pojmut do německé verze připravovaného sborníku. Nezbylo tedy než rezignovat na původní představu, že sborník studií o právních normách bude uveden jakýmkoli shrnujícím a interpretujícím textem. Česká i německá verze sborníku vyšly nakonec jen se stručným „technickým“ úvodem (PEŠEK, Jiří – TŮMA, Oldřich – KITTEL, Manfred – MÖLLER, Horst (ed.): *Německé menšiny v právních normách 1938–1948: Československo ve srovnání s vybranými evropskými zeměmi*. Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 2006, 602 s.; KITTEL, Manfred – MÖLLER, Horst – PEŠEK, Jiří, TŮMA, Oldřich (ed.): *Deutschsprachige Minderheiten 1945: Ein europäischer Vergleich*. München, R. Oldenbourg 2006, XXIII + 615 s.). Mnichovští kolegové pak publikovali svůj úvod takřka dříve, než obě knihy vyšly (KITTEL, Manfred – MÖLLER, Horst: Die Beneš-Dekrete und die Vertreibung der Deutschen. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 54, č. 4 (2006) s. 541–581). Náš zde publikovaný text vyjde v německé verzi v nejbližším čísle časopisu *Bohemia*, který vydává mnichovské Collegium Carolinum. Společně se oba texty neobjeví ani v české verzi. Profesor Möller a profesor Kittel nereflektovali na nabídku otisknout svou studii v českém překladu v *Soudobých dějinách*, jejich text tedy uveřejní časopis *Střední Evropa*.

- 2 Tendence k evropeizaci této konfliktní tematiky ostatně s úspěchem expanduje i v současné době, v níž bylo v SRN dlouho tabuizované téma německého utrpení v době útěku a vyhnání z východní a střední Evropy nově „objeveno“ médií, umělci i veřejností (srv. BECKMANN, Thomas: Renaissance des Themas in den Medien. In: Stiftung Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland (ed.): *Flucht, Vertreibung, Integration: Begleitbuch zur Ausstellung im Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*. Bielefeld, Kerber 2005, s. 177). Důkazem etablování evropské strategie je jak nebývale vysoký podíl zahraničních historiků na původem německé iniciativě „Evropská síť ke zkoumání etnopoliticky motivovaných nucených migrací“ (*Ein Europäisches Netzwerk zur Erforschung ethnopolitisch motivierter Zwangsmigrationen*) a na intenzivně zpracovávané vědecké encyklopedii nucených vyhnání (BRANDES, Detlef – SUNDHAUSEN, Holm – TROEBST, Stefan (ed.): *Das Jahrhundert der Vertreibungen: Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung in Europa 1912–1999*; srv. BOLL, Friedhelm – KRÜKE, Anja: Einleitung: Zwangsmigration in Europa im 20. Jahrhundert. Erinnerungskultur auf dem Weg zur Europäisierung. In: KRÜKE, Anja (ed.): *Zwangsmigration und Vertreibung: Europa im 20. Jahrhundert*. Bonn, Dietz 2006, s. 9–30, zde s. 11). Platí to však i o připomenuté velké „oficiální“ výstavě „Útěk, vyhnání, integrace“, uspořádané v Domě dějin Spolkové republiky Německo v Bonnu a poté představené v Berlíně a ve Varšavě. Do téhož kontextu patří i tlak vlády kancléřky Angely Merkelové na internacionalizaci „Centra proti vyhánění“, připravovaného nadací Svazu vyhnanců.

rodní komparativní projekt „Československé právní normy týkající se Německa, německého obyvatelstva a válečných provinilců z let 1938–1948 v kontextu zákonodárství vybraných evropských zemí v tomtéž období“. Vzal si za úkol systematicky zmapovat vývoj a působnost široké palety legislativních norem, jimiž se exilové vlády, vedení domácích odbojových struktur a posléze zejména osvobozené státy sousedící s Německem v situaci přechodu od války k míru a návazně v bezprostředně poválečné době snažily vyrovnat s následky nacistické okupace a nacistických represí vůči obyvatelstvu porobených států, případně vůči jejich odbojovým organizacím, s kolaborací domácích – zejména německých – menšin s třetí říší a jejími spojenci, s hospodářským vykořisťováním okupovaných zemí Hitlerovým Německem a podobně.

Původní návrh projektu, připravený prof. dr. Janem Křenem, dr. Václavem Houžvičkou a prof. dr. Janem Kuklíkem a podaný Koordinační radě Česko-německého diskusního fóra, zahrnoval srovnání československé situace s Dánskem, Nizozemím, Itálií, Rakouskem, Maďarskem a Polskem. Pro každou z těchto zemí měla být vypracována zvláštní studie, jejímž předmětem se mělo stát srovnání těchto norem a způsobů jejich naplňování. Přílohu každé studie měla tvořit edice vybraných norem a výběrová bibliografie k tématu. Součástí projektu se měly stát doplňující studie o německé i české odborné diskusi o tomto zákonodárství. Závěr projektu měly tvořit shrnující přehledy z pera českého a německého právního experta. Pro publikaci studií a dokumentů byla zvažována jednojazyčná varianta anglického nebo dvě paralelní edice českého a německého textu.

Následující jednání, při nichž Günthera Verheugena na německé straně vystřídal státní ministr Christoph Zöpel, přinesla jisté koncepční změny: Na setkání 25. září 1999 byl z podnětu německé strany upraven název projektu na „Užívané československé právní normy v letech 1938–48 a Němci ve srovnání s jinými evropskými zeměmi“ a záběr výzkumu byl – rovněž na podnět německé strany – rozšířen o Belgii a Francii. Při následném jednání českých a německých zpracovatelů projektu v únoru 2000 (za českou stranu byli vedením projektu v této fázi jako garanti pověřeni prof. dr. Karel Malý a prof. dr. Jan Kuklík z Ústavu dějin práva Právnické fakulty Univerzity Karlovy, za německou stranu prof. dr. Horst Möller a prof. dr. Manfred Kittel, oba z mnichovského Ústavu pro soudobé dějiny) došlo po konfrontaci českého a německého návrhu projektu k jistým posunům: německá strana navrhovala zúžení záběru na Československo a Polsko na jedné a Belgii, Dánsko a Itálii na druhé straně, a to s odůvodněním, že hlavním tématem projektu bude legislativa týkající se historicky vzniklých „autochtonních“ německých menšin (*Volksgruppen*). V tomto rámci měla být pozornost věnována i meziválečnému vývoji postavení německých menšin v evropských zemích. Do projektu německá strana navrhla zařadit i kapitolu o poválečném Německu, o otázkách denacifikace, potrestání nacistických zločinů a majetkovém postihu, respektive vyvlastnění nacistických viníků, v jednotlivých okupačních zónách. Tematizována měla být i otázka vývoje postoje Spojenců a vývoje mezinárodního práva, zejména ve vztahu k ochraně menšin. Zatímco německá strana preferovala zadat zpracování jednotlivých regionálních studií pro západní Evropu specializovaným německým

badatelům, trvala česká strana na principu, že by každou zemi měl zpracovávat tamní odborník, důkladně obeznámený s literaturou v daném jazyce.

V této fázi vedly koncepční rozpory mezi českou a německou stranou k přerušení přípravných prací na projektu, jehož se s jistým odstupem roku 2001 ujal Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, zastoupený v grémiu garantů jeho ředitelem dr. Oldřichem Tůmou, jemuž po bok se postavil prof. dr. Jiří Pešek z Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd UK. Jejich záměrem bylo soustředit pozornost především na ediční stránku projektu. Ten se na pracovních zasedáních v květnu a listopadu 2002 stabilizoval do podoby výzkumu osmi zemí: československou tematiku zpracoval prof. dr. Jan Kuklík (Praha), italsko-jihotyrolské téma prof. dr. Rudolf Lill (Karlsruhe), belgickou studii k oblasti Eupen/Malmédy dr. Ulrich Tiedau (Münster), francouzské alsaské téma prof. dr. Bernard Poloni (Paříž), dánskou situaci pojednal dr. Jürgen Festersen (Kiel), polského případu se ujal prof. dr. Grzegorz Janusz (Lublin), tematiky pro bývalou Jugoslávii se chopili dr. Vladimír Prebili a dr. Damjan Gustin (Lublaň) a maďarský materiál zpracovala Ágnes Tóthová (Budapešť). Dodatečně byla k projektu připojena studie o poválečném, Spojenci okupovaném Německu z pera Corneliie Wilhelmové (Mnichov).

Tento poměrně podrobný popis vývoje projektu byl podán proto, aby se ozřejmil jeho vcelku velmi komplikovaný obsahový vývoj, proměny pojetí tématu i rozsahu komparace. Zatímco tematicky došel původní záměr projektu podstatného zúžení, jeho geografický záběr se během let spíše rozšiřoval; jedinou výraznou ztrátou oproti původním českým záměrům bylo vyřazení Nizozemí, s odůvodněním, že v něm před válkou nežila podstatnější autochtonní německá menšina.³

Editorická unifikace se omezila hlavně na ediční část publikace, zatímco autorské studie byly ponechány v podobě, v jaké byly odevzdány. V ediční části se český a německý přístup lišil především s ohledem na dostupnost vydávaného materiálu v již existujících edicích. V tomto směru byla ve výhodě německá strana, disponující sice namnoze starými a edičně již nevyhovujícími, mnohdy pouze výběrovými, přece však dostupnými německojazyčnými edicemi podstatné části legislativních norem nejen pro okupované Německo, ale i pro řadu dalších států. Česká strana měla oproti tomu zájem na vydání poměrně širokého výběru pramenitého materiálu pro všechny země zúčastněné na projektu. Zejména v případě Polska a Jugoslávie byl dodán tak rozsáhlý konvolut materiálu, že bylo nutno velmi uvážlivě vybírat finální sestavu.

Jako neočekávaně náročný se ukázal překlad dílčích studií, zejména však národních právních norem do češtiny a němčiny. Vyšlo najevo, že pro celou řadu ter-

3 V úvahu přitom nebyla vzata poměrně podstatná nizozemská kolonie „říšských Němců“, která na počátku 20. let čítala 56 tisíc osob (0,8 % obyvatel), a byla tedy větší než německá menšina v Dánsku (40 172 osob, tj. 1,2 % obyvatel). Srv. WINKLER, Wilhelm: *Statistisches Handbuch des gesamten Deutschlandtums*. Berlin, Verlag Deutsche Rundschau 1927, s. 19 n.

mínů chybí stabilizované názvosloví, pro řadu jazyků nejsou k dispozici odborně specializovaní překladatelé a že totožné instituce a právní pojmy se v chaotické poválečné době v různých zemích nazývaly do té míry odlišně, respektive totožné právní úkoly plnily tak odlišné instituce, že pojmová unifikace, případně zpracování sjednocujícího hesláře, by představovala samostatné, odborně i časově náročné projektové zadání. Oba čeští garanti projektu pokládají za těchto okolností za nutné poděkovat vědecké editorce svazku Mileně Janišové za nesmírně důkladně provedenou jazykovou i pojmovou revizi všech překladů v minimálním možném čase. Ta se na jedné straně vděčně mohla opírat o již hotové a k dispozici poskytnuté německé překlady editovaných dokumentů, na druhé straně se právě při soustavné revizi ukázalo, do jaké míry jsou použité starší německé edice nepřesné, dochází v nich ke komolení právního obsahu, jsou plné vynechávek a podobně. Je-li například polský poválečný termín *gradski sąd* mechanicky překládán jako „hradní soud“, a nikoli v kontextu právních dějin 20. století jako „okresní soud“, dochází tím k podstatnému znejasnění situace. Na jiných místech naopak působila problémy pojmová nejednotnost a obsahová neujasněnost dobové terminologie, právě například v Polsku nedostatečně odlišující „majetek“ a pouhou „držbu“ (a dodnes komplikující vyjasnění majetkových poměrů „pozdních vysídlelců“, zejména ze Slezska) nebo v případech belgické a francouzské studie nedůsledné užívání pojmů „státní příslušnost“, „občanství“, „národnost“ pro pojem *nationalité* a podobně.

V centru pozornosti projektu stály – zejména v realizační fázi od roku 2001 – osudy historicky vzniklých německých menšin a legislativní vyrovnání s jejich rolí a aktivitami z doby války a okupace. Takové zúžení ovšem představuje podstatnou redukci kontextu problematiky nouzových nebo přechodných „protiněmeckých“ legislativních norem z válečné a poválečné doby. Nelze totiž striktně od sebe odtrhnout spojeneckou a národní poválečnou legislativu, která se dominantně vztahovala k nacistické říši, jejím občanům, institucím a zločinům spáchaným za války a okupace, dále spojenecká, exilová a poválečná národní politická rozhodnutí s důsledky legislativní povahy, která se vztahovala k dobově chápanému *peace keeping* pro osvobozenou a osvobozenou Evropu, a konečně právní normy zaměřené na úpravu osudu německých menšin, určených již spojeneckými rozhodnutími z let 1942 a 1943 k vyhnání a transferu⁴ z jejich historických sídel.⁵ Z hlediska dobové

4 Pojmy „vyhnání“ a „transfer“ užíváme v obecnějším kontextu v návaznosti na dohodu německých a českých historiků z prvního zasedání Společné česko-německé komise historiků, kde bylo usneseno, aby se pojem „vyhnání“ užíval pro „divokou“ fázi nuceného vysídlení mezi 8. květnem a 2. srpnem 1945, zatímco pojem „transfer“ pro postupimským usnesením legalizované, „řádně a humánně“ provedené vystěhování německé menšiny. Podobně jsou nucené migrace rozděleny v česko-německé deklaraci z roku 1997.

5 K četnosti fazet této problematiky srv. především celoevropsky komparující sborník: HENKE, Klaus-Dietmar – WOLLER, Hans (ed.): *Politische Säuberungen in Europa: Die Abrechnung mit*

politiky i veřejnosti byly tyto okruhy politických, správních a legislativních rozhodnutí funkčně, morálně i symbolicky úzce propojeny, a tedy i v dějepisné perspektivě je každá reduktivní selekce na celoevropské i dílčí „národní“ úrovni na jediný z těchto okruhů již sama o sobě formou historizujícího abstrahování od celkového kontextu.

Konkrétně je to možno představit na dánském případě: Bylo by absurdní interpretace absolutizovat jen velmi mírný postoj dánské společnosti a úřadů k příslušníkům německé menšiny v severním Šlesvicku neboli jižním Jutsku, a nezmínit zároveň dánské internační tábory pro masy německých uprchlíků z východního Pobaltí. Na jedné straně tak sice již v květnu 1945 premiér prvé svobodné vlády Wilhelm Buhl odmítl hlasy žádající posun hranic na jih a případné vysídlení nevelké německé menšiny,⁶ na druhé straně ale nikdo neprotestoval proti poměrům v internačních táborech, v nichž na dánské půdě zahynuly tisíce „cizích“ Němců.⁷ A připo-

Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg. München, Deutsche Taschenbuch Verlag 1991 (zde viz zejména velká přehledná studie: HENKE, Klaus-Dietmar: Die Trennung vom Nationalsozialismus: Selbstzerstörung, politische Säuberung, Entnazifizierung, Strafverfolgung, s. 21–83). Dále srv. cennou výběrovou edici klíčových dokumentů s rozsáhlou úvodní studií: VOLLNHALS, Clemens: *Entnazifizierung: Politische Säuberung und Rehabilitation in den vier Besatzungszonen, 1945–1949.* München, Deutsche Taschenbuch Verlag 1991 (úvodní studie viz s. 7–64). V kontextu blízkém zadání našeho projektu, ovšem v daleko širší historické perspektivě, sahající až do konce 20. století, pak tuto problematiku zásadním způsobem pojednal Hans Lemberg ve studii „Ethnische Säuberung: Ein Mittel zur Lösung von Nationalitätenproblemen?“ In: *Mit unbestechlichem Blick... Studien von Hans Lemberg zur Geschichte der böhmischen Länder und der Tschechoslowakei.* München, R. Oldenbourg 1998, s. 377–396. Z novější literatury viz BELL-FIALKOFF, Andrew: *Ethnic cleansing.* New York, St. Martin's Griffin in 1996 (české vydání: *Etnické čistky.* Praha, Práh 2003); NAIMARK, Norman: *Fires of Hatred: Ethnic cleansing in Twentieth-Century Europe.* Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2001 (české vydání: *Plameny nenávisti: Etnické čistky v Evropě 20. století.* Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006); THER, Philipp – SILJAK, Ana (ed.): *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948.* Lanham – Boulder – New York – Oxford, Rowman & Littlefield Publishers 2001.

- 6 K dánským mírovým požadavkům vůči Německu po druhé světové válce viz LINDHOLM, Julie G.: *Danmark og det tyske spørgsmål 1945–55: En undersøgelse af Danmarks fredskrav til Tyskland efter anden verdenskrig* [Dánsko a německá otázka 1945–1955: Průzkum dánských mírových požadavků na Německo po druhé světové válce]. København, Københavns Universitet 2002.
- 7 K tragickému osudu německých uprchlíků v poválečném Dánsku srv.: HAVREHED, Henrik: *Die deutschen Flüchtlinge in Dänemark 1945–1949.* Heide, Westholsteinische Verlagsanstalt Boysens & Co. 1989 (překlad dánského vydání z roku 1987); GAMMELGAARD, Arne: *Mennesker i malstrøm: Tyske flygtninge i Danmark 1945–1949* [Lidé v malströmu: Němečtí uprchlíci v Dánsku 1945–49]. Århus, Systime 1981; POULSEN, Jens A.: *Ubudne gæster: Tyske flygtninge i Danmark 1945–49* [Nezvaní hosté: Němečtí uprchlíci v Dánsku 1945–49]. København, Munksgaard 1993; GAMMELGAARD, Arne: *Treibholz: Deutsche Flüchtlinge in Dänemark*

menuta by měla být i politicky motivovaná, množstvím mrtvých provázená, později po řadu desetiletí mlčením zahalená „odbojářská“ likvidace údajných zrádců a kolaborantů s Němci v Dánsku během posledních týdnů války a na počátku míru. Co vlastně vypovídá takováto konstelace represí o vztahu dánské společnosti k okupační moci a jejím dánskoněmeckým či – pod Clausenovým vedením vysoce aktivním – dánským přísluhovačům a z dánské pohledu vlastně úplně „nezúčastněným“ německým uprchlíkům?⁸ Podobné otázky by se přitom mohly klást například i v norském kontextu (naším projektem ovšem netematizovaném).⁹

Zúžení optiky výzkumného zájmu jen na problematiku příslušníků německých menšin žijících za hranicemi Německa (*Volksdeutsche*) a jejich osudu bez širšího kontextu může vést i k chybným obecným závěrům. Jestliže zůstaneme v rovině sledování vyhnání a transferu historických německých menšin, legislativně na národní úrovni zajištěného až v roce 1945, lze z toho vyvodit dvojí konstatování: Zaprvé, na východě Evropy zvítězily pod sovětským vlivem v letech 1944 až 1947 nedemokratické koncepty nesmiřitelného nacionalismu a došlo zde k vyhnání a transferu německých menšin do zbytkového Německa, k anexi historických německých území a k uplatnění principu kolektivní viny, tedy k celé řadě aktů, které pozdější normy mezinárodního práva (Charta lidských práv OSN z roku 1948 a Zákaz nucených migrací OSN z roku 1962) zakázaly, respektive dokonce zařadily mezi zločiny. Zadruhé, na západ od Rýna byly po válce aplikovány demokratické principy pouze individuálního potrestání nacistických zločinců, přičemž německé

1945–1949. Varde, Varde-Museum 1993 (německý překlad dánského vydání z téhož roku); k táboru v Oksbølu v jihozápadním Jutsku viz IPSEN, Leif G.: *Mennesker bag pigtråd: Flygtningelejren i Oksbøl 1945–1949* [Lidé za ostnatým drátem: Uprchlíky tábor v Oksbølu]. Oksbøl, Blåvandshuk Egnsmuseum 2002; dále viz LYLLOFF, Kirsten: Kan lægeløftet gradbøjes? Dødsfald blandt og lægehjælp til de tyske flygtninge i Danmark 1945 [Lze lékařskou přísahu přizpůsobovat okolnostem? Případy úmrtí německých uprchlíků a lékařská pomoc v Dánsku 1945]. In: *Historisk Tidsskrift* [Historický časopis], roč. 99, č. 1 (1999), s. 33–67; TÁŽ: Inter Arma Caritas: Røde Kors og forvaltningen af de tyske flygtninge i Danmark 1945–1949 [Červený kříž a správa německých uprchlíků v Dánsku 1945–1949]. In: *Tamtéz*, roč. 102, č. 1 (2002), s. 97–125. (Za pomoc s informacemi o dánské literatuře a překladem dánských titulů autoři děkují Zdeňku Hojdovi.)

8 Záběr poválečných antiněmeckých opatření v Dánsku byl ostatně velmi široký i v jiném ohledu: Podle zákona č. 132 ze 30.3.1945 „o konfiskaci německého a japonského majetku“ byl bez náhrady zabaven veškerý majetek „osobám, které mají německou státní příslušnost“, dále „osobám bez státní příslušnosti ... jejichž poslední občanství bylo německé“, ale také „osobám, firmám a právníkům osobám cizí, neněmecké národnosti, u nichž ministerstvo obchodu, průmyslu a námořnictva dospěje k názoru, že mají být při provádění tohoto zákona považovány za Němce“. (Za upozornění na tuto legislativní normu autoři děkují Jiřímu Šitlerovi.)

9 Srv. LARSEN, Stein U.: Die Ausschaltung der Quislinge in Norwegen. In: HENKE, K.-D. – WOLLER, H. (ed.): *Politische Säuberungen in Europa*, s. 241–280.

menšiny v Jutsku, Belgii a Alsasku zůstaly na místě a byly integrovány do států, jež nečinily při vyrovnávání s důsledky německé okupace rozdíl mezi státní příslušností a národností, a nedošlo zde ani k územním anexím. Odhlédneme-li ovšem od skutečnosti, že nevelké německé menšiny nepředstavovaly v uvedených státech historicky ani pro budoucnost reálné politické nebezpečí či vážný destabilizační prvek, je třeba ověřit, zda zmíněný historický stav nastal díky vyšší demokratičnosti zmíněných států a jejich společností nebo zda byla uvedená situace výsledkem jinak zacílených politickomocenských procesů.

V tomto kontextu je škoda, že z našeho projektu bylo vyřazeno Nizozemí. Německým přepadem, okupací i tvrdými osvobozovacími boji těžce postižená země vykazala všechny Němce, kteří neuprchli a zdržovali se na nizozemském území v posledních dnech války, bez legislativních zdržení. Podstatnější bylo, že již roku 1944 požádala londýnská exilová vláda Spojence o odškodnění za zatopené poldery a zatopená nebo zničená města ve formě připojení poměrně nevelkého pruhu německého území podél východní nizozemské hranice s městy Cáchy a Emden. Vedle této anexe a finančních reparací mělo Nizozemí na dobu deseti let obdržet správu severozápadního Německa a Porúří. Nizozemské ministerstvo zahraničí dále požádalo v září 1945 Spojence o připojení německého území o rozloze deset tisíc čtverečních kilometrů a s půldruhým milionem německých obyvatel. Tyto požadavky našly ohromný ohlas mezi nizozemským obyvatelstvem (protestovali v podstatě jen nizozemští biskupové) a byly založeny početné občanské iniciativy, které formou petic formulovaly ještě daleko rozsáhlejší požadavky. Jasně to definoval leták z roku 1946 s mapou Nizozemí a požadovaných německých území a s textem: „Německé peníze, německé podpisy, německé sliby jsou bezcenné. Za zatopené poldery, zničené přístavy, železnice a města žádá nizozemský lid: německé území bez Němců.“¹⁰ Nejradiálnější skupiny žádaly přičlenění území až v rozsahu pětaosmdesáti procent nizozemského teritoria s městy Cáchy, Kolín nad Rýnem, Dortmund, Essen, Münster, Osnabrück, Oldenbourg a Emden. Německé obyvatelstvo se mělo integrovat, respektive v případě nesouhlasu s integrací vystěhovat do středního Německa.

Během poválečných let snižovala nizozemská vláda při jednáních s Američany své požadavky zhruba až na polovinu, roku 1948 jí však bylo s definitivní platností sděleno, že není v zájmu obrany západní Evropy oslabovat tímto způsobem potenciálního německého spojence v boji proti sovětskému nebezpečí. Třídvacátého dubna 1949 obdrželo nakonec Nizozemí pouhých šedesát devět kilometrů čtverečních s deseti ti-

10 Viz WIELENGA, Friso: Ein Strich unter die Vergangenheit? Die Normalisierung der bilateralen politischen Beziehungen. In: *Deutschland – Niederlande: Heiter bis wolkig. Begleitbuch zur Ausstellung im Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*. Bonn, Bouvier 2000, s. 50–59, zde s. 51.

síci německými obyvateli, které – přes parlamentní potvrzení této „korektury hranic“ roku 1949 – přece v roce 1963 Nizozemí navrátilo Spolkové republice.¹¹

Podobně je třeba připomenout, že plány na anexi německého území rozvíjel, či přinejmenším proklamoval, například i Charles de Gaulle, respektive vláda Svobodné Francie. Francouzský postup v Porýní, kde francouzská armáda obsadila i původně Američanům vyhrazená města Stuttgart a Karlsruhe, byl zastaven americkou hrozbou přerušení zásobování francouzských jednotek, pokus o anexi části Porýní ztroskotat taktéž na rozhodném americkém odmítnutí.¹² Ostatně na americké zájmy narazil i de Gaullův pokus o anexi francouzských, za Mussoliniho režimu násilně italizovaných enkláv v severozápadní Itálii.¹³ Americké blokování anekčních, případně transferových přání a pokusů západních sousedů Německa či Itálie bylo vedle politických úvah (minimální americké sympatie k osobě Charlese de Gaulla, velmocenské odmítnutí francouzských nároků na znovuvybudování impéria, ale i na znovuzískání statutu prvořadě evropské velmoci) v letech 1944 a 1945 vedeno zcela pragmatickou snahou o stabilizaci již beztak hluboce rozvráceného okupovaného Německa, které bylo odkázáno na americkou materiální, především zásobovací pomoc stejně jako Francie nebo Nizozemí. Od podzimu 1945, a o to více v pozdějších letech pak sílil důraz Spojených států na docenění významu poražených mocností Osy jako potenciálních bojovníků proti stále zřetelnější komunistické expanzi.¹⁴ Proto byly odmítnuty nizozemské anekční pretenze, proto byly blokovány britské snahy o důrazné potrestání poražené fašistické Itálie, která se nyní stala oporou USA proti komunisty ovládanému Balkánu.¹⁵ Tyto momenty by

11 ZONDERGELD, Gjal't R.: Kriegsende in den Niederlanden 1945. In: RUSINEK, Bernd A. (ed.): *Kriegsende 1945: Verbrechen, Katastrophen, Befreiungen in nationaler und internationaler Perspektive*. Göttingen, Wallstein 2004, s.153–172, zde s. 162–164; WIELENGA, F.: Ein Strich unter die Vergangenheit, s. 51 n. Dále viz BLOOM, J. C. H.: *The Second World War and Dutch Society: Continuity and Change*. In: DUKE, A. C. – TAMSE, C. A. (ed.): *Britain and the Netherlands*, sv. 6: *War and Society*. Den Haag, M. Nijhoff 1977, s. 228–248; ROMIJN, Peter: *Snel, Streng en Rechtvaardig: Politiek beleid inzake de bestrafing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945–1955*. Houten, De Haan 1989.

12 GERBET, Pierre: *Le relèvement, 1944–1949*. Paris, Imprimerie Nationale 1991, s. 22; POIDEVIN, Raymond – BARIÉTY, Jacques: *Les relations franco-allemandes, 1815–1975*. Paris, Armand Colin 1977, s. 326; HÜSER, Dietmar: *Frankreichs „doppelte Deutschlandpolitik“: Dynamik aus der Defensive-Planen, Entscheiden, Umsetzen in gesellschaftlichen und wirtschaftlichen, innen- und außenpolitischen Krisenzeiten, 1944–1950*. Berlin, Duncker & Humblot 1996, s. 256.

13 WALL, Irwin M.: *l'Influence américaine sur la politique française 1945–1954*. Paris, Balland 1989, s. 51.

14 K těmto americkým postojům srv. na příkladu Itálie: WOLLER, Hans: „Ausgebliebene Säuberung?“ Die Abrechnung mit dem Faschismus in Italien. In: HENKE, K.-D. – WOLLER, H.: *Politische Säuberungen in Europa*, s. 148–191.

15 Srv. nejnověji: LINGEN, Kerstin von: *Kesselrings letzte Schlacht: Kriegsverbrecherprozesse, Vergangenheitspolitik und Wiederbewaffnung. Der Fall Kesselring*. Paderborn, Schöningh 2004.

neměly být zapomínány ani v kontextu našich úvah o osudech německých menšin a „národních“ legislativách.

Avšak proč a odkdy získaly německé menšiny onu – pro ně samé i pro celou meziválečnou Evropu – fatální pozici? Jistě, menšinová problematika se do popředí mocenskopolitického diskurzu dostala již v 19. století, prakticky od chvíle, kdy se etablovaly moderní, masové politické národy, vznikající bez ohledu na aktuální státní hranice. Přelom 19. a 20. století byl pak – zejména ve střední a východní Evropě – provázen řadou politických krizí, jež měly vztah k menšinové problematice. První světová válka přinesla pokus německých a německonacionálních rakouských elit, spojených především s armádou, ovládnout širší středoevropský prostor a unifikovat jej ve velkoněmeckém duchu. Po drastickém varování, kterého se Trojdhodě a jejím spojencům dostalo od centrálních mocností ve formě brestlitevského míru, jež Němci vnutili poraženému Rusku, dočkalo se vyčerpané a vnitřními boji zmítané Německo a jeho ještě vyčerpanější spojenci do roka od konce války až neočekávaně drsné odpovědi v podobě mírových smluv z pařížských předměstí. Sny o velké spojené středoevropské německé říši (také němečtí a rakouští sociální demokraté snili v letech 1918/1919 svůj revolučně-imperiální sen o „velkém svobodném socialistickém Německo-Rakousku“)¹⁶ se již do konce roku 1918 rozplynuly tváří v tvář mozaice „nástupnických států“, v nichž se z privilegovaných, jazykově německých vrstev staly „menšiny“ – se všemi průvodními jevy a subjektivními traumaty, které taková změna postavení postiženým přinesla.¹⁷

Německy mluvící – stejně jako maďarské nebo například polské – menšiny ovšem neměly být v nové Evropě znevoleny. Na dodržování jejich statutu – smlouvy na ochranu menšin – dozírala v rámci snah zamezovat mezinárodním konfliktům Společnost národů.¹⁸ Od roku 1925 byla dokonce na základě britského návrhu loaja-

16 Srv. projev Josefa Seligera 4.3.1919 na demonstraci v Teplicích in: HOFFMANN, Roland J. – HARASKO, Alois (ed.): *Odsun: Die Vertreibung der Sudetendeutschen / Vyhnaní sudetských Němců: Dokumentation zu Ursachen, Planung und Realisierung einer „ethnischen Säuberung“ in der Mitte Europas 1848/49–1945/46 / Dokumentace o příčinách, plánování a realizaci „etnické čistky“ ve středu Evropy 1848/49–1945/46*, sv. 1: *Vom Völkerfrühling und Völkerzwist 1848/49 bis zum Münchner Abkommen 1938 und zur Errichtung des „Protektorats Böhmen und Mähren“ 1939 / Od probuzení národů a národnostních hádek 1848/49 k Mnichovské dohodě 1938 a zřízení „Protektorátu Čechy a Morava“ 1939*. München, Veröffentlichung des Sudetendeutschen Archivs 2000, s. 567.

17 „Oddělení území stejně jako rozpad habsburské monarchie učinily z menšinové otázky převážně německý problém.“ Viz JAWORSKI, Rudolf: *Vorposten oder Minderheit? Der sudetendeutsche Volkstumskampf in den Beziehungen zwischen der Weimarer Republik und der ČSR*. Stuttgart, Deutscher Verlags-Anstalt 1977, s. 114 (české vydání: *Na strážní německví nebo v postavení menšiny? Sudetoněmecký národnostní boj ve vztazích výmarské republiky a ČSR*. Praha, ISV nakladatelství 2004, s. 131).

18 SCHEUERMAN, Martin: *Minderheitenschutz contra Konfliktverhütung? Die Minderheitenpolitik des Völkerbundes in den zwanziger Jahren*. Marburg, Herder-Institut 2000.

lita menšin vůči „hostitelským státům“ podmiňována dodržováním menšinových práv. V meziválečném Československu Němci ovšem od roku 1926 zasedali ve vládě, měli rozsáhlou síť školství, včetně plnoprávných státních vysokých škol, a těšili se – v dobovém evropském srovnání – své kultuře, bohatě dotované státem. Pro Společnost národů tím byla otázka německé menšiny v Československu definitivně vyřešena – její sekretariát od roku 1926 nadále přestal přijímat jakékoli stížnosti německé menšiny na ČSR.

Integrace menšin, a zejména právě německých menšin, přesto neprobíhala tak, jak si to snad představovali demokratičtí idealisté Masarykova typu. Osm a půl milionu etnických Němců v evropských státech (bez Ruska) vzbuzovalo ve většině „hostitelských zemí“ obavy; tím větší, čím vyšší byl podíl německého obyvatelstva v tom kterém státě, případně jeho koncentrace ve strategicky významných oblastech některých států. Československo s 3 217 885 Němci podle sčítání lidu z roku 1921 (23,6 procent obyvatelstva republiky) bylo zemí v tomto ohledu – ponecháme-li stranou specifické poměry Rakouska a Švýcarska – nejvíce exponovanou. Podstatně německy hovořící menšiny měla však i Francie s 1 634 650 Alsasany (které Německo vnímalo jako Němce, republika jako Francouze),¹⁹ Polsko (v hranicích z roku 1921) s 1 058 824 Němci (3,9 procent obyvatelstva,²⁰ zůstali v zemi po masivním exodu německého obyvatelstva po roce 1918), Rumunsko se 715 902 Němci (4,5 procent), Jugoslávie s 513 472 Němci (4,3 procenta) a Maďarsko s německou menšinou čítající 551 211 osob (6,9 procent). Západně od německých hranic žila podstatná německá menšina v Belgii (98 458 osob, což činilo 1,3 procenta obyvatel), na severu šlo o německou menšinu v Dánsku (40 172 osob, tedy 1,2 procenta obyvatel) a zapomenuta by neměla být ani německá menšina v pobaltských státech.²¹

Německé menšiny se nadto stávaly předmětem intenzivní říšskoněmecké manipulace a indoktrinace již za výmarské republiky, a o to více po Hitlerově nástupu

19 MAUGUÉ, Pierre: *Le particularisme alsacien 1918–1967*. Paris, Presses d'Europe 1970, s. 149; RIGOULOT, Pierre: *l'Alsace-Lorraine pendant la guerre 1939–1945*. Paris, Presses universitaires françaises 1997, s. 116 n.

20 Srv. historické úvody k jednotlivým regionálně definovaným kapitolám edice: BORODZIEJ, Włodzimierz – LEMBERG, Hans (ed.): *„Nasza ojczyzna stała się dla nas obcym państwem...“: Niemcy w Polsce 1945–1950. Wybór dokumentów*, sv. 1–4. Warszawa, Wydawnictwo Neriton 2000–2001 (paralelní německé vydání: TÍŽ (ed.): *„Unsere Heimat ist uns ein fremdes Land geworden...“: Die Deutschen östlich von Oder und Neiße 1945–1950. Dokumente aus polnischen Archiven*, sv. 1–4. Marburg, Herder-Institut 2000–2004.) Srv. ve 4. svazku studii: ESER, Ingo – STANKOWSKI, Witold: *Dzieje Ludności niemieckiej na Pomorzu Gdańskim w latach 1945–1950*, s. 7–48; dále viz KURCZ, Zbigniew: *Mniejszość niemiecka w Polsce*. Wrocław, Uniwersytet Wrocławski 1995.

21 Všechny v tomto odstavci uvedené údaje k rokům 1920/1921 jsou převzaty z publikace W. Winklera *Statistisches Handbuch des gesamten Deutschtums*, s. 18–20.

k moci roku 1933. Dnes již klasická Jaworského kniha z roku 1977 vykreslila tuto problematiku nesmírně důkladně, s důrazem na československý případ a v mnoha ohledech i se záběrem na celou východní Evropu.²² O péči výmarského Německa o německé menšiny v zahraničí tento autor říká: „Deklarovaným cílem rozmanitých aktivit bylo posílit zpětnou vazbu zahraničních Němců na Německo a převychovat Němce ke státnímu a národnímu uvědomění. Německé společenství osudu ‘bez ohledu na státní hranice’ mělo v negativní definici zachránit alespoň kousek svého mezinárodního významu. (...) Péče o zahraniční Němce proto tvořila významnou součást starosti o ublížený národní a imperiální pocit v samotném Německu. (...) Organizační, finanční, a obzvláště publicistické náklady na péči o německé menšiny byly enormní.“²³

Úloha institucí, jako byl stuttgartský Zahraniční ústav (*Auslandsinstitut* – DAI), Sdružení pro německé menšiny v zahraničí (*Verein für das Deutschtum im Ausland*), berlínské, ministerstvem zahraničí financované Politické kolegium (*Politisches Kolleg*) nebo Německý ochranný svaz (*Deutscher Schutzbund* – DtSB), byla jednoznačná. Řečeno s Kleo Pleyerem na jedné z konferencí Politického kolegia ve dvacátých letech: „Vycházejí z potřeby naplnit německý národ jednotným přáním – ovládnout německý životní prostor ve střední Evropě...“²⁴ Především Německý ochranný svaz, střežová organizace sto dvaceti svazů a institucí, byl zaměřen na to, aby „s velkou věcností a ohledem na sociální a ekonomicko-politické aspekty vypracovával plány na střední Evropu pod německým vedením“.²⁵ V roce 1928 Německý ochranný svaz definoval „německý cíl“ (*Deutsche Zielsetzung*): „Potřebné sjednocení německých menšin (*Volkgruppen*) v Evropě v jediné všenněmecké národní organizaci, s konečným cílem připojit ‘k říši všechna německá společenství žijící v kompaktním osídlení v oblastech sousedících s Německem’.“²⁶ Podle Jaworského „tím bylo pojmenováno vlastní téma: německý revizionismus na východě a připojení Rakouska“.²⁷ A tentýž autor dodává: „Hostitelské státy“ německých menšin byly o těchto snahách poměrně komplexně informovány, nedovedly však najít účinný způsob, jak jim čelit.²⁸

22 JAWORSKI, R.: *Na stráži německé menšiny nebo v postavení menšiny?* Srv. též: WEIDENFELLER, Gerhard: *VDA – Verein für das Deutschtum im Ausland. Allgemeiner deutscher Schulverein (1881–1918): Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Nationalismus und Imperialismus im Kaiserreich*. Bern – Frankfurt/M., H. Lang – P Lang 1975.

23 JAWORSKI, R.: *Vorposten oder Minderheit?* s. 114 n. (*Na stráži německé menšiny nebo v postavení menšiny?* s. 131).

24 *Tamtéž*, s. 118, resp. s. 134.

25 *Tamtéž*, s. 126, resp. s. 144.

26 *Tamtéž*, s. 127, resp. 146 (s poněkud zkráceným překladem).

27 *Tamtéž*, s. 128, resp. 147.

28 Na příkladu Československa srv. *tamtéž*, s. 132–137, resp. 151–157.

Revizionistické a anekční cíle sledovalo Německo také prostřednictvím ovládnutí mezinárodních menšinových organizací, jako byl Evropský národnostní kongres (*Europäischer Nationalitätenkongreß*) a v jeho rámci Svaz německých menšin v Evropě (*Verband der Deutschen Volksgruppen in Europa*). Evropský národnostní kongres pokládali za organizaci ovládanou Německem již mnozí představitelé národnostních menšin meziválečné Evropy. Historický výzkum pak jasně ukázal, v jak vysoké míře jej tajně řídilo a financovalo berlínské ministerstvo zahraničí a posléze nacisté.²⁹

Poslední snahou, jak zamezit válečným konfliktům prostřednictvím – zcela extrémní – „ochrany“ menšin, byl pak pokus o řešení mnichovské krize na podzim 1938 cestou mezinárodně oktrojované separace německé menšiny od Československa, respektive přiřčení jeho německých menšinových území k nacistickému Německu. Zvolené řešení se – nejpozději 15. března 1939 – ukázalo jako nešťastné, a jak Velká Británie, tak exilová vláda bojující Francie se od něj distancovaly již během války. Bezpečnostně-stabilizační koncept ochrany evropských menšin tak byl nakonec – na velmocenské i na národní (odbojové i exilové) úrovni – zaměněn za koncept jejich řízené eliminace jakožto prostředku poválečné stabilizace evropského kontinentu.³⁰

Právní normy lze posuzovat z mnoha úhlů pohledu: především jsou to úpravy mezilidských a meziinstitucionálních vztahů, pravidla provozu společnosti, zajištění její stability a kompatibility se společnostmi sousedními. Jsou to ovšem i výrazy jisté kulturně-historické tradice každé země, společnosti a státu. A zejména v dobách dramatických – ve válečných a politických krizích i v okamžicích vítězství a zadostiučinění – je legislativa také formou deklarování *common sense*, společné vůle, nároků, formulování historických cílů či vyhlášení jejich (údajného) dosažení. Právně to jistě není právě čistý způsob „používání“ legislativy, politicky však k tomu dochází vždy znova, přestože důsledky takového politického „modifikování“ normotvorby obvykle bývají jiné než dobré. Taková politickomentalitní, dobově vázaná a mimo dobový politický kontext těžko autenticky pochopitelná rovina legislativy nebývá mnohdy reflektována ani historiky práva, natož pak výkonnými právníky, kteří s odstupem doby zápasí s nekýženými důsledky takových norem. Jako histori-

29 Srv. velmi kritický rozbor v práci: BAMBERGER-STEMMANN, Sabine: *Der Europäische Nationalitätenkongreß 1925 bis 1938: Nationale Minderheiten zwischen Lobbyistentum und Großmachtinteressen*. Marburg, Herder-Institut 2000.

30 Podrobně viz BRANDES, Detlef: *Der Weg zur Vertreibung 1938–1945: Pläne und Entscheidungen zum „Transfer“ der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen*. München, R. Oldenbourg 2001; druhé, rozšířené vydání 2005 (český překlad původního vydání: *Cesta k vyhnání 1938–1945: Plány a rozhodnutí o „transferu“ Němců z Československa a z Polska*. Praha, Prostor 2002).

kové však nemůžeme tyto politické, propagační a mentalitní souvislosti prozatímní legislativy na rozcestí světové války, míru a studené války, ostře vnímané dobovou veřejností, v žádném případě přehlížet.

Sledujeme-li například politické či politickoprávní představy a koncepce německé zodpovědnosti a poválečného osudu, které během války zprostředkoval na Německem okupovaná evropská území spojenecký rozhlas – a nešlo zdaleka jen o vysílání redakcí exilových vlád, ale třeba i o pořady Amerického úřadu válečných informací nebo BBC v národních jazycích – pak je nelze oddělit od myšlenek, které byly vtěleny do legislativních norem koncipovaných v těžké době. Kupříkladu Thomas Mann formuloval svůj názor na „hroznou úhrnnou nacionální vinu“ Němců již 14. ledna 1945, když ze Spojených států ve své pravidelné relaci „Německým posluchačům“ referoval o prvních vyhlazovacích táborech osvobozených americkou armádou. Připomněl tehdy, že hrůzné nacistické zločiny „nespáchala malá skupinka zločinců, nýbrž statisíce příslušníků tzv. německé elity, mužů, mládeže a odlidštěných žen, kteří je vykonali pod vlivem šíleného učení a v chorobné vášni“.³¹ K tématu se vrátil s odstupem 30. prosince 1945 slovy: „Komu již dávno zešedl svět, když si uvědomil hory nenávisti, které se vztyčily kolem Německa, kdo si již dávno v bezesných nocích maloval, jak hrozná bude odplata, která na Německo musí dopadnout za nelidské skutky nacistů, ten nyní v tom, co se Němcům děje od Rusů, Poláků nebo Čechů, nemůže se vši lítostí vidět nic jiného než jen mechanickou a neodvratnou reakci na zločiny, které spáchal lid jako celek, přičemž bohužel nehraje roli ani individuální spravedlnost, ani vina a nevína jednotlivce.“³²

Ještě jedna okolnost hraje při široce založeném, avšak k osudu německých menšin soustředěném komparativním zkoumání poměrně závažnou roli: v nepřehledné situaci přelomu války a míru byla v různých zemích totožná opatření řešena zákonem, podzákonnou normou, lokálním vojenskoprávním rozhodnutím nebo zcela mimo legislativní rámec. Některé vážně míněné poválečné politické plány, například na ohromné nucené migrace přímo v okupovaném Německu, se pak naštěstí neuskutečnily. Sem patří třeba bezpečnostnězajišťovací návrh francouzského ministra zahraničí Georges Bidaulta z moskevských jednání v roce 1947 na redukci počtu obyvatelstva poválečného německého státu nuceným vystěhováním a masovou asimilací dvaceti milionů Němců.³³

31 MANN, Thomas: *Fragile Republik: Thomas Mann und Nachkriegsdeutschland*. Ed. Stephan Stachorski. Frankfurt/M., Fischer Taschenbuch Verlag 1999, s. 21.

32 *Tamtéž*, s. 39.

33 Thomas Mann s podporou v člancích amerického tisku uvádí 19.3.1947 v dopise Klausu Mannovi: „Největší dojem na mne udělal Bidaultův moskevský návrh velkorysého řízeného vystěhovalectví z Německa. Francie je podle něj ochotna, budou-li se podílet ostatní státy, resorbovat miliony Němců. Velmi odvážné a inženýrské. Tím by měla být vyřešena kalamita ‘20 millions de trop’ [dvaceti milionů nadbytečných].“ (*Tamtéž*, s. 49.)

Někdy se pak legislativní normy, jež se podstatným způsobem dotýkaly osudu německých menšin, respektive obecněji německého obyvatelstva na území okupovaného a posléze osvobozeného státu, formálně vůbec nezmiňovaly o německých menšinách. Platí to zejména o „amnestijních zákonech“, které s ohledem na nutnost legalizace vojenského odboje, mnohdy s optikou běžného práva těžko slučitelného, přijala většina osvobozených států. Vedle publicistikou často zmiňovaného a nekompetentně vykládaného československého „amnestijního zákona“ z roku 1946 stojí za zmínku například italský „partyzánský“ zákon z téže doby, potvrzený zákonem z 10. února 1953,³⁴ francouzské amnestijní zákony z 19. srpna 1947 a 6. srpna 1953³⁵ či podobný rakouský zákon z 21. prosince 1945.³⁶ V některých zemích – například v Polsku nebo v Jugoslávii – nebyly tyto právní normy ani přijaty. Legitimnost takových činů, ať již byly provedeny během odboje za války anebo v rámci trestu, takzvané očisty a pomsty těsně po ní, byla totiž považována za něco naprosto samozřejmého.³⁷

Politickým i odborným předpokladem poválečných právních norem byly diskuse a zpracování koncepcí pro poválečnou situaci. Tyto materiály vypracovávaly jak spojenecké a exilové vlády, tak odbojové skupiny v okupovaných zemích, s oporou v platné britské a americké legislativě (například konfiskace německého majetku podle vzoru zákonné úpravy o obchodování s nepřitelem (*Trading with the Enemy legislation*), kterou přijala Británie v roce 1939). V tomto rámci se musela nejprve řešit otázka ústavního zakotvení provizorní legislativy z doby válečné i těsně poválečné, respektive otázka následné parlamentní ratifikace, a ovšem i doba platnosti provizorních norem. Usiluje-li náš projekt o srovnání jak legislativy, tak vlastních punitivních nebo „politickopreventivních“ aktů typu nucených migrací, je třeba klást si otázku, jak volně mohly jednotlivé vlády a politické reprezentace postupovat při formulování a uplatňování „protiněmecké“ (v mnoha případech spíše kumulované protiokupační a protikolaborační) legislativy. I když vžité klišé, vycházející z politické a mediální rétoriky roku 1945, klade do popředí iniciativu „národních“ vlád a zákonodárných sborů, dospěl již starší německý výzkum k empiricky bohatě ověřenému závěru, že „podstatný vliv na politické čistky po druhé světové válce měly konečně také vůdčí velmoci protihitlerovské koalice. Jako osvoboditelé nebo okupační mocnosti měly závažné slovo, když šlo o to, co se má konkrétně v daných podmínkách rozumět pod pojmem překonávání fašismu a nacismu. (...) Autochtonním očištným iniciativám dávaly velmoci jen tehdy volnou ruku, jestliže

34 Norma byla 5.7.1995 začleněna i do aktuální sbírky italských zákonů.

35 Ve znění nařízení z 31.1.1959.

36 *Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich*, rok 1946, s. 9, č. 14.

37 Srv. HON, Jan – ŠITLER, Jiří: Trestněprávní důsledky událostí v období německé nacistické okupace Československa a v době těsně po jejím skončení a jejich řešení. In: KURAL, Václav (ed.): *Studie o sudetoněmecké otázce*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 1996, s. 165–179.

ve svých cílech příliš nenarušovaly jejich vlastní záměry. Stalo-li se tak, nezdráhali se Spojenci odkázat pokusy nových politických sil o politickou očistu do příslušných mezí, nebo je přinejmenším přinutit k větší mírnosti.³⁸

Projekt komparace provizorní legislativy nemohl být a nebyl zamýšlen ani prováděn dominantně z právněhistorického hlediska. Garanti a koordinátoři, ale i velká část zpracovatelů pro jednotlivé státy, jsou obecně zaměřeni historici, a nikoli právníci, a ovšem i těžiště projektu leží v oblasti politických dějin. V tomto kontextu je též třeba připomenout, za jakých okolností se rodila, respektive do praxe uváděla provizorní legislativa. Byla v ní celoevropsky obsažena válečná fáze konfrontace komunistického a demokratického odboje a exilu, respektive jejich konkurence o poválečnou podporu u domácího voličstva, a dále vyrovnávání s celoevropskou vlnou levicového politického nadšení v letech 1944 až 1947. To byl fenomén, který Spojené státy zvládly s pomocí Marshallova plánu a cílených intervencí do vnitřní politiky jednotlivých evropských států své mocenské sféry (snad nejzřetelnější to bylo v Itálii),³⁹ respektive za cenu chladného „odepsání“ států, které při válečných summitech Velké trojky, případně při poválečných jednáních z let 1946 a 1947, připadly Stalinovi.⁴⁰

Druhá světová válka, zločiny spáchané nacisty v jejím rámci i proměny právního povědomí a obecné morálky, podstatné zvýšení prahu „tolerance“ národních společenství i evropské společnosti jako celku vůči násilí nebo bezpráví páchanému na specifických skupinách obyvatelstva nebo národech Evropy, ale také řadou sponeckých konferencí a dohod připravené zásadní změny v obecně platném mezinárodním právu – to vše dohromady přineslo jeden z nejrozsáhlejších a nejpodstatnějších zlomů v kolektivní mentalitě, hodnotovém i právním systému obyvatel evropského kontinentu. Jestliže je třeba brutální prolomení a celkové znejistění dosud – možná liknavě a nedůsledně, přece však obecně – akceptovaných mezinárodních konvencí a právních norem přičíst nacistům, případně jejich – zejména

38 HENKE, K.-D. – WOLLER, H.: *Politische Säuberungen in Europa*, s. 10.

39 Sr. MAIER, Charles S. (ed.): *Deutschland und der Marshall-Plan*. Baden-Baden, Nomos 1992; HERBST, Ludolf: *Option für den Westen: Vom Marshall-Plan zum deutsch-französischen Vertrag*. München, Deutsche Taschenbuch Verlag 1989; MAUSBACH, Wilfried: *Zwischen Morgenthau und Marshall: Das wirtschaftspolitische Deutschlandkonzept der USA 1944–1947*. Düsseldorf, Droste 1994; DANIEL, Ute: *Dollardiplomatie in Europa: Marshallplan, Kalter Krieg und US-Außenwirtschaftspolitik 1945–1952*. Düsseldorf, Droste 1982; CHADEAU, Emmanuel: *Aide étrangère et politique économique*. In: BERNSTEIN, Serge – MILZA, Pierre (ed.): *l'Année 1947*. Paris, Éditions de Fondation national des sciences politiques 2000, s. 149–166.

40 Sr. ALTE, Rüdiger: *Die Außenpolitik der Tschechoslowakei und die Entwicklung der internationalen Beziehungen 1946–1947*. (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, sv. 96.) München, R. Oldenbourg 2003, s. 145 n., 283–286, 311–318.

v sovětském případě dočasným – kontrahentům, lze pak Spojencům, hlavně západním, přisoudit vytváření nového systému práva, respektive koncepční snahu o jistým způsobem regulovaný návrat z bezpráví nacistické totální války a plošného celoeuropského teroru završeného holokaustem k co možná stabilní, před recidivou nacistické agrese dlouhodobě zajištěné a právně zabezpečené Evropě a světu. Přestože se demokratický Západ roku 1941 v boji proti expandující nacistické diktatuře účelově spojil s momentálně defenzivní komunistickou diktaturou Sovětského svazu, podržel si – ovšem v účinné kooperaci se sovětským vedením – koncepční iniciativu při poválečné stabilizaci kontinentu i při formulování trestněprávní legislativy vůči poraženému Německu, představitelům nacistického režimu i jednotlivých jeho represivních a ozbrojených složek, respektive vůči celému politickému systému nacistického Německa. A rovněž na Západě dozrálo přesvědčení, že střední a východní Evropu je nutno zbavit německých menšin, jež si v souvislosti s Hitlerovými výboji získaly pověst nacismem nadšené „páté kolony“ třetí říše.

Idea trvalého odstranění hrozby německé expanze se paralelně ke koncepcím Spojenců objevovala i ve výhledových plánech poválečného uspořádání Evropy, s nimiž přicházely exilové vlády, jejich ozbrojené síly, a ovšem velmi výrazně i domácí odbojové organizace okupovaných zemí. Jestliže absolutní většina německých opozičních a odbojových skupin a organizací zcela automaticky počítala s poválečnou další existencí Německa v hranicích ze září 1939 (tedy například včetně Rakouska a Sudet), nebo dokonce s částečným podržením zisků válečné územní expanze do oblastí obývaných německými menšinami, žádaly exilové vlády stejně jako evropská odbojáři – a od roku 1940 doporučovali i sami experti britské vlády – transfer německého obyvatelstva ze zemí střední a východní Evropy do poválečného Německa, jež mělo být navíc výhledově rozděleno na několik menších států.⁴¹

Podobně na Západě se zrodila i představa o nutnosti plošného potrestání německých nacistů, upřesňovaná pak v řadě diplomatických a státnických setkání, konferencí a smluv. Punitivní koncepty se však svým záběrem a definicí trestněprávní odpovědnosti nebo „kolektivní viny“ masivně lišily.⁴² Na jednom křídle se setkáváme s radikálními představami skupiny kolem amerického ministra financí Henryho

41 Srv. NEUTATZ, Dietmar: Československo v zahraničněpolitických představách německého odboje a exilu. In: BRANDES, Detlef – KURAL, Václav – ŘEZANKOVÁ, Ivona (ed.): *Cesta do katastrofy: Československo-německé vztahy 1938–1947*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 1992, s. 89–99 (studie vyšla i v paralelním německojazyčném sborníku: BRANDES, Detlef – KURAL, Václav: *Der Weg in die Katastrophe: Deutsch-tschechoslowakische Beziehungen 1938–1947*. Essen, Klartext 1992). Souborně a vyčerpávajícím způsobem viz BRANDES, D.: *Cesta k vyhnání 1938–1945*.

42 Srv. BOEHLING, Rebecca: Das antideutsche Vorurteil in den USA und seine Wirkung auf die Nachkriegspolitik in der US-Zone 1943–1947. In: *Bildung und Erziehung*, roč. 34, č. 2 (1981), s. 132–149.

Morgenthaua, jež měla dlouhý čas velmi blízko k prezidentu Rooseveltovi, o plošném a trvalém, nejen kriminálním, ale v podstatě i socioekonomickém či sociokulturním potrestání celého německého národa; podobně radikální bylo i přesvědčení, jež zpočátku zastávali zejména američtí představitelé Cordel Hull, Henry Morgenthau, Dwight Eisenhower i prezident Franklin Delano Roosevelt a které poté dlouho hájil zejména Winston Churchill, že jsou nutné okamžité bezsoudní popravy členů nacistických elit podchycených na „černých listinách“, jež sestavili spojenečtí experti.⁴³ Na druhé straně škály nalezneme někdy až poněkud idealistické koncepty plošné intenzivní denacifikační reedukace jádra německé společnosti.⁴⁴

V tomto rámci se od Prohlášení ze St. James z 13. ledna 1942, v němž reprezentanti devíti zemí okupovaných nacistickým Německem formulovali svou vůli po vydání a potrestání osob zodpovědných za zločiny spáchané na jejich území, vyvíjela koncepce potrestání válečných zločinů v národním i mezinárodním měřítku. Zde se otevřela cesta k norimberskému procesu, respektive i k dalším dvanácti takzvaným následným procesům, které měly ve svém celku seznámit německou společnost se zločiny nacismu a s jejich úzkým napojením na celkové fungování nacistického režimu i na jeho ideologii.⁴⁵ Od 7. října 1942 pracovala Komise Spojených národů pro pátrání po válečných zločinech (*United Nations Commission for the Investigation of War Crimes*), založená z iniciativy Franklina D. Roosevelta a Winstona Churchilla, která shromažďovala podklady pro poválečné soudy s válečnými zločinci. Roku

43 Srv. (možná poněkud účelově nadhodnocené) údaje in: GRUNDLER, Gerhard – MANIKOWSKY, Armin: *Das Gericht der Sieger: Der Prozess gegen Göring, Hess, Ribbentrop, Keitel, Kaltenbrunner u.a.* München – Hamburg, R. Oldenbourg – Stalling 1967, s. 10; TAYLOR, Telford: *Die Nürnberger Prozesse: Hintergründe, Analysen und Erkenntnisse aus heutiger Sicht.* München, Heyne 1996, s. 51 (původní vydání New York 1992).

44 K otázkám reedukace standardně: HEINEMANN, Manfred (ed.): *Umerziehung und Wiederaufbau: Die Bildungspolitik der Besatzungsmächte in Deutschland und Österreich.* Stuttgart, Klett-Cotta 1981; TENT, James F.: *Mission on the Rhine: Reeducation and Denazification in American-Occupied Germany.* Chicago, The University of Chicago Press 1982; PRONAY, Nicholas – WILSON, Keith (ed.): *The Political Re-education of Germany and Her Allies after World War II.* London – Sydney, Croom Helm Ltd. 1985; FÜSSL, Karl-Heinz: *Die Umerziehung der Deutschen: Jugend und Schule unter den Siegermächten des Zweiten Weltkrieges, 1945–1955.* Paderborn, Schöningh 1995.

45 Pro české prostředí shrnuje tuto problematiku a rozsáhlou německou i širše západoevropskou a americkou literaturu nejnověji Ota Konrád v práci „Soudní cesta vyrovnání se s minulostí v poválečném Německu (1945–1965)“. In: *Studia Territorialia*, v tisku (periodikum vydává Institut mezinárodních studií FSV UK v rámci řady „Acta Universitatis Carolinae“). V německé literatuře shrnul nejnovější stav znalostí sborník: UEBERSCHÄR, Gerd R. (ed.): *Der Nationalsozialismus vor Gericht: Die alliierten Prozesse gegen Kriegsverbrecher und Soldaten 1943–1952.* Frankfurt/M., Fischer Taschenbuch Verlag 2000 (zde srv. zejména studii: KETTENACKER, Lothar: *Die Behandlung der Kriegsverbrecher als angloamerikanisches Rechtsproblem*, s. 17–31).

1943 pak byla vytvořena Evropská poradní komise (*European Advisory Commission*), která měla vypracovat koncepty přetvoření poválečného Německa.

Třicátého října 1943 byla na moskevské konferenci tří mocností přijata Deklarace o německých zločinech (*Declaration of German Atrocities*), která přiznávala okupovaným zemím právo na vydání a potrestání osob zodpovědných za nacistické zločiny a obsahovala i spojenecký závazek společného odsouzení nejvyšších nacistických představitelů. V návaznosti na postupimskou konferenci byla pak v srpnu 1945 v Londýně uzavřena spojenecká smlouva o pronásledování a potrestání hlavních válečných zločinců a byl formulován statut Mezinárodního vojenského tribunálu v Norimberku.

Specifikem válečné a bezprostředně poválečné situace bylo spojenecké akceptování principu kolektivní viny, respektive přinejmenším presumpce viny každého příslušníka německé společnosti. Platilo to jak pro většinovou společnost jádra německého státu, tak – a zejména – pro německé menšiny za původními, „předmnichovskými“ hranicemi říše. Na tomto základě bylo jednak definováno zacházení západních okupačních vojsk s obyvatelstvem dobytého (nikoli „osvobozeného“) Německa, jak se odrazilo zejména v poměrně drakonických instrukcích amerického Sboru náčelníků štábu (*Joint Chiefs of Staff* – JCS) č. 1066 a 1067, respektive v direktivě JCS č. 1023/10 o trestání válečných zločinů spojeneckými vojenskými soudy; jednak z něj vycházela praxe – vlastně částečně až *ex post* posvěcená direktivou Spojenecké kontrolní rady č. 38 z 12. října 1946 – systematického zatýkání a preventivní internace členstva široce pojímaných nacistických elit včetně žen.⁴⁶

V textu nařízení JCS č. 1067 z 26. dubna 1945 bylo jasně řečeno: „Všichni členové nacistické strany, kteří byli ve straně činní ve větší míře než jen nominálním členstvím, všichni, kdo aktivně podporovali nacismus nebo militarismus, a ostatní osoby, které jsou nepřátelské spojeneckým cílům, mají být odstraněny a vyloučeny z veřejných úřadů a z významných pozic v polosoukromých a soukromých podnicích.“⁴⁷ V tomto výměru se represe dotýkala absolutní většiny veřejně činných nebo v byrokratických a hospodářských funkcích aktivních německých mužů, zčas-

46 Srv. ECHTERNKAMP, Jörg: *Nach dem Krieg: Alltagsnot, Neuorientierung und die Last der Vergangenheit 1945–1949*. Zürich, Pendo 2003, s. 173 n.; NIETHAMMER, Lutz: *Alliierte Internierungslager in Deutschland nach 1945: Vergleich und offene Fragen*. In: JANSEN, Christian – NIETHAMMER, Lutz – WEISBROD, Bernd (ed.): *Von der Aufgabe der Freiheit: Politische Verantwortung und bürgerliche Gesellschaft im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Hans Mommsen zum 5. November 1995*. Berlin, Akademie 1995, s. 469–492; MEYER, Kathrin: *Entnazifizierung von Frauen: Die Internierungslager der US-Zone Deutschlands 1945–1952*. Berlin, Metropol 2004, s. 41–50; *sub specie* spojeneckých dokumentů: VOLLNHALS, C. (ed.): *Entnazifizierung*.

47 VOLLNHALS, C. (ed.): *Entnazifizierung*, s. 10.

ti i žen. Na tomtéž základě byla pak také koncipována masová denacifikace milionů osob pracujících ve veřejném sektoru.⁴⁸

Ve vztahu k německým menšinám, jež historicky trvale žily mimo území Německa v hranicích z roku 1938, byl princip kolektivní viny aplikován jejich nuceným vysídlením (vyhnáním a transferem), z něž se mohli – například v případě Československa – vyvinut jen ti Němci, kteří pozitivně prokázali svou aktivní odbojovou činnost, případně perzekuci ze strany nacistů. Princip kolektivní viny, který i v poválečných letech akceptovaly, respektive hlásaly také největší kulturní osobnosti německé profitašistické emigrace a poválečné kultury (Thomas Mann či Hannah Arendtová),⁴⁹ byl odmítnut teprve Chartou lidských práv OSN z roku 1948. V užším vymezení se jím řídily také spojenecké poválečné procesy z let 1946 až 1949 („následné“ norimberské procesy), kde ke vznesení obžaloby proti konkrétní osobě postačovalo její „podílnictví na systému, jehož zločinecký charakter byl prokázán“.⁵⁰ Tato situace byla „nastolena“ již atypickým způsobem ukončení války: „Kapitulace se v obvyklém mezinárodním právu vyčerpávala čistě vojenskými akty předání svrchovanosti, zatímco zde nebyla požadována pouhá vojenská, nýbrž též státněpolitická totální kapitulace, jejíž striktní provedení dávalo vítězným mocnostem do rukou tak úplnou dispoziční moc nad poraženým Německem, že mírové uspořádání mohlo být zakládáno opravdu od samého počátku. (...) Německo přestalo existovat jako subjekt mezinárodního práva.“⁵¹ V tomto kontextu se nabízí otázka, jaké konsekvence měla tato forma kapitulace pro charakteristiky bezprostředně poválečné německé státnosti, respektive pro občanská práva obyvatel kapitulovavší říše.

Soubor výše zmiňovaných trestních norem a na jejich základě uskutečněných soudních i mimosoudních trestních aktů a mimojustičních, *de facto* preventivních opatření proti možnému obnovení nacistické diktatury a expanze byl doplněn o sérii opatření hospodářské povahy – válečné konfiskace říšského i soukromého německého majetku a reparace uložené Německu z rozhodnutí Spojenců. V tomto rámci byly též podniknuty – mnohdy ovšem nedůsledné nebo nedotažené – kroky

48 Klasická je v tomto směru Niethammerova práce z roku 1972, po přepracování vydaná jako: NIETHAMMER, Lutz: *Die Mitläuferfabrik: Die Entnazifizierung am Beispiel Bayerns*. Berlin – Bonn, Dietz 1982. Srv. též: RAUH-KÜHNE, Cornelia: *Die Entnazifizierung und die deutsche Gesellschaft*. In: *Archiv für Sozialgeschichte*, roč. 35. Bonn, Friedrich-Ebert-Stiftung – Dietz 1995, s. 35–70.

49 K T. Mannovi viz výše. K postojům, jež zaujímala k těmto problémům H. Arendtová v letech 1945–1950, srv. PILLING, Iris: *Chybějící hněv lidu: Úvahy Hannah Arendtové o poválečné době*. In: *Dějiny a současnost*, roč. 19, č. 5 (1997), s. 23–26.

50 ECHTERNKAMP, J.: *Nach dem Krieg*, s. 173.

51 JACOBMEYER, Wolfgang: *Die Niederlage 1945*. In: *Westdeutschlands Weg zur Bundesrepublik 1945–1949: Beiträge von Mitarbeitern des Instituts für Zeitgeschichte*. München, C. H. Beck 1976, s. 14 n.

k tomu, aby původní majitelé dostali nazpět majetek zkonfiskovaný za německé okupace, respektive přerozdělený německému obyvatelstvu v rámci nacisty velmi široce pojmávané arizace, případně zabavený za trest kvůli odbojové a exilové činnosti (též rodinám a příbuzným dotyčných osob).⁵²

Rozdíly mezi „východoevropským“ a „západním“ pojetím viny příslušníků německého národa se v měsících na přelomu války a míru roku 1945 zatím neprojevovaly nikterak dramaticky. Teprve s prvními červánky studené války se začal *punitive approach* zřetelně diferencovat, a to spíše změkčováním postupu na Západě než přitvrzováním na Východě. To ale neměnilo nic na faktu, že například soukromý majetek německých státních příslušníků byl konfiskován v USA, Velké Británii i Francii nebo například v Dánsku stejně jako v Československu. Zdůvodnění, respektive definice skupin postižených konfiskacemi se jistě poněkud lišily, avšak nevybočovaly z konceptu kolektivní viny německého národa. Jedinou výjimku, kterou připouštěly spojenecké konfiskační legislativy, představoval majetek aktivních antifašistů, jimž však mohly být paušálně provedené konfiskáty pouze – a to po předložení důkazů – navraceny.⁵³

Absolutní většina trestních opatření v okupovaném Německu měla vedle výkonu „absolutní“ spravedlnosti hrát i výchovnou roli – podobně jako ji měly povinné „exkurze“ německého obyvatelstva do osvobozených koncentračních táborů s hromadami mrtvol, jako dokumentace nacistických masových vražd ve spojeneckém armádním tisku distribuovaném Němcům a později i v německém licencovaném tisku, na plakátech i v povinně navštěvovaných filmových představeních. Reakce německé společnosti na internování více než dvou set tisíc nacistických funkcionářů v západních okupačních zónách, na procesy s válečnými zločinci, na široce založenou spojeneckou denacifikaci i na „výchovnou“ antinacistickou propagandu byla ovšem většinově ostře negativní.⁵⁴ A odmítavý byl i její postoj ke – většinou

52 Problematiku arizace a poválečné restituce židovského majetku nejnověji shrnuje sborník: GO-SCHLER, Constantin – THER, Philipp (ed.): *Raub und Restitution: „Arisierung“ und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa*. Frankfurt/M., Fischer Taschenbuch Verlag 2003 (zde srv. jednak podstatnou komparativní studii: DEAN, Martin: *Der Raub jüdischen Eigentums in Europa: Vergleichende Aspekte der nationalsozialistischen Methoden und der lokalen Reaktionen*, s. 26–40; jednak zásadní pramennou studii k české problematice: KUBŮ, Eduard – KUKLÍK, Jan: *Ungewollte Restitution: Die Rückerstattung jüdischen Eigentums in den böhmischen Ländern nach dem Zweiten Weltkrieg*, s. 184–204).

53 Viz třísvazkovou sbírku příslušných zahraničních legislativních konfiskačních norem *Deutsches Vermögen im Ausland*, vydanou spolkovým ministerstvem spravedlnosti.

54 WEHLER, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, sv. 4: *Vom Beginn des Ersten Weltkrieges bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten, 1914–1949*. München, C. H. Beck 2003, s. 957–963; ECHTERNKAMP, J.: *Nach dem Krieg*, s. 193–220.

velmi umírněným – kritikům nacismu z německých řad, ať již šlo o domácí myslitele (Karl Jaspers) nebo o emigranty ozývající se z USA nebo Velké Británie. Daleko spíše měly ohlas svým způsobem „omluvné“ nebo vysvětlující interpretace z pera Friedricha Meineckeho nebo Gerharda Rittera.⁵⁵

Je zajímavé, že německá historiografická reflexe naznačené problematiky není dodnes ustálená a prochází jistými, nejednou protichůdnými, proměnami. Zejména dnešní střední generace německých historiků vidí bezprostředně poválečnou – převážně odmítavou – německou reflexi spojeneckých punitivních i preventivních aktů, jež trestaly nacistické válečné zločiny a snažily se zamezit tomu, aby se kdy mohly opakovat, velmi kriticky. Práce Norberta Freie, Petera Reichela, Christopha Cornelišena nebo Edgara Wolfruma jsou v tomto směru obecně známy.⁵⁶ Zásadní charakter má v tomto směru i práce Wolframa Wetteho o wehrmachtu a jeho – včas zdárně amnestovaných – zločinech, respektive o legendě „čistého“ wehrmachtu.⁵⁷

Oproti tomu velké, prominentními levicovými historiky sepsané syntézy německých moderních dějin z posledních let se tématu potrestání nacistických zločinů buď s úspěchem převážně vyhýbají (to čtenáře – při všem respektu – poněkud zaskočí u Hans-Ulricha Wehlera),⁵⁸ nebo dokonce zauímají pozice velmi blízké německým poválečným postojům. To je případ Heinricha Augusta Winklera a druhého dílu jeho německých dějin 19. a 20. století.⁵⁹ Podle Winklera například

55 Blíže viz SCHULZE, Winfried: *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945*. München, R. Oldenbourg 1989 (zde podle kapesního vydání: München 1993, s. 46–65); CORNELIŠEN, Christoph – RITTER, Gerhard: *Geschichtswissenschaft und Politik im 20. Jahrhundert*. Düsseldorf, Droste 2001, s. 528–530; WOLGAST, Eike: *Die Wahrnehmung des Dritten Reiches in der unmittelbaren Nachkriegszeit (1945–1946)*. Heidelberg, Universitätsverlag C. Winter 2001, s. 285–328.

56 FREI, Norbert: *Vergangenheitspolitik: Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*. München, Deutsche Taschenbuch Verlag 1996 a další vydání; REICHEL, Peter: *Vergangenheitsbewältigung in Deutschland: Die Auseinandersetzung mit der NS-Diktatur von 1945 bis heute*. München, C. H. Beck 2001; CORNELIŠEN, Christoph – KLINKHAMMER, Lutz – SCHWENTKER, Wolfgang (ed.): *Erinnerungskulturen: Deutschland, Italien und Japan seit 1945*. Frankfurt/M., Fischer Taschenbuch Verlag 2003 (zde viz CORNELIŠEN, Ch.: Historikergenerationen in Westdeutschland seit 1945: Zum Verhältnis von persönlicher und wissenschaftlich objektivierter Erinnerung an den Nationalsozialismus, s. 139–152; WOLFRUM, Edgar: Die Suche nach dem „Ende der Nachkriegszeit“: Krieg und NS-Diktatur in öffentlichen Geschichtsbildern der „alten“ Bundesrepublik Deutschland, s. 183–197).

57 WETTE, Wolfram: *Die Wehrmacht: Feindbilder – Vernichtungskrieg – Legenden*. Frankfurt/M., Fischer Taschenbuch Verlag 2002, s. 197–244.

58 WEHLER, H.-U.: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, sv. 4 (kde se např. vůbec neobjevuje problematika norimberských procesů a reakce německé společnosti na ně); WINKLER, Heinrich A.: *Der lange Weg nach Westen: Deutsche Geschichte vom „Dritten Reich“ bis zur Wiedervereinigung*. München, C. H. Beck 2000.

59 WINKLER, H. A.: *Der lange Weg nach Westen*, s. 117.

Postupimská dohoda „neplatila pro sudetské Němce“, o nichž praví, že „násilné vyhnání nežádoucího domácího obyvatelstva, s nímž započali nacisté, udeřilo nyní zpět na Němce: Porušení lidských práv však evidentně nevyvolalo u aktérů na západní straně žádné morální konflikty.“ Válečné zločiny, zločiny proti míru a proti lidskosti, o nichž se jednalo v Norimberku, byly „právnícké novotvary“, obdobně jako pojem „zločinecké organizace“. Jejich právní bází byl zákon Spojenecké kontrolní rady z 20. prosince 1945, který se opíral o rozhodnutí postupimské konference pronásledovat válečné zločiny. Průlom k novému mezinárodnímu právu byl tedy vykoupen porušením právního principu *nulla poena sine lege*.⁶⁰ Denacifikace pak byla pro Winklera *Fehlschlag*, což – podotkněme – je něco podstatně jiného než pouhé věcné konstatování jejího neúspěchu.⁶¹ Není tu místo na úvahy, proč čelní koryfejové oboru dospěli na konci své vědecké dráhy k tomuto způsobu hodnocení či nehodnocení poválečného vyrovnání s tím, co v Německu přinesl a ostatní Evropě způsobil nacismus. Stačí však uvědomit si tyto koordináty celkového hodnocení poválečné situace, když budeme uvažovat o pouhém, byť i velmi rozsáhlém, segmentu této problematiky.

Náš projekt ovšem nebyl zaměřen ani na provizorní legislativu jako celek, nýbrž jen na ty zákonné akty, které byly spjaty s osudy německých menšin. Provizorní legislativní normy, jejichž vydávání začalo takřka na samém počátku světové války (v československém případě 15. října 1940), byly posléze po válce zpětně potvrzovány zákonodárnymi shromážděními jednotlivých států nebo byly „povyšovány“ na úroveň ostatních aktuálně platných zákonů. Tyto normy se totiž dotýkaly celku života exilové a posléze i osvobozené „domácí“ společnosti: upravovaly například zřizování exilových armád, zajišťovaly jejich financování i rozpočty exilových vlád, po válce pak byl touto formou řešen návrat od okupační nacistické legislativy k předválečným zákonům národních států (československý dekret o „obnovení právního pořádku“), případně podržení některých norem z doby války, jež se nepřičily platné ústavě. V Československu byl tak například potvrzen přechod od předválečného způsobu jízdy v dopravním provozu vlevo k německé úpravě jízdy vpravo. Formou prozatímní legislativy se řešily i prvé poválečné státní rozpočty.

V rámci bližšího rozboru provizorního zákonodárství věnovali autoři dílčích „národních“ studií pozornost problematice právního zázemí aktů, jimiž byly německé menšiny osvobozených států střední a východní Evropy zbavovány občanství a na jejichž základě byl poté vyvlastněn jak „nepřátelský majetek“ těchto menšin (na

60 *Tamtéž*.

61 *Tamtéž*, s. 119. I Wehler si klade otázku, zda k neúspěchu denacifikace a k potvrzení starých nacistů do jejich původních funkcí (nejpozději od roku 1949) vůbec existovala nějaká alternativa, a se skepti odpovídá záporně (*Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, sv. 4, s. 963).

úrovni fyzických i právnických osob), tak „nepřátelský majetek“ třetí říše a fyzických i právnických osob pod ni spadajících. Návazně musela provizorní legislativa – a tedy i autoři podílející se na projektu – řešit otázku restituace konfiskovaného nebo arizovaného majetku v zemích okupovaných třetí říší.

Katalog otázek se dále týkal potrestání válečných zločinů a přečinů spáchaných říšskými Němci, příslušníky německých (případně dalších) menšin i kolaboranty z řad obyvatelstva národů osvobozených Spojenci v letech 1944 a 1945 z nacistické okupace, respektive otázky přenesení trestních – v jádře politických – opatření v rámci dobové teorie kolektivní viny na všechny příslušníky německého národa (dle dobového výměru této kategorie). Zde navazovala například československá vláda prezidentským dekretem číslo 6 z 1. února 1945 (o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a zřízení mimořádných lidových soudů) na londýnskou deklaraci exilových vlád z 13. ledna 1942. Vzhledem k tomu, že se „protiněmecká legislativa“ stala od konce války předmětem, či dokonce trumfem ve vnitropolitickém boji, nebyla mezinárodní kontextualita, utvářená pod zásadním vlivem angloamerických válečných právních norem, zdůrazňována. Autoři dílčích studií projektu se měli nicméně zabývat také otázkou, zda se vazby na tento mezinárodní kontext staly v národních prostředích tématem dobové diskuse.

Cílem projektu, který vycházel od systematického soustředění a edičního zpřístupnění rozsáhlého souboru prozatímních (většinou formálně dekretálních) válečných i poválečných zákonných norem, jež zajišťovaly vyrovnání s válkou, okupací a jejími následky, bylo srovnání tvorby, aplikace, reflexe i společenské recepce prozatímní legislativy v Československu, Spojenci okupovaném Německu a několika dalších zemích osvobozených z nacistické okupace. Na jedné straně tu stojí poválečné Československo a vedle něj tehdejší Jugoslávie, Maďarsko a Polsko, tedy země obsazené Rudou armádou, na druhé straně Dánsko, Belgie, Francie a Itálie jako země, jimž osvobození západními spojenci otevřelo cestu k demokratickému vývoji. Až dodatečně, avšak v kontextu projektu velmi podstatně, byla do projektu zařazena kapitola obírající se americkou (respektive šíře spojeneckou) okupační, a hlavně denacifikační legislativou v západních zónách okupovaného Německa.

Široká mezinárodní komparace, vycházející jak z vlastních norem, tak z bohaté literatury o tématu, především ukázala pozoruhodně vysokou míru paralel mezi jednotlivými „národními“ situacemi a vývoji, jakož i mezinárodní provázanost nouzové, respektive prozatímní normotvorby z válečných a těsně poválečných let. I když patří k tradičním politickým a žurnalistickým tezím, že především protiněmecky zaměřené, přímo i v kontextu jiných opatření zprostředkované působící punitivní normy byly dílem hysterie, populismu a politického konjunkturalismu národních politických reprezentací v měsících na přelomu války a míru, výzkumy provedené v rámci projektu ukázaly, že nouzové zákonodárství vycházelo z poměrně dlouhodobě připravovaných, se západními spojenci důkladně konzultovaných koncepcí, jež do velké míry čerpaly dokonce přímo z britských a amerických podnětů, a z morálních, právních i správních představ, které byly nejpozději v letech 1942 až 1944 vtěleny také do spojeneckých vládních i mezinárodních usnesení, dohod a oficiálních veřejných projevů.

Základní témata provizorního zákonodárství byla – ze zcela praktických důvodů – ve většině sledovaných států velmi podobná. Rámcově obdobné byly též postupy exekutiv osvobozených zemí, případně politické požadavky na eliminaci německých menšin, respektive na odškodnění válečných a okupačních ztrát z různých forem německého majetku. Splnění těchto nároků, vznášených jednotlivými národními společenstvími, ovšem záviselo na poměrně velmi těsné součinnosti s okupačními spojeneckými vojsky – anebo naopak na odmítání (namnoze vedeném aktuálně pragmatickými důvody) těchto vojsk naplnit dříve přijatá spojenecká rozhodnutí, zejména ve vztahu k urychlenému vysídlování německých menšin nebo vyklízení Němci obydleného území. Skutečnou diferenciaci postojů a postupů ovšem přinesla až „náběhová“ fáze studené války, která zásadně změnila vztah západních spojenců vůči Němcům na okupovaném území.

Markantním příkladem takového postupu bylo vyjednávání, které vedli Američané s maďarskou koaliční vládou (sociální demokracie, komunisté, rolnická strana, malorolnická strana) o transferu maďarských „Švábů“. Spojenecká kontrolní komise nařídila transfer pěti set tisíc maďarských Němců. Tolik jich ale v meziválečném Maďarsku nikdy nežilo a jejich komunita byla podstatně postižena válečnými ztrátami a útlaky. Nabídka Američanů na konkrétní převzetí nuceně vysídlených Němců tedy kolísala mezi dvěma a čtyřmi sty tisíci osobami. „Američané chtěli především stavební dělníky a další odborné síly, využitelné při obnově Německa, ale maďarští Němci byli orientováni převážně na zemědělství. Dalším problémem byla přeprava. Každá osoba si s sebou směla vzít dva metráky zavazadel, veškerý ostatní majetek přecházel bez odškodnění na stát. Za to měla vláda – na nátlak Spojených států – zaopatřit odjíždějící valutami v hodnotě pěti set marek. Na konci roku 1945 ještě američtí pověřenci v Maďarsku naléhali na co možná nejrychlejší vytvoření a odbavení transportů a kromě toho nařizovali měsíční kvantitativní nárůst vysídlených osob. Již v létě 1946 se ale naopak snažili o všeobecné snížení počtu vysídlenců.“⁶²

62 GYARMATI, György: Odsun Němců z Maďarska 1945–1947. In: BRANDES, Detlef – IVANIČKOVÁ, Edita – PEŠEK, Jiří (ed.): *Vynútený rozchod: Vyhnanie a vysídlenie z Československa 1938–1947 v porovnaní s Poľskom, Maďarskom a Juhoslávou*. Bratislava, Veda 1999, s. 217–220, zde s. 218 (paralelní německé vydání: *Erzwungene Trennung: Vertreibungen und Aussiedlungen in und aus der Tschechoslowakei 1938–1947 im Vergleich mit Polen, Ungarn und Jugoslawien*. Essen, Klartext 1999, s. 273–277, zde s. 275); blíže TÓTH, Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között* [Přesídlení v Maďarsku 1945–1948]. Kecskemét, BKMÖL 1993, s. 103–151; KERTÉSZ, István: *Magyar békeillúziók, 1945–1947: Oroszország és a Nyugat között* [Maďarské mírové iluze, 1945–1947: Mezi Ruskem a Západem]. Budapest, Evrópa 1995. K celkové situaci pohybu a ztrát menšin v poválečném Maďarsku viz GYARMATI, György: *Modern népvándorlás – nemzetiségi kérdés* [Moderní stěhování národů a národnostní otázka]. In: GLATZ, Ferenc (ed.): *Magyarok a Kárpát-medencében*. Budapest, Pallas 1988, s. 316 n.

Výzkumy provedené v rámci projektu ukazují ve svém celku především na významný stupeň koncepční provázanosti legislativních opatření na většině evropského území (mimo SSSR). S velkou pravděpodobností tu hrála významnou roli vzájemná koordinace postojů exilových vlád okupovaných zemí, respektive názorů přinejmenším části odbojových organizací orientovaných na Londýn jako sídlo většiny exilových reprezentací i britského válečného kabinetu, jenž byl institucí obecně respektovanou v zemích napadených nacistickým Německem.⁶³ Postoj britské vlády byl zřejmý nejpozději od přijetí rozhodnutí válečného kabinetu z 6. července 1942 o poválečném transferu německých menšin z východní a střední Evropy.⁶⁴ Na tomto stanovisku Winston Churchill jednoznačně trval ještě ve slavné řeči v Dolní sněmovně britského parlamentu z 15. prosince 1944 o nutnosti vyhnání Němců z Polska.

V mnohém společně byly také názory, že je zapotřebí potrestat kolektivní vinu německého národa a trvale eliminovat hrozbu poválečného znovuzrození německého expanzionismu. Teorii kolektivní viny a přesvědčení o nezbytnosti trvalého rozdělení Německa prosazoval (zpočátku oproti odlišnému postoji zejména armádního velení) především americký prezident Roosevelt a někteří členové jeho kabinetu.⁶⁵ Na tyto – politicky mezitím zavržené – koncepce pak navazovala direktiva Sboru náčelníků štábu č. 1067, kterou Roosevelt podepsal 23. března 1945.⁶⁶ Podobně tvrdé názory na konci války a v prvních poválečných letech (přinejmenším do Byrnesova projevu ve Stuttgartu v září 1946) veřejně prezentovaly – s americkým státním požehnáním – i významné osobnosti západní kultury. Radikální názory odbojových skupin v okupované Evropě, v exilových armádách, koordinovaných britským velením, a ovšem i ve velké části exilových vlád tak angloameričtí spojen-

63 Srv. BRANDES, Detlef: *Großbritannien und seine osteuropäischen Alliierten 1939–1943: Die Regierungen Polens, der Tschechoslowakei und Jugoslawiens im Londoner Exil vom Kriegsausbruch bis zur Konferenz von Teheran*. München, R. Oldenbourg 1988; TÝŽ: Die britische Regierung kommt zu einem Zwischenergebnis: Die Empfehlungen des britischen Interparlamental Committee on the Transfer of German Populations vom Mai 1944. In: POUŠTA, Zdeněk – SEIFTER, Pavel – PEŠEK, Jiří (ed.): *Occursus – Setkání – Begegnung: Sborník ku poctě 65. narozenin prof. dr. Jana Křena*. Praha, Karolinum 1996, s. 45–68.

64 K vývoji předcházejících britských názorů srv. edici memoranda předloženého roku 1940 Johnem Middleem: RYCHLÍK, Jan: Memorandum britského Královského Institutu mezinárodních vztahů o transferu národnostních menšin z r. 1940. In: *Český časopis historický*, roč. 91, č. 4 (1993), s. 612–630.

65 WOOD EISENBERG, Carolyn: *Drawing the Line: American Decision to Divide Germany*. Cambridge, The Cambridge University Press 1996, s. 42.

66 Srv. KUKLICK, Bruce: *American Policy and the Division of Germany: The Clash with Russia over Reparations*. Ithaca – London, Cornell University Press 1972, s. 55; nejnověji viz WANNER, Jan: *Spojené státy a evropská válka 1939–1945*, sv. 3: *Zápas o Evropu*. Praha, Dokořán 2002, s. 236–240.

ci až do jara 1945 v podstatě nemírnili.⁶⁷ Díkce provizorní legislativy tomu pocho-pitelně odpovídala.

Velkou otázkou, kterou jednotliví autoři projektu nepojali jednotně, bylo zamě-ření pozornosti buď pouze na *Volksdeutsche* – tedy příslušníky německých minorit žijících mimo hranice předválečného Německa – nebo na všechny osoby žijící na osvobozených územích, které měly v roce 1944 německé občanství. Mezi ně pak patřili němečtí přesídlenci, usazení nacistickým režimem na územích „vyčištěných“ od původní slovanské populace, příslušníci okupační správy a jejich rodiny a ovšem i masa německých utečenců z oblastí, které od roku 1944 dobyla Rudá armáda. Osud těchto skupin nebyl však normami prozatímní legislativy prakticky vůbec upravován. Potrestání zločinů, které příslušníci těchto skupin spáchali na okupova-ném území v době války, a ovšem i vyvlastnění jejich majetku, vnímaného a konfis-kovaného jako majetek třetí říše, probíhalo podle spojeneckých válečných norem.

„Národní“ prozatímní legislativa se tedy soustřeďovala na „historické“ německé menšiny té které země. I zde hrálo velkou roli potrestání zločinů spáchaných v do-bě okupace země, přičemž jako podstatná se jevila otázka zrady nebo potlačení „státní“ loajality vůči domovské zemi ve prospěch „nacionální“ loajality ve vztahu k nacistické okupační mocnosti. Tato loajalita se projevovala na řadě úrovní; nejvy-ostřeněji službou (především dobrovolnou, ale i „nucenou“) v ozbrojených silách nacistického Německa (*Wehrmacht*, *Volkssturm*, *Waffen SS*), tedy v armádě, s níž válčili spojenci osvobozované země. Je třeba poznamenat, že ve většině případů nebyla tato služba chápána jako velezrada v době války – tedy jako zločin tresta-ný ve většině států světa oné doby smrtí – nýbrž jako běžná kolaborace. Podobně mírně byla většinou posuzována i služba v paramilitárních jednotkách spolupracu-jících s německými okupanty.

Provizorní legislativa se tedy ve vztahu k německým menšinám týkala především jejich zbavení občanských práv, jejich dočasné internace a nasazování na nucené práce, vyvlastnění movitého i nemovitého majetku, zejména pak zemědělské půdy. Rozhodnutí o transferu menšin do poválečného Německa oproti tomu neupravova-ly zákonné normy a exekutiva se opírala o závěry postupimské konference.⁶⁸

67 BRANDES, D.: *Cesta k vyhnání 1938–1945*. V tomto kontextu připomeňme alespoň Churchillův výrok před Benešem z 3.4.1943: „Transfer obyvatelstva bude nutný. Ti, kdo budou chtít z baltských států, ať jdou. Stejně z východního Pruska, případně-li Polsku, a ta-ké ze Sudet. Dá se jim krátká lhůta, ať si vezmou s sebou to nejnnutnější a jdou – to doufám u Rusů prosadíme.“ (*Tamtéž* s. 173 n.) Podobně se vyjádřil Roosevelt v červenci 1943 (*tamtéž*, s. 202 n.).

68 Z aktuálního hlediska je zajímavé, jakým způsobem po roce 1989 vyjádřily k tomuto tématu svá stanoviska účastnické státy postupimské konference: USA, Velká Británie i Ruská federace jako nástupce SSSR potvrdily své tehdejší rozhodnutí. Ve stanovisku USA se konkrétně říká: „Konference uznala, že přesun německého etnika, sídlícího na území Československa, je ne-zbytný.“ Ve stanovisku Velké Británie se praví: „Pokud se týče Spojeného království, závěry byly

Základní roli v celém projektu měly dva referáty. První sledoval československou právní situaci (Jan Kuklík), druhý se věnoval spojenecké denacifikační politice v Německu a srovnával její principy s vyhnáním a transferem sudetských Němců z Československa (Cornelia Wilhelmová). Kuklík, který se v hutném textu opřel o sérii svých prací věnovaných problematice dekretů, soustavně popsal vývoj a obsahovou strukturu dekretální legislativy, jež se zakládala na tezi o neuznání Mnichovské dohody a pomnichovského právního vývoje.⁶⁹ V tomto kontextu se řada dekretů snažila o restituci zejména majetkových zásahů nacistické správy a justice. Kuklík upozorňuje na skutečnost, že většina dekretů, jejichž aplikace probíhala ve správním řízení státní správy a samosprávy, obsahovala možnost opravných prostředků, že ovšem divoké poválečné poměry mnohdy nedovolovaly tuto možnost reálně uplatnit. Nejvyšší správní soud nicméně rozhodoval o řadě případů stížností a – většinou ovšem až po dlouhém řízení – vydal několik významných judikátů ve prospěch stěžovatelů. Závažnou výjimku představoval v tomto směru takzvaný velký retribuční dekret č. 16. z 19. června 1945 (o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech), navazující na dekret z 1. února 1945, neboť „revolučně“ prolamoval standard kultivovaného buržoazního soudnictví. V případě uložení trestu smrti zde totiž neexistovala možnost odvolání a trest byl vykonán několik hodin po vynesení rozsudku. Speciální pozornost věnoval autor také problematice takzvaného amnestijního zákona č. 115/1946 z 8. května 1946, respektive jeho aplikaci, která se neměla vztahovat na trestné činy spáchané „z důvodů nízkých a nečestných“. Autor upozorňuje, že přes vyšetřování řady případů, a dokonce i soudní procesy s pachateli poválečných zločinů, zůstala v důsledku politického vývoje většina pachatelů nepotrestána.

striktně založeny na mezinárodním právu. Postupimská konference uznala, že přesun německé populace, která sídlí na území Československa, je nezbytný a že by měl být proveden spořádaným a humánním způsobem.“ Přetištěno in: *Právní aspekty odsunu sudetských Němců: Sborník*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 1996, s. 103.

69 Z Kuklíkových prací srv. především knihu *Mýty a realita tzv. Benešových dekretů: Dekrety prezidenta republiky 1940–1945*. Praha, Linde 2002. Z jeho studií stojí na prvním místě obsáhlý úvodní text k dvojязыčné česko-německé edici dekretů: *Dekrety prezidenta republiky 1940–1945 / Die Dekrete des Präsidenten der Republik 1940–1945*. In: JECH, Karel (ed.): *Němci a Maďaři v dekretch prezidenta republiky: Studie a dokumenty 1940–1945. / Die Deutschen und Magyaren in den Dekreten des Präsidenten der Republik: Studien und Dokumente*. Brno, Doplněk 2003, s. 19–75, resp. 186–215; další Kuklíkovy studie: *Dekrety prezidenta republiky: Několik poznámek z právněhistorické perspektivy*. In: *Je již český právní řád v souladu s právem EU? / Ist das tschechische Rechtssystem bereit EU-konform?* Praha, Friedrich-Ebert-Stiftung 2001, s. 13–32, resp. 109–134; *Spory o platnost mnichovské dohody*. In: DEJMEK, Jindřich – KUKLÍK, Jan – NĚMEČEK, Jan: *Historické, právní a mezinárodní souvislosti dekretů prezidenta republiky*. Praha, Medea kultur 2003, s. 41–49; *Právní a historické souvislosti dekretů prezidenta republiky 1940–1945*. In: *Tamtéž*, s. 51–93.

Studie Corneliie Wilhelmové se v první části obírá spojeneckou denacifikační politikou v okupovaném Německu. Autorka zdůrazňuje ostrý charakter spojeneckých norem a předpisů o postoji okupačních orgánů vůči Německu a Němcům. Po okupační direktivě č. 1067 z 26. dubna 1945 přišlo další zostření sankčního postupu proti bývalým členům NSDAP v podobě zákona č. 8 americké okupační správy z 26. září 1945. Vpředvečer studené války však většina opatření pozbyla na důrazu a od léta 1946 vedla řada amnestií k zastavení trestních řízení s celkem dvěma miliony osmi sty tisíci nacisty v americké okupační zóně. Britský postup byl sice v řadě ohledů *ad hoc* drastičtější než americký, zároveň ale podstatně pragmatictější v ohledu na profesní skupiny, vůči nimž byla denacifikace uplatňována. Opatření proti nacistům v sovětské okupační zóně neměla zpočátku jednotnou linii a i po červenci 1945 zůstaly patrné velké regionální rozdíly. Všem oblastem pod sovětskou kontrolou byl však společný aktuálně politický, socializační akcent přijímaných denacifikačních opatření, což platí zejména o pozemkové reformě a postátňování klíčových podniků.

Při srovnávání denacifikačních opatření v okupovaném Německu a v poválečném Československu připomíná autorka britský vliv na československé rozhodnutí o plošném odebrání občanství sudetským Němcům jako podmínku možnosti masového transferu německé menšiny z Československa.⁷⁰ Výběrové uplatnění trestních kritérií při transferu ve smyslu potrestání aktivních nacistů by podle špiček britské politiky bylo příliš redukovalo počty „odsunovaných“ Němců. Autorka ovšem zároveň – bez bližší argumentace a bez uvážení vztahu svého pojetí k závěrům postupimské konference – prohlašuje plošné transfery za „odporující tehdy jako dnes mezinárodnímu právu“. Opírá se přitom o rozsudky norimberských procesů, které ovšem byly vyhlášeny až velmi dlouho po rozhodnutích z Postupimi (a nikoli před nimi!) a až po uskutečnění podstatné části transferu německých menšin do okupovaného Německa. Autorka přitom sama připomíná, že americká okupační administrativa otevřela pro Němce možnost individuálního vynětí z konceptu kolektivní viny až direktivou Spojenecké kontrolní rady č. 24 z ledna 1946 – tedy podstatně později, než bylo vynětí antifašistů zakotveno v československých dekretech prezidenta republiky, jež Wilhelmová kritizuje. S autorkou je však třeba souhlasit, že spojenecká denacifikace Německa a transfer Němců z Československa byly dva na sobě zcela nezávislé procesy.

Publikace, která je výsledkem projektu, není syntéza, jež by řešila všechny možné sporné otázky. Je to komparativní svod vybraného, avšak rozsáhlého a v jednotli-

70 Princip punitivního odebrání státního občanství, tentokrát ovšem jako trest pro kolaboranty, se prosadil i v poválečné Francii. Soudní procesy s kolaboranty vyústily nakonec 10.12.1953 v odebrání státního občanství 479 osobám. Viz WEIL, Patrick: *Qu'est-ce qu'un Français? Histoire de la nationalité française depuis la Révolution*. Paris, Grasset 2002, s. 141.

vých „národních“ kontextech komentovaného legislativního materiálu, který jak členové zpracovatelského týmu, tak i budoucí čtenáři svazku budou používat podle své potřeby a vědeckého nebo politického přesvědčení. Cílem zpracovatelské části projektu nebylo hledání nejmenšího společného jmenovatele a docilování interpretačních kompromisů, nýbrž vytvoření názorového fóra pro uplatnění rozdílných interpretačních pozic, pro rozdílnou inkorporaci příslušných národních literatur a diskusí. Je to zřejmé například na maďarském případě, kde se výklad problematiky, jak ji pojala Ágnes Tóthová, podstatně liší od interpretace, kterou nedávno podal její krajan György Gyarmati.⁷¹ Tato otevřenost předkládaného svazku by neměla být chápána jako defekt: společná účast v Evropské unii umožňuje klidnější diskusi a snad i otupí ostří zatím nedostatečně „historizovaných“ problémů. Učme se žít s tím, že některé prameny čteme a interpretujeme rozdílně, že se naše závěry, zbudované na odborné analýze těžé materie, mohou rozcházet.

71 GYARMATI, György: Odsun Němců z Maďarska 1945–1947. Některé momenty by pak bylo možno doplnit i ze studie: SZÖLLÖ-JANZE, Margit: „Pfeilkreuzler, Landesverräter und andere Volksfeinde“: Generalabrechnung in Ungarn. In: HENKE, K.-D. – WOLLER, H.: *Politische Säuberungen in Europa*, s. 311–357.

Diskuse

Benešův rukopis „Německo a Československo“ konečně česky

Milan Hauner

Vydání téměř dokončeného českého rukopisu Edvarda Beneše na tak závažné téma je jistě záslužným počinem Masarykova ústavu.¹ Okolnosti, za jakých tento rukopis vznikl, co dalo přímý popud k tomu, aby se hlava státu v létě 1937 zamkla do své pracovny, nechala štáb tajemníků nosit z univerzitní knihovny nejnovější literaturu o česko-německých vztazích, proč prezident použil anonymní zkratku „X.Y., aktivní československý politik“, proč celý seriál „Německo a Československo“ vyšel poprvé německy v *Prager Presse* a podruhé anglicky jako dvoudílná brožurka, a proč – do třetice – nikdy nevyšel za Benešova života česky, přímo křičí po vysvětlení. Toho se nám však v úspěchaném úvodníku a technickém doslovu dostává jen poskrovnu, a to formou místy zmatenou až banální (s. 9–12, 229–34). Taková ztracená příležitost! V jazykové a technické části nás editorka například informuje s přehnanou pečlivostí, co znamenají zkratky „něm.“ a „obyv.“ Čtenář by spíše ocenil informaci o tom, co vedlo prezidenta Beneše k tak naprosto neočekávanému kroku. Pokud se týká obsahu, přijímá editorka Benešovy argumenty jako nedotknutelný kánon bez jediného otazníku. Připouští sice, že Benešův rukopis vznikl jako „naléhavá obrana

1 BENEŠ, Edvard: *Německo a Československo*. Edičně připravila Eva Broklová. Praha, Masarykův ústav AV ČR 2005, 256 stran.

proti útokům říšskoněmecké propagandy v letech 1936 a 1937, týkajícím se postavení německé menšiny v Československu“ (s. 9), ale proč byl publikován nejdříve a tak kvapně německy, pak anglicky, a proč vznikla paralelní česká verze, která nikdy tiskem nevyšla, to se konkrétně nedovíme ani v komentáři, ani v poznámkách pod textem. Jako by editorka přijala za vlastní Benešovu linii, že je nutné udržet stůj co stůj fiktivní jednotu státního národa československého. Brání dokonce nešťastnou formulaci Benešovu z mírových jednání v roce 1919, že Československo – jehož konečné hranice, zejména směrem na východ, nebyly zdaleka dohodnuté – bude národnostně a politicky uspořádáno jako „jistý druh Švýcarska“, ovšem se zřetelem na „zvláštní poměry v Čechách“ (s. 95 a dále 232 n.).

Narozdíl od editorky, která považuje Benešův nedokončený rukopis za spis mimořádný a po všech stránkách téměř dokonalý i z dnešního hlediska, se naopak domnívám, že byl psán v nevýhodné, defenzivní pozici, a to jak vůči Berlínu, tak i domácí opozici, že v něm Beneš zbytečně, a tudíž nepřesvědčivě, obhajoval svou taktiku z mírové konference a že v době jeho dokončení ztratil kontakt s realitou – jak o tom svědčil nedostatečný ohlas na zveřejněnou německou, a zejména anglickou verzi. Jelikož se jedná o tak závažné téma v tak dramatické fázi existence ČSR, je třeba nazvat osoby a události pravými jmény a zasadit tehdejší Benešovu obranu československé politiky do konkrétního historického rámce. Vždyť Československo mělo být za deset měsíců rozmetáno hitlerovským Německem, a to za spolupráce vlastní německé menšiny. Třebaže Beneš nemohl znát výsledek Hitlerovy tajné konference z 5. listopadu 1937 (viz dále), jeho berlínský vyslanec Vojtěch Mastný ho informoval už na jaře 1936 o důvěrném rozhovoru s Hermannem Göringem, který mu neskrýval, že Německo v dohledné době provede anšlus Rakouska. Pokud Československo nezmění svou prosovětskou politiku, pohrozil Göring, bude rozdrčeno (*zerschmettert*).² Prezident to zřejmě předvídal. Chtěl alespoň písemnou polemikou tento útok oddálit a zároveň na mezinárodním fóru získat sympatie pro zachování svého státu, k jehož zrození maximálně přispěl.

Nuže, o jaký konkrétní útok šlo? A proč se prezidenta Beneše dotkl tolik, že naň odpověděl soustavnou polemikou, která – po přidání třetího dílu o národnostních menšinách k české verzi – vlastně autora Beneše mimoděk přivedla k napsání zatím nejdůležitějšího díla po pamětech z první světové války (1928)? Původce toho bezprostředního útoku je prezidentem sedmkrát jmenován v textu, jak editorka vzorně spočítala v rejstříku. Jmenoval se Hermann Raschhofer a byl právníkem při Ústavu pro mezinárodní právo v Berlíně. Tam vydal v květnu 1937 edici memorandum, která Beneš pečlivě připravil během pařížské mírové konference jako podklad pro vytvoření nového státu Československa, avšak sám je nikdy nezveřejnil.³ Zato

2 MASTNÝ, Vojtěch: *Vzpomínky diplomata: Ze vzpomínek a dokumentů československého vyslanca*. Praha, Karolinum 1997, s. 64.

3 RASCHHOFER, Hermann (ed.): *Die tschechoslowakischen Denkschriften für die Friedenskonferenz von Paris 1919/1920*. Berlin, Carl Heymanns Verlag 1937.

Raschhofer je publikoval ve francouzském originálu souběžně s německým překladem. Pochopitelně se tam nacházelo nešťastné třetí memorandum z 5. února 1919, které obsahuje nejenom ono nanejvýš problematické srovnání budoucího Československa s neutrálním Švýcarskem, ale i pejorativní označení českých Němců za převandrovalé kolonisty,⁴ včetně nadhodnocených statistických údajů, jež Beneš tehdy připravil a prezentoval takovým způsobem, že musely přirozeně poškodit a urazit české Němce.⁵ Připojil k tomu i Benešovy vlastní mapy, zakreslující tehdejší československé požadavky na obě Lužice a na koridor spojující Slovensko s Chorvatskem, které se zdály i Francouzům nereálné, a proto je bez diskuse zamítli.

Co měl Beneš dělat, když hned po zveřejnění Raschhoferovy knihy se říšskoněmecký tisk na něho vrhl jako na lháře? V minulých případech během roku 1936, kdy německý tisk rozpoutal antičeskou kampaň, se vyslanec Mastný v Berlíně pokoušel dojednat dočasné, oboustranně závazné tiskové moratorium nebo příměří.⁶ Ale tentokrát to nešlo. A prezident nemohl celou aféru ani ignorovat. Požádat někoho ze svých spolupracovníků, jako například Jana Opočenského, aby polemizoval s Raschhoferem? Německý právní expert přeci jen kriticky komentoval věrně reprodukováný originální text Benešův. Pravda, neodpustil si přitom například označit Benešovo kontroverzní třetí memorandum za „groteskní překroucení (*Verzerrung*) sudetoněmeckého problému“.⁷

4 Beneš ve 3. memorandu z 5.2.1919: „Důvody politické: Čeští Němci jsou pouhými kolonisty...“ (*Raisons politiques: Les Allemands de Bohême ne sont que des colons...*) Citováno podle Raschhoferovy edice, s. 94 n.

5 *Tamtéž*, s. 84–89. Editorka Broklová nechává bez povšimnutí Benešovy manipulace se statistikami německého osídlení Čech. Na jednom místě Beneš zredukoval německé obyvatelstvo o 800 tisíc osob s odůvodněním, že jen uvádí na pravou míru oficiální rakouský census, který už před rokem 1914 údajně zfalšoval počet Němců téměř o milion v jejich prospěch. Na jiném místě Beneš tvrdil, že v Čechách neexistují čistě německé okresy, ale pouze smíšené, ve kterých podíl českého obyvatelstva dosahuje v průměru 30 až 35 procent. Na podporu své argumentace si Beneš do své delegace na mírové konferenci přizval demografa Antonína Boháče a právního historika Jana Kaprase. (K tomu kriticky: CORNWALL, Mark: Dr Edvard Beneš and Czechoslovakia's German Minority, 1918–1943. In: MORISON, John (ed.): *The Czech and Slovak Experience*. London – New York, Macmillan Press – St. Martin's Press 1992, s. 167–202; MAJEWSKI, Piotr M.: *Edvard Beneš i kwestia niemiecka w Czechach*. Warszawa, DiG 2001, s. 76–83; a zejména KURAL, Václav: *Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě 1918–1938*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 1993, s. 23–30.)

6 *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945: Aus dem Archiv des Deutschen Auswärtigen Amtes*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. Série C (1933–1937), sv. IV, dok. č. 359; sv. VI, dok. č. 62, 78, 153 a 239 (dále uváděno ve zkratce *ADAP*, C/IV).

7 RASCHHOFER, H. (ed.): *Die tschechoslowakischen Denkschriften*, s. XV. Raschhofer sám propůjčil své pero nacistické propagandě, když vydal ještě v téže roce pamflet *Die tschechische Lüge*. Za okupace působil jako profesor na Právnické fakultě Německé univerzity v Praze, po válce se stal právním poradcem sudetoněmeckých organizací.

Benešovi tudíž nezbývalo jiné řešení nežli se chopit pera a korektně odpovědět na útoky německého tisku, vyvolané Raschhoferem, jelikož nikdo jiný pochopitelně neznal lépe historii oněch memorand a atmosféru pařížských jednání. Mimochodem, pouze ve dvou případech tvrdí Beneš, že se německý autor mýlí; v ostatních s ním souhlasí, a dokonce ho chválí za přesnost. Po sérii tří analytických článků v červnu 1937 ve *Frankfurter Zeitung* od Rudolfa Kirchera, vyprovokovaných Raschhoferovou knihou, dává Beneš příkaz svým spolupracovníkům, aby mu přichystali nutnou literaturu, kterou svou příslovečnou pracovitostí uprostřed léta zdolává, tak aby první jeho příspěvek mohl vyjít v *Prager Presse* už 15. srpna. Články jsou nejen bezprostřední reakcí na útoky v říšskoněmeckém tisku, jehož oblíbeným tématem ještě před Raschhoferovou knihou bylo nesmyslné osočování Československa, že umožňuje na svém území výstavbu sovětských letišť.⁸ Odrážejí zoufalství československého státníka nad nezadržitelnou německou remilitarizací a agresivní zahraniční politikou, která při pasivitě Západu co nevidět povede k anšlusu Rakouska, a tím i ke katastrofálnímu porušení bezpečnostní rovnováhy ve střední Evropě v neprospekch Československa, ne-li k jeho zániku. Reflektují i frustraci nad nezdařeným tajným vyjednáváním s Hitlerovými emisary z konce roku 1936 v Praze o novou diplomatickou dohodu mezi ČSR a Německem, která podle Benešova přání, poté co odmítl návrhy na smlouvu o neútočení, měla vyústit v rozšíření a prodloužení arbitrážní dohody z roku 1925. Konečně je Benešův defenzivní postoj i výrazem slabosti vnitřní vůči rostoucímu antagonismu s nejsilnější menšinou československou, která se nezadržitelně dostávala pod kontrolu henleinovců, a to nejen kvůli agresivnějšímu postupu sudetských Němců, ale i v důsledku vážných chyb českých politiků. Vládní prohlášení z 18. února 1937, které mělo být odpovědí na celkem umírněné požadavky aktivistických stran (nebyla mezi nimi autonomie pro sudetské Němce), henleinovci *de facto* sabotovali formou radikálních protinávrhů. Aktivistické strany se pak až na sociální demokracii za několik měsíců rozpadnou a jejich předáci buď rezignují nebo se spojí se Sudetoněmeckou stranou...

Přestože Berlín Benešovy pokusy o sblížení ostentativně ignoroval, snažil se československý prezident svým typickým houževnatým stylem hledat jinou cestu. Svou polemiku koncipuje dle osvědčené profesorské šablony: německé námitky versus československé odpovědi a *vice versa* v oblasti zahraniční politiky současné i válečné (1914–1918) a vzhledem k československému (čti Benešovu) postupu na mírové konferenci. Nechybí ani kapitola, ve které se doslova omlouvá za smlouvu o vzájemné pomoci se Sovětským svazem, která se mu nyní stala překážkou na cestě ke smíření s Německem a s domácími Němci. Česká verze rukopisu *Německo a Československo* obsahuje ještě třetí díl, rozsáhlejší nežli oba předchozí, který pojednává o národnostních menšinách v ČSR. Po dlouhém odborném výkladu, zahr-

8 ADAP, C/IV, dok. č. 580; C/V, dok. č. 205, 220, 256 a 550.

nujícím mezinárodní a ústavní základy menšinové politiky, rozebírá autor stížnosti německé menšiny a slibuje nápravu v účasti na státní správě, ve školství a na hospodářském podnikání státu. Přes přiznání řady nedostatků trvá na své sebevědomé tezi z úvodního slova: „Byli jsme a jsme dosud v řešení menšinových otázek mezi evropskými státy – s výjimkou Švýcarska, a vedle všech států středo[evropských] a východoevropských, ovšem i Německa a Itálie – o celá desetiletí napřed; jsme si toho plně vědomi a jsme na to hrdi.“ (s. 20 n. a dále 139, 183 n.).

Dobré tři čtvrtiny německých spoluobčanů však v oné době už považovaly prezidentovy argumenty za irelevantní. Beneš to přirozeně tušil. Věděl, že válka s nacistickým Německem je nevyhnutelná, a že proto za dané situace Československo musí zbrojit – a současně navenek zdráhavě vyjednávat s henleinovci, aby získalo čas až do okamžiku, kdy bude mezinárodní situace příznivější. Ta se však naopak měsíc od měsíce zhoršovala v prospěch diktátorů, jako byli Hitler a Mussolini, kteří převzali iniciativu do vlastních rukou, zatímco demokratické státy byly paralyzovány v důsledku hospodářské a vnitropolitické krize. Smlouva o vzájemné pomoci se Sovětským svazem, podepsaná Francií a Československem v roce 1935, která měla současně zastrašit nejen Německo, ale také Polsko, očividně neplnila svou funkci. Proto se Beneš musel v soukromí nejdnou za ni omlouvat a bagatelizovat ji. A proto také evokoval zdánlivě korektní postoj Německa od roku 1919 až do přelomu let 1934 a 1935 jako příkladné chování, jehož návrat by rád přivítal (s. 58–61). Jako důkaz pozitivních československo-německých vztahů uváděl projev na odchodnou tehdejšího německého vyslance Waltera Kocha z 26. června 1935. Co Beneš neznal – a co bylo povinností editorky uvést – je mnohokrát zveřejněná Kochova analýza Benešova údajného antiněmectví, zaslaná do Berlína tři týdny předtím, v níž se československá politika vpředvečer chystané Benešovy cesty do Moskvy líčila jako systematický praslovanský pud trvající od nepaměti, s cílem vytlačit a pohltit německá sídliště až do úplného počestění – třeba i s pomocí bolševického Ruska!⁹

V poslední kapitole se Beneš dotýká ožehavého požadavku teritoriální autonomie a samosprávy (který principiálně odmítá jako nepraktický) i statutu „druhého státního národa“ (který sice připouští, avšak obklopuje tolika podmínkami, že se stává neuskutečnitelným). Rétoricky také nadhazuje otázku současné tendence československé zahraniční politiky, pro niž je třeba získat německou menšinu, aby se mohla stát „*mostem*’ mezi oběma státy. (...) Byl by to úkol krásný a vděčný.“

9 KOCH, Walter: Ursachen und Folgen der grundsätzlichen deutschfeindlichen Einstellung der Tschechen. In: KRÁL, Václav (ed.): *Die Deutschen in der Tschechoslowakei 1933–1947*. Praha, ČSAV 1964, dok. č. 30, s. 80–83; o Kochově zprávě (v celkem pozitivním vyznění) viz též BRÜGEL, Johann Wolfgang: *Češi a Němci 1918–1938*. Praha, Academia 2006, s. 376–378 (původní vydání: *Tschechen und Deutsche 1918–1938*. München, Herbig 1967, s. 277–279); dále HENCKE, Andor: *Augenzeuge einer Tragödie: Diplomatenjahre in Prag 1936–1939*. München, Fides-Verlagsgesellschaft 1977, s. 22.

(s. 202) Dnešní čtenář se neubrání soucitu s prezidentem, který úpěnlivě apeluje na značnou část občanů svého státu, kteří mu už nechtějí naslouchat a dávají přednost hlasům z říše. Podobně jako prezident Masaryk v polemice s historikem Josefem Pekařem zvolil svého času zkratku Č.B., tak nyní i Beneš ve stejné funkci odpověděl na kritiku anonymní šifrou X.Y.; jednak snad každý inteligentní čtenář musel uhodnout, kdo byl autorem (což dávalo textu potřebnou autoritu), jednak aby se jako hlava státu mohl chránit před vulgárními útoky pro případ, že by jeho protivníci v říšskoněmeckém tisku něčeho takového byli schopni.

A v tomto odhadu se Beneš nemýlil. Zatímco serióznější deníky, jako *Berliner Tageblatt*, *Frankfurter Zeitung* a *Deutsche Allgemeine Zeitung*, zachovávaly sice kritický, ale korektní tón, *Völkischer Beobachter* a *Angriff* čerpaly zuřivě ze své bahnitě podstaty. Není zde však mým úkolem analyzovat tehdejší německý tisk; toho se měla ujmout spíše editorka, která například opomenula využít i rozsáhlých a cenných poznámek československého vyslance v Berlíně Vojtěcha Mastného anebo přihlídnout k poslední verzi Benešova rukopisu, uložené v pozůstalosti Jana Opočenského. Mastný komentoval Benešovy kapitoly telefonicky i písemně. V prvé řadě ho upozornil, že nebude možno utajit autora. Zároveň ho snažně prosil, aby zmírnil svou kritiku Německa, a to i na takových místech, která by nikdo dnes nepovažoval za choulostivá. Namísto holého výrazu „Němci“ radče používat „naši němečtí spoloobčané“, doporučoval kupříkladu Mastný.¹⁰

Pokusme se ještě zodpovědět druhou otázku, jaký dopad měla původní německá a anglická verze. Přestože *Prager Presse* vydávala seriál v patnácti pokračováních skoro dva měsíce, od poloviny srpna do poloviny října 1937 (s přerušением mezi 3. září a 6. říjnem kvůli státnímu smutku po úmrtí Masaryka), reagoval domácí německý tisk jen minimálně. Hlavní deník Sudetoněmecké strany *Die Zeit*, nemaje ve své redakci zřejmě nikoho kompetentního pustit se do polemiky s X.Y., se omezil na přetiskování komentářů z říšskoněmeckých novin. Diplomatický ohlas, a to docela pozitivní, se objevil v obšírné zprávě německého vyslance v Praze Ericha Eisenlohra z 11. října 1937,¹¹ který na první pohled pochválil „pana X.Y., alias státního prezidenta Beneše“ za to, že ve známém seriálu v *Prager Presse* vyzývá k větší toleranci a k lepšímu vzájemnému poznání obou národů, avšak vzápětí mu vyčetl, že jeho jistě dobře míněná výzva musí vyznět naplano, jelikož sudetoněmeckým dětem není dovoleno jezdit na prázdninové tábory do říše, místní Němci nesmějí rozšiřovat *Mein Kampf* a vykřikování pozdravu *Heil Hitler!* se trestá vězením...

S poslední Benešovou kapitolou v *Prager Presse*, publikovanou v polovině října 1937, jako by se uzavřel začarovaný kruh kolem Beneše ohledně otázky německé menšiny. Zatímco Konrad Henlein se vrací ze své čtvrté návštěvy v Anglii s ujištěním tamních vládnoucích kruhů, že stojí za jeho požadavkem získat plnou autono-

10 Archiv Akademie věd ČR (Praha), osobní fond Jana Opočenského, karton 13.

11 ADAP, D/II, dok. č. 14.

mii pro sudetské Němce (podle sira Roberta Vansittarta, pokud „budou rozumní“ a nebudou usilovat o změnu hranic),¹² dochází v Teplicích-Šanově k pověstnému incidentu, s největší pravděpodobností vyprovokovanému radikály včele s Karlem Hermannem Frankem, který je považován za počátek „sudetské krize“, jež vyústí za jedenáct měsíců v mnichovský diktát. Frankův šéf Henlein píše vzápětí dopis prezidentu Benešovi, ve kterém požaduje pro sudetské Němce urychleně autonomii a pro sebe přijetí na Hradě. Nedostane se mu ani jednoho. Zhrzený Henlein odešle měsíc poté dlouhý dopis Hitlerovi, ve kterém prohlašuje, že dohoda mezi Čechy a Němci je nemožná a že sudetoněmeckou otázku lze řešit jedině zásahem říše.¹³ V rozsáhlém dopise Hitlerovi nenajdeme sebemenší narážku na články X.Y. v *Prager Presse*. Bylo by nicméně zajímavé nalézt svědectví, zdali je Henlein četl nebo o nich byl alespoň zpraven. Pokud se týká Hitlera, ten svůj úmysl vojensky rozbít a pohltit současně Rakousko i Československo, a to zatím bez Henleinovy pomoci, vyjádřil naprosto nedvojsmyslně na tajné poradě 5. listopadu 1937.¹⁴ To znamená, že už měsíc po vydání poslední části seriálu „Německo a Československo“ v *Prager Presse* Benešovo úsilí o smír jak s Němci doma, tak i s Němci v říši, zkrachovalo. Beneš to zřejmě netušil a dál upravoval českou verzi; mezitím nechal zhotovit i verzi anglickou. Co jiného měl dělat?

Britská reakce, od které si Beneš zřejmě hodně sliboval, nebyla žádná – alespoň se nám to tak jeví na základě tamních pramenů. Pražský vyslanec Jeho veličenstva Basil Newton sice zaslal zvláštní vánoční poštou čerstvé exempláře *Germany and Czechoslovakia* „od aktivního a odpovědného československého politika“ ministru zahraničí Anthonyemu Edenovi, nikdo z *Foreign Office* se však nenamáhal spis komentovat nebo dále distribuovat.¹⁵ Detailní a usilovná defenzivní akce československého prezidenta za účelem smíření s Německem – zdali byla myšlena upřímně nebo jako alibi, není momentálně důležité – jako by Londýn v tuto chvíli nezajímala. Nikdo nemohl tušit – a v tom spočívá hluboká tragédie Benešova snažení o smír s Německem – že právě v tu dobu, kdy prezident vyvíjel úsilí, aby byl anglický překlad co nejdříve k dispozici pro mezinárodní distribuci, se Hitler v nejužším kruhu svých poradců rozhoduje při první příležitosti přepadnout současně Československo a Rakousko.¹⁶

Editorka si nicméně správně všimla, že poslední úpravy na rukopisu Benešovy české verze nesou datum z počátku února 1938. Dohaduje se, že „další vývoj udá-

12 ADAP, C/VI, dok. č. 228; D/II, dok. č. 13; viz též BRÜGEL, J. W.: *Češi a Němci 1918–1938*, s. 435.

13 ADAP, D/II, dok. č. 23.

14 ADAP, D/I, dok. č. 19, tzv. Hossbachův protokol.

15 *National Archives* (London), fond Foreign Office, FO 371/22336, list B. Newtona A. Edenovi z 29.12.1937.

16 Viz pozn. 12.

lostí zřejmě znemožnil autorovi dokončovací práce“ (s. 233). Zřejmě... Ale proč čtenáři neprozradí více? Datum je tak důležité, že Beneš to sám několikrát ve svém okolí přiznal. Měl už nadepsanou další kapitolu („XVIII. Výhled do budoucna“), ale nevepsal do ní ani jednu větu. Není pochyb o tom, že spatřil na zdi ono *mene tekel*, kterého se už do Mnichova nezbaví. Začátkem února provedl totiž Hitler zásadní čistku v armádě a v personálu ministerstva zahraničí, aby odstranil hlavní odpůrce svého riskantního válečného kurzu. Týden nato poručil rakouskému kancléři Kurtu Schuschniggovi, aby se mu přišel zpovídat ze svého neněmeckého chování do jeho horské rezidence v Obersalzbergu. To, co si Hitler dovolil vůči hlavě sousedního státu, si nedovolil snad nikdo od invaze Mongolů. Schuschnigg se nervově zhroutil a rakouská krize se tím spustila na plné obrátky. Za měsíc Německo spolkló Rakousko, které přestalo existovat jako nezávislý stát. Beneš věděl, že pak přijde na řadu jeho země a že česká verze *Německa a Československa* se naprosto mine účinkem. Na Benešovo gesto po smíření a normalizaci vztahů odpověděl Hitler útočným plánem *Grün*.

Jaký byl osud rukopisu za války a po ní, proč Beneš nikdy neuvažoval o jeho publikaci? Stojí jistě za zmínku, že prvním autorem, který komentoval Benešův rukopis, samozřejmě ještě v duchu smíření s Německem vzhledem k datu publikace, byl bývalý ministr zahraničních věcí Kamil Krofta. Jeho spis *Z dob naší první republiky* vyšel krátce po okupaci.¹⁷ Beneš měl v exilu k dispozici anglickou i českou verzi *Německa a Československa*. Použil z ní některé statistické údaje, ale sledoval už zásadně odlišný cíl. Nešlo již o smíření a koexistenci s domácími a externími Němci na základě oboustranné rovnoprávnosti, nýbrž o porážku Německa a redukci německého osídlení v rámci stejné předmnichovské hranice. Benešova koncepce menšinového problému, zejména budoucí existence německé minority v poválečném Československu, se počala radikálně měnit zhruba od poloviny roku 1941, po německém přepadení Sovětského svazu, s tím jak se stupňovala brutalizace války i nacistická perzekuce domácího odboje. Srovnávat školské statistiky, akademicky diskutovat o stížnostech německé menšiny, že za první republiky nebylo dost německy mluvících úředníků a podobně, bylo v čase vyhoceného česko-německého antagonismu naprosto *passé*. Beneš sice nějakou dobu udržoval v britském prostředí (ale nikoli mezi domácími odbojem!) fikci o zřízení tří německých žup nebo kantónů. Byla to poslední, ryze formální narážka na švýcarský model, o kterém v budoucnu už nepadne ani slovo. Beneš dospěl k názoru, že poválečné Československo nejenže už nebude moci své menšiny chránit, ale ani je trpět. Bude se skládat jen z Čechů a Slováků a menšiny budou buď asimilovány nebo odsunuty. Beneš tím definitivně odložil svůj nedokončený rukopis *Německo a Československo ad acta*.

17 KROFTA, Kamil: *Z dob naší první republiky*. Praha, Jan Laichter 1939, s. 79–81.

Diskuse

O editování a recenzování (recenzentech)

Eva Broklová

Počátkem roku 2006 obdržela redakce *Soudobých dějin* recenzní stať Milana Haunera k českému vydání Benešova rukopisu *Německo a Československo*, který jsem edičně připravila.¹ Díky tomu, že jsem členkou redakčního kruhu časopisu, měla jsem možnost se s Haunerovým textem seznámit ještě před jeho otištěním. Vzhledem k jeho polemickému tónu jsem se rozhodla rovnou reagovat následujícím příspěvkem.

V rozporu s tím, že vydání rukopisu označuje autor za „záslužný počín Masarykova ústavu“, mou editorskou práci podrobuje neúprosné kritice. Po vydání Benešova spisu *jako dokumentu* měl dvojitou možnost: zpracovat do vlastní studie související problematiku, jako to učinil například Zdeněk Šamberger,² anebo obsah potenciální studie umístit do recenze (což myslím recenzentovi edice nepřísluší). Volil cestu z hlediska svého pracovního nasazení snadnější. Místo systematického zpracování tématu, jehož pojetí je zčásti patrné z jeho příspěvku, se uchyluje k invektivám proti editorce. Od nich se pak odvíjejí náznaky věcných historických souvislostí, které jsou však nedotaženy, s poukazem na to, že recenzent jim nemůže věnovat více

1 BENEŠ, Edvard: *Německo a Československo*. Ed. Eva Broklová. Praha, Masarykův ústav AV ČR 2005.

2 ŠAMBERGER, Zdeněk: Střet Edvarda Beneše s rozvrtnou nacistickou propagandou v roce 1937: Ke statím pod šifrou X.Y. v Prager Presse. In: *Věře Olivové ad honorem: Sborník příspěvků k novodobým československým dějinám*. Praha, Společnost Edvarda Beneše 2006, s. 104–125.

místa – narozdíl od editorky, která to však neudělala. Tato výtka v sobě zahrnuje představu, že ediční práce je snadná a časově nenáročná, takže by editor vlastně mohl celou problematiku bezezbytku zpracovat. Je to zcela v rozporu s panujícím názorem, že vydávání dokumentů vyžaduje trpělivost, mravenčí práci a není příliš vděčné. Haunerův negativní přístup k vydání Benešova rukopisu plyne z jeho zcela odlišného názoru na ediční práci. Na první pohled je zřejmé, že Hauner by jako potenciální editor budoucím uživatelům edice vnucoval svůj názor, neboť by mu ediční práce sloužila jako příležitost, aby předvedl své znalosti materie vztahující se k tématu. Ale i neobeznámenost s výsledky bádání na domácí půdě, jak si také ukážeme. V neposlední řadě se zdá, že je Hauner dotčen i tím, že na něj rukopis, o jehož vydání snad někdy uvažoval (jak nyní rozhlašuje), nepočkal.

K vydání dokumentu z Benešova archivu jsem přistoupila na podnět kolegy archiváře Ivana Štovička, který nedokončený rukopis *Německa a Československa* objevil při pořádání písemné pozůstalosti Edvarda Beneše. Rukopis jsem zpracovala v duchu zásad vydávání novověkých historických pramenů, jak je vypracoval kolektiv autorů pod vedením Ivana Štovička;³ jsou ostatně v souladu s principy, jež jsme si (snad i Milan Hauner) kdysi osvojili na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a při praktické ediční činnosti.

Součástí každé edice je podle těchto zásad úvod, který se skládá z části historické a ediční. Myslím, že v dotyčné edici tomu bylo učiněno zadost. Pokud jde o historický úvod, nemá nahrazovat historickou studii o tématu. Za tím účelem se dokumenty nevzdávají. Právě takovouto studii však Hauner postrádá a ušetrňuje editore v tomto ohledu mnohé výtky. A nejen to: mezery, jež shledává v historickém úvodu – také v důsledku svého nedbalého čtení – se snaží vyplnit a dát tak najevo svou odbornou převahu. Editorka podle jeho názoru promarnila příležitost vysvětlit to, co „přímo křičí po vysvětlení“. Hned na první pohled je patrné, že *Hauner ví i to, co neví*. Jeho obrazotvornost je v tomto směru téměř neomezená: podle něj „se hlava státu v létě 1937 zamkla do své pracovny, nechala štáb tajemníků nosit z univerzitní knihovny nejnovější literaturu“. Pro tyto a další výtky platí „dvakrát měř, jednou řež“ snad dvojnásobně.

Dost obtížně si lze představit, že se v létě 1937 *prezident mohl zavřít do své pracovny*. Záměr napsat větší dílo, jehož součástí byl i dotyčný rukopis, nese ostatně v roce 1934, jak je uvedeno v ediční poznámce.⁴ Tuto informaci Hauner opomíjí. Z jiných zdrojů⁵ také zjišťujeme, že od 20. června 1937 do 21. září 1937 pronesl prezident Beneš na dvacet projevů, napsal několik článků a poskytl interview. Pro srov-

3 ŠTOVÍČEK, Ivan a kol. *Zásady vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti*. Praha, Archivní správa Ministerstva vnitra ČR 2002.

4 BENEŠ, E.: *Německo a Československo*, s. 230.

5 BENEŠ, Edvard: *Projevy – články – rozhovory*. Ed. Richard Vašek. Praha, Masarykův ústav – Archiv AV ČR 2006.

nání ve stejném období předchozího roku 1936 se jednalo o třicet projevů, článků a interview. Větší počet projevů v roce 1936 souvisel s tím, že tehdy navštívil severní Moravu a Slovensko, kdežto na srpen 1937 mu zbyla již jen Morava jižní. Pro zamčení v pracovně tato fakta nesvědčí již proto, že si Beneš své texty psal sám.

Za vlasy přitažená je také Haunerova představa *štábu tajemníků putujících do univerzitní knihovny* a přinášejících nejnovější literaturu o česko-německých vztazích. Je to názor historika, který provádí rešerši k tématu, jež zpracovává, nikoli však realita prezidenta, který se jako *aktivní politik* účastnil všeho dění týkajícího se Československa od první světové války včetně. Navíc literatura o česko-německých vztazích v té době ještě ani neexistovala; jednalo se tedy především o prameny, a ty měl Edvard Beneš sám k dispozici, jak ukazuje jeho archiv s kopiemi politických zpráv, novinovými výstřižky atd. Opět je namístě odkázat na zmíněné rozhodnutí z 29. září 1934, že si vybuduje pramennou základnu pro pozdější psaní. Beneš ostatně měl vlastní knihovnu, mohl využívat knihovnu ministerstva zahraničních věcí a k dispozici mu byla rovněž bohatě dotovaná prezidentská knihovna Masarykova, jež byla budována pro potřeby prezidentů a která byla přestěhována z Hradu až 15. prosince 1938.⁶ Literatura, na kterou Beneš odkazuje, je převážně staršího data.

Podle Haunera křičí po vysvětlení i okolnost, „proč prezident použil anonymní zkratku ‘X.Y., aktivní československý politik‘“. Možnostmi prezidenta působit na veřejnost jsem se zabývala již několikrát a pokládám tuto otázku za dostatečně zodpovězenou ve svých zásadních i drobnějších pracích.⁷ Dané možnosti byly součástí prezidentských pravomocí, stanovených ústavou. Tohoto problémového okruhu se týká třeba také příhoda prezidenta Masaryka s dopisem olomouckému arcibiskupovi Lvu Skrbenskému, která je snad po vydání diskusí o ústavě z počátku roku 1920 dostatečně známá. Antonín Švehla, tehdy ministr vnitra, zastával názor, že prezident vůbec neměl odpovídat. Naproti tomu Masaryk odmítl nabídku Tusarovy kontrasignace a zcela po masarykovsku se nechtěl schovávat za někoho druhého.⁸ Utajeno bylo i autorství Masarykových článků pro *Lidové noviny*, na nichž spolupracoval s Oldrou Sedlmayerovou; ta dostala na starost stylistické úpravy.⁹ Dále je

6 BROKLOVÁ, Eva – HÁJKOVÁ, Dagmar – TOMEŠ, Josef – VAŠEK, Richard: *Mám jen knihy a skripta, cenná práce životní: 70 let Masarykova ústavu. Studie a dokumenty*. Praha, Masarykův ústav AV ČR 2002, s. 11, 18.

7 Uvádím alespoň dvě své edice se studii: BROKLOVÁ, Eva: *První československá ústava: Diskuse v ústavním výboru v lednu a únoru 1920*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny ČSAV 1992; TÁŽ: *Prezident Republiky československé: Instituce a osobnost T. G. Masaryka*. Praha, Masarykův ústav AV ČR 2001.

8 Viz TÁŽ: *První československá ústava*, s. 39.

9 Dopisy T. G. Masaryka Oldře Sedlmayerové jsou uloženy v Archivu Masarykova ústavu AV ČR. O zmíněné spolupráci se mluví ve dvou dopisech otištěných v *Masarykově sborníku*, sv. X (Praha, Masarykův ústav AV ČR 2000, s. 320–322). Dotyčné články v *Lidových novinách* byly tehdy podepisovány šifrou R.

všeobecně známo, že prezident Masaryk používal kolem pětáctyřiceti šifer; ostatně se s tím potýkali i editoři tří svazků jeho projevů, článků a dalších textů, které vyšly v letech 1994, 1997 a 2003 pod souhrnným názvem *Cesty demokracie*. Při zpracovávání bibliografie Masarykových spisů patřila jejich identifikace a označení dubií k nejobtížnějším úkonům. Pokud jde o Edvarda Beneše, v době jeho prezidentství se tiskly převážně jeho oficiální texty. Výjimku činila právě jeho reakce na říšskoněmeckou propagandu.

V tom, jak na recenzenta všechno křičí a on sám zbytečně uštěpačně komentuje práci editorky, mu ušlo, že „celý seriál ‘Německo a Československo’“ nevyšel poprvé německy a podruhé anglicky, ale že v cizojazyčných mutacích vyšly jen první dvě kapitoly vydaného dokumentu. Podrobně je to popsáno v ediční poznámce.¹⁰

Za závažný deficit Haunerova příspěvku pokládám rovněž jeho invektivu vůči „fiktivní jednotě státního národa československého“ a „nešťastné formulaci Benešově ... že Československo ... bude národnostně a politicky uspořádáno jako ‘jistý druh Švýcarska’, ovšem se zřetelem na ‘zvláštní poměry v Čechách’“ (s nepřesným odkazem na stránky edice). Především mu ušlo, že se v dokumentu nikde nejedná o „fiktivní jednotu státního národa československého“, ale o „státní národ československý“. Recenzent v tomto ohledu sdílí stereotyp „marxistické“ historiografie, týkající se ovšem problému vztahu Čechů a Slováků. Tento stereotyp je u něj tak silný, že ovlivňuje i vnímání Benešova textu. Také v případě švýcarského vzoru nešlo o „národnostní a politické uspořádání“ Československa, ale o uplatnění liberálních principů ve věcech národnostních. Obávám se, že nepřesnosti v přístupu k textu netvoří předpoklady pro ediční práci, na jejíž dokonalou podobu si recenzent činí nárok.

Nemohu dál než vyjádřit podiv nad tím, že recenzent, který prožil několik desetiletí v demokratickém politickém systému, si v interpretaci československého státního národa a švýcarského vzoru pro Československo nevytvořil před domácími českými či československými historiky časový náskok (a ztotožňuje se v těchto tématech mimo jiné také s Adolfem Hitlerem). Jako by nevstřebal základní principy výstavby demokratického systému, k němuž patří i pojetí *státního národa jako lidu, který buduje na svém území stát*. Právě to také vyjadřovala pojmem „státní občané Republiky Československé“ ústavní listina. Pokud jde o švýcarský vzor, neměl recenzent – narozdíl od domácích historiků – jistě žádné překážky v přístupu k třínáctisvazkové americké edici dokumentů z mírové konference v Paříži, v níž je Benešova nota otištěna.¹¹ Kdyby ji ovšem Hauner hledal...

10 BENEŠ, E.: *Německo a Československo*, s. 231.

11 *My Diary: At the Conference of Paris. With Documents by David Hunter Miller*, sv. 13: *New States (Minorities)*. New York, The Appeal Printing Co. 1925, s. 68–70. Uváděno podle: BROKLOVÁ, Eva: Švýcarský vzor pro Československo na Pařížské mírové konferenci. In: *Český časopis histo-*

Údajné hodnocení spisu editorkou jako „mimořádného“ a „téměř dokonalého“ recenzent nelogicky vyvrací poukazem na Benešovu „nevýhodnou defenzivní pozici“, v níž byl psán. Zamlčuje, v čem editorka onu „mimořádnost“ spatřuje¹² a že o dokonalosti vůbec nemluví. V tom už je zase recenzentova autorská licence. Jestliže dále kvalifikuje Benešův spis jako zbytečný a nepřesvědčivý, uplatňuje zase jiný aspekt. „Nedostatečný ohlas“ na zveřejnění Benešova textu recenzent pouze konstatuje, nijak jej ale nekvantifikuje. Zdeněk Šamberger ve zmíněné studii¹³ uvádí mezi listy, které Benešovu pojednání věnovaly pozornost, *Frankfurter Zeitung*, *Berliner Tagblatt*, *Der Angriff*, *Linzer Tagblatt*, *Le Temps*, bukurešťský *Le Moment* a *Europe Centrale et Balkan* (kromě žurnálů domácích). Za ohlas můžeme pokládat i rozmluvu vyslance v Berlíně Vojtěcha Mastného s právním poradcem kancléře Hitlera, státním tajemníkem Otto Meisnerem. Mastný šel zřejmě v diskusi s Meisnerem až na hranici svých možností diplomata, když ho upozornil, že vtahovat do sféry bezprostředního vlivu Německé říše i zahraniční německé minority je právně nepřípustné.¹⁴

Recenzent uplatňuje na Benešův spis zřetele politické účelnosti; ani z takto nastavené optiky ovšem nemůže vyvozovat, zda prezident tehdy ztratil či neztratil „kontakt s realitou“. Ve svém dalším výkladu pak Hauner příštímu uživateli vydaného dokumentu zhusta vnucuje svou interpretaci problémů, přičemž opomíjí povinnost citovat zdroj svých informací. Jeho způsob vznášení výtek bez přesného udání místa v textu, jehož se týkají, je v rozporu se seriózní vědeckou prací. Například v páté poznámce, kde komentuje Benešovo údajně záměrné urážení (!) Němců ve třetím memorandu z pařížské konference tím, že nadhodnotil statistické údaje ve prospěch Čechů, vytýká editorce, že „nechává bez povšimnutí Benešovy manipulace se statistikami německého osídlení Čech. Na jednom místě [sic] Beneš zredukoval německé obyvatelstvo o 800 tisíc osob...“ Škoda že nepíše, na kterém místě... Z jeho formulací totiž ke všemu není zcela patrné, zda poukazuje na třetí memorandum nebo na edici *Německo a Československo*.¹⁵ Kdyby šlo o memoranda, Beneš

rický, roč. 92, č. 2 (1994), s. 257–266; studie vyšla také anglicky: The swiss model for Czechoslovakia at the Paris peace conference. In: *Historica*, roč. 5–6 (1998–1999). Prague, Institute of History, Academy of the Sciences of the Czech Republic 2000, s. 197–210.

12 „Spis je mimořádný tím, že autor provádí rozbor v rámci výkladu demokratických principů, který je pro analýzu problematiky nezbytný. Vykládá ji nejen přímý účastník mnoha událostí, činitel zahraničního odboje, nositel státních funkcí, ale také vědec, sociolog, který se věnoval rovněž studiu práva a politických věd – a především demokrat.“ (BENEŠ, E.: *Československo a Německo*, s. 12.)

13 ŠAMBERGER, Z.: Střet Edvarda Beneše s rozvratnou nacistickou propagandou v roce 1937.

14 Tamtéž.

15 Zjistíme to teprve nahlédnutím do Kuralovy práce, že má opravdu na mysli 3. memorandum, a nikoli edici, kterou kritizuje (viz KURAL, Václav: *Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě (1918–1938)*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 1993, s. 25). V čas-

se o jejich významu a okolnostech jejich sepsání zmiňuje již v německém překladu svých memoárů *Světová válka a naše revoluce*, který vyšel v Berlíně roku 1928 pod názvem *Aufstand der Nationen*. Na tuto knihu odkázal také Hermann Raschhofer,¹⁶ vynechal ale Benešovu poznámku, jež se právě okolnostmi vzniku memorand a jejich skutečným významem zabývala.¹⁷ Ostatně samo získání memorand, o němž se zmiňuje jejich vydavatel Raschhofer, je přinejmenším podezřelé. Ústav císaře Viléma pro zahraniční veřejné právo a právo národů je podle něj koupil v knižním obchodu. Nesly úřední razítko „Československá delegace. Mírový kongres“. Podle informace z Pařížského archivu¹⁸ je československá delegace přítom dala k dispozici mírové konferenci.

Při všem pohoršování nad tím, co v edici chybí, recenzent patrně ani neví, že existuje určitý proud v ediční praxi, který vylučuje jakékoli ovlivňování budoucího čtenáře dokonce například i jen zavedením regest, věcného rejstříku a podobně. Nikdo ostatně nebrání panu Haunerovi v tom, aby sepsal problematiku související s vydaným dokumentem. Systematické zpracování látky by mu však dalo více práce než nesoustavné poznámky k edici, které opomíjejí prameny a literaturu, jež se do jeho pojetí nehodí. Kromě toho hodnotit „Benešovu obranu československé politiky“ z hlediska budoucího „rozmetání Československa“ je stejně absurdní jako připravit člověka o život jen proto, že stejně zemře. Podobných souvislostí vymýšlí recenzent více, včetně kritiky Benešovy „osvědčené profesorské šablony“.

Hauner je tak zaujatý poukazováním na to, co všechno měla editorka budoucímu uživateli sdělit (zatímco on jako recenzent na to nemá čas), že nakonec ve svém textu opakuje i sdělení obsažená v ediční poznámce, jež je součástí vydání Benešovy práce (například informace o tom, jakou pozornost jí věnoval Kamil Krofta).¹⁹

Závěrečné poznámky recenzentovy o tom, jak Beneš věděl, že česká verze textu se naprosto mine účinkem, že nikdy neuvažoval o jejím publikování, odložil spis *ad acta* a podobně. diskvalifikují edici, která přináší závažné svědectví o tehdejší zahraniční politice a záměrech zakladatelů československého státu. Dokument byl vydán s cílem přispět k objasnění otázek, o nichž pojednává; *historik* ho nemůže odložit.

ti „Statistika“ v „Memorandu III“ uvádí Beneš počet 3 512 682 Němců v českých zemích. Také z toho je zřejmé, že v předešlém textu se jednalo o chybu v údajích o československých zemích. Jinak v této souvislosti nemohu nezmínit, že publikace *Sudetendeutsche Beschwerde an den Völkerbund* (Karlsbad – Leipzig, Karl H. Frank 1936) uvádí v příloze počet 3 231 688 Němců, kteří jsou „státními občany Československa“.

16 RASCHHOFER, Hermann: *Die tschechoslowakischen Denkschriften für die Friedenskongferenz in Paris 1919–1920*. Berlin, Carl Heymanns Verlag 1937.

17 BENEŠ, Edvard: *Aufstand der Nationen: Der Weltkrieg und Tschechoslowakische Revolution*. Berlin, Cassirer 1928, s. 688, pozn. 1.

18 *Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR* (Praha), Pařížský archiv, č. 6996.

19 BENEŠ, E.: *Německo a Československo*, s. 232.

Recenze

Otazníky nad „opus magnum“ české orální historie

Martin Franc

VANĚK, Miroslav – URBÁŠEK, Pavel (ed.): *Vítězové? Poražení? Životopisná interview*, sv. 1: *Disent v období tzv. normalizace*; sv. 2: *Politické elity v období tzv. normalizace*. Praha, Nakladatelství Prostor 2005, 1124 a 836 stran.

VANĚK, Miroslav (ed.): *Mocní? A bezmocní? Politické elity a dissent v období tzv. normalizace. Interpretální studie životopisných interview*. Praha, Nakladatelství Prostor – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2006, 412 stran.

Dva svazky publikace *Vítězové? Poražení?*, doplněné ještě sborníkem studií *Mocní? A bezmocní?*, představují monumentální výsledek několikaleté pilné práce Centra orální historie při Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v rámci projektu „Politické elity a dissent v období tzv. normalizace“ a zároveň pravděpodobně dosud nejvýznamnější počín české orální historie vůbec. Tomu také odpovídá zasloužená pozornost, kterou knize *Vítězové? Poražení?* věnoval odborný a částečně i laický tisk. O atraktivitě tématu i metody svědčí i vydání druhého dílu, tedy rozhovorů s představiteli aparátu Komunistické strany Československa, v rámci Levných knih. Přitom je třeba si uvědomit, že dvě rozsáhlé knihy výpovědí představují pouze část celého sesbíraného materiálu, třebaže podle editorů tu nejzajímavější a nejpřínosnější. Zpracovatelé projektu získali celkem sto dvacet interview (sedmdesát sedm s disidenty a čtyřicet tři s představiteli aparátu KSČ), z nichž bylo uveřejněno celkem padesát (třicet s disidenty, dvacet s komunistickými funkcionáři), tedy o něco více než čtyřicet procent.

Jistě by bylo nesmyslné vyčítat výzkumníkům, že v rámci daného tématu nedokázali opatřit interview s tou či onou osobou. Zejména mezi dřívějšími představiteli aparátu KSČ byla míra odmítnutí jakékoli spolupráce mimořádně vysoká (z třiašedesáti oslovených jich odmítlo třicet), ale i mezi disidenty se našla řada těch, kteří neměli chuť se podělit o své vzpomínky. Určité potíže nastaly i při autorizaci,

když někteří narátoři omezili přístupnost rozhovorů, jež s nimi tazatelé vedli. Ve světle všemožných překážek a potíží je třeba naopak ocenit, jak různorodou kolekci výpovědí dokázali pracovníci týmu vedeného Miroslavem Vaňkem získat. Úzkostlivě se přitom bránili obvyklému pragocentrismu (případně i brnocentrismu) a své místo v knize našly i rozhovory se slovenskými představiteli obou zkoumaných skupin (tvoří asi jednu šestinu všech rozhovorů). Problematika života v regionech zde velmi silně rezonuje a také „interpretační“ sborník *Mocní? A bezmocní?* jasně naznačuje, že otázky spojené s politickým životem mimo centrum představují pro současnou českou historiografii zabývající se obdobím po roce 1945 skutečně mimořádně závažné téma. S úsilím o získání rozhovorů reflektujících poměry mimo centrum souvisí i další chvályhodný trend – snaha nedělat interview jen se všeobecně známými špičkovými představiteli obou skupin, ale jít i na nižší úroveň. Velký význam má tato praxe především u svazku věnovaného rozhovorům s funkcionáři aparátu komunistické strany, kdy mimo jiné úspěšně zpochybňuje představu o zcela jednoduším a nediferencovaném kolosu moci.

Přesto však konečný výběr narátorů vzbuzuje některé otázky. Za zcela zásadní považují definici pojmů „politická elita“ a „disent“, tak jak ji pro účely publikace provádí Miroslav Vaněk v prvním svazku knihy *Vítězové? Porážení?* Za politickou elitu považuje „funkcionáře KSČ ... kteří působili jako členové stranického aparátu, byli členy předsednictev, sekretariátů a plén ÚV KSČ, KV KSČ a OV KSČ“ (s. 13). Ačkoli není z této formulace zcela jasné, zda musí konkrétní osoba splňovat oba parametry (tedy členství ve stranickém aparátu a zároveň členství v příslušném orgánu některého z uvedených výborů KSČ) najednou, prakticky všechny zveřejněné rozhovory v příslušném svazku proběhly s lidmi, kteří alespoň po určitou dobu oběma podmínkám vyhovovali. Ostatně možnost samostatného využití druhého kritéria, tedy členství v některém voleném orgánu na úrovni okresu (případně obvodu), kraje nebo na úrovni centrální, je zpochybněna existencí skupiny jakýchsi kvazipolitických elit, tedy osob vybíraných do těchto orgánů spíše na podkladě určitých sociologických kritérií (žena, pracovnice v zemědělství a podobně). Na druhé straně pracovníky aparátu byli i různí referenti nebo sekretářky a jejich výpovědi, byť by v některých případech mohly obsahovat mimořádně cenné a zajímavé údaje, by celou problematiku posouvaly někam jinam. Naskýtá se však otázka, zda vymezení prezentované Miroslavem Vaňkem dostatečně reflektuje poměrně výrazné propojení hospodářských a politických elit v období takzvané normalizace, zrovna tak jako sepětí správních elit a některých dalších vlivných skupin s politickou mocí. Skutečně lze příslušníky aparátu komunistické strany ve volených funkcích považovat za jediné reprezentanty oficiálních politických elit? Domnívám se, že tuto otázku mohl tým badatelů více reflektovat. Zároveň však musím uznat, že snaha o rozšíření záběru by pravděpodobně vedla k vytvoření mimořádně složitého systému různých podmínek a kritérií, který by výzkumníkům značně zkomplikoval práci. Nicméně bylo možné alespoň upozornit čtenáře, že se vlastně jedná pouze o určitou specifickou část politických elit.

Podobně problematické se jeví vymezení pojmu „disent“, především jeho ohraničení vůči takzvané šedé zóně, které asi bude vždy vyvolávat nejrůznější spory a ne-

jasnosti. Týmu pod vedením Miroslava Vaňka se přitom podle mého názoru vcelku podařilo prezentovat velkou názorovou pestrost disidentského prostředí, která vynikne při srovnání s rozhovory vedenými s představiteli aparátu komunistické strany. Zdá se mi však, že se zde do jisté míry obnažily slabiny metody „nabalování“ – některé skupiny jsou díky ní zastoupeny podstatně výrazněji než jiné. Ale i zde si musíme uvědomit, že část oslovených disidentů rozhovor odmítla. Jen málo je tak například zdokumentována písničkářská subkultura, jejíž mnozí představitelé se pohybovali na hraně mezi otevřeným disentem a šedou zónou.

Metodou *oral history* je ovšem těžko možné získat nějaký reprezentativní vzorek, a zřejmě si to plně uvědomovali i členové Vaňkova týmu. I proto se nesnažili držet interview v rámci nějakého striktně stanoveného seznamu otázek a dali většinou přednost plynulosti vyprávění před jakýmsi pomyslným vyplňováním dotazníku. Tím sice poněkud zkomplikovali možnost případného statistického vyhodnocení, získali však cennější a z hlediska subjektivní upřímnosti věrohodnější materiál. Navíc dali narátorům možnost prezentovat to, co oni sami považují za důležité, což samo o sobě může inspirovat k určitým zajímavým úvahám při interpretaci. Za pozoruhodný rys považuji v této souvislosti například vytěsnění veškerých vzpomínek spojených s konzumem, které je paradoxně vlastní oběma skupinám, nebo rozličnost přístupů narátorů k propojení reflexe vlastní činnosti s přijetím nebo odmítnutím současné reality. Zároveň publikace – podobně jako další kvalitní díla pracující s metodou *oral history* – otevírá široké pole pro zkoumání takových faktorů, jako je působení zážitků z dětství a rodinných tradic (tímto tématem se ve sborníku *Mocní? A bezmocní?* zabývá Petra Schindler-Wistenová) nebo vliv silných osobností, v případě představitelů komunistického aparátu například Gustáva Husáka jako klíčové postavy „normalizace“

Jestliže způsob vedení rozhovorů považuji za celkově úspěšný a zdařilý, určité rozpaky ve mně vyvolává ediční práce. Ne snad, že bych něco namítal proti charakteru redakčních úprav, načrtnutých v úvodu. Nevadí mi ani řazení rozhovorů abecedně podle jmen narátorů, protože si uvědomuji, že jakýkoli jiný systém by byl ve své sofistikovanosti pro běžného čtenáře asi nesrozumitelný. Spíše mě překvapily poměrně časté chyby při přepisu, respektive při edici, a to zejména v osobních jménech. Jistě není možné dohledávat správnou formu jména každého zmiňovaného funkcionáře okresního formátu, ale aspoň u osob i v současnosti veřejně známých by se podobné omyly vyskytovat nemusely. Jako příklad mohu uvést třeba nesprávný přepis jména historika Josefa Haubelta (1. díl, s. 1032), politika Zbyňka Vokrouhlického (2. díl, s. 624) nebo italského malíře Giorgia de Chirika (1. díl, s. 1062). Všechny tyto drobné lapy podle mého názoru souvisejí především s největším edičním nedostatkem – s neexistencí alespoň osobního rejstříku. Vzhledem k rozsahu materiálu a struktuře celé práce by rejstřík výrazně usnadnil její využití. Práce na jeho přípravě by navíc pomohly odstranit mnohá drobná nedorozumění a překlepy.

Navazující sborník *Mocní? A bezmocní?* měl především za účel přinést interpretace provedených rozhovorů. Vedle seznamu interview v rámci projektu, který bych očekával spíše v publikaci *Vítězové? Poražení?*, obsahuje celkem deset studií, ve-

směs od spolupracovníků projektu. Trochu mě překvapilo, že většina z nich se koncentruje na vyprávění disidentů, přestože právě uskutečněná interview s funkcionáři komunistického aparátu v období „normalizace“ považují za mimořádně pozoruhodný a atraktivní materiál, což ostatně dokládá i výše zmíněný ediční tah Levných knih, které vydaly (alespoň zatím) pouze tento druhý svazek. Vzhledem k jistému dualistickému pojetí projektu mě zarazila i skutečnost, že jen minimálně se vyskytují příspěvky pracující s komparací pohledů příslušníků obou skupin, ačkoli zkoumání jejich společných i diferencujících znaků se mi jeví jako velice inspirativní. Ukázala se však jiná zajímavá témata, především působení disentu v regionech, přesněji řečeno v oblastech mimo hlavní město, kterým se zabývají příspěvky Tomáše Niesnera (Pohled na problematiku katolického disentu na Moravě v období tzv. normalizace), Jany Noskové (Brněnský disent a jeho každodennost), Pavla Urbáška (Regionální opoziční hnutí v životních příbězích jeho protagonistů) a Lukáše Valeše (Disent a tzv. opozice na místní úrovni). Posledně jmenovaný autor se pokusil dokonce o velmi zajímavou obecnou charakteristiku jednotlivých opozičních skupin na místní a regionální úrovni.

Pozornost vzbudilo i často neprávem zanedbávané téma mezinárodních souvislostí fungování i pádu „normalizačního“ režimu. Meritorně se mu věnuje Tomáš Vilímek v první části svého poněkud neorganicky koncipovaného dvojpríspevku (Vnímání mezinárodních souvislostí představiteli komunistických elit a disentu: Represivní metody StB a pobyt v komunistických věznicích). Dotkl se ho však i Miroslav Vaněk ve své studii „Proč přišli o moc? Pád socialismu v Československu očima protagonistů komunistického režimu“, když upozornil na skutečnost, že bývalí funkcionáři mají tendenci vliv domácí opozice hodnotit jako zanedbatelný a za klíčové považují naopak změny v mezinárodním postavení československého režimu, především v souvislosti s politikou Michaila Gorbačova. Podobně jako Vaněk se vyprávěním komunistických funkcionářů věnuje i jihočeský badatel Jiří Petráš v poněkud povšečně nazvané stati „Období normalizace z pohledu politických elit“. Zatímco Petra Schindler-Wistenová textem „Rodinné prostředí příslušníků politických elit a disentu“ otevírá dosud málo probádanou oblast, Zdeněk Doskočil studií „Pražské jaro a počátky tzv. normalizace očima disidentů“ přispívá k již dříve dost probírané problematice, do níž ovšem vnáší částečně nové aspekty. Spíš přehledový charakter pak má – podle mého názoru nepřiliš zdařilý – článek Milana Otáhalo „Bojovali proti normalizačnímu režimu“.

Přestože se v mnoha případech jedná o velmi zajímavé a inspirativní studie, čtenář si musí položit otázku, zda jsou to skutečně interpretace rozhovorů. Jistě, pasáže z interview slouží jako výchozí materiál nebo ilustrace, ale až na výjimky se nepracuje s rozhovory jako takovými a vyprávění je vnímáno pouze jako svého druhu snůška faktů (byť ne „objektivních“), které lze pak dále použít. Bolesně jsem postrádal ve sborníku text, který by například blíže analyzoval obě skupiny narátorů – tedy lidí, kteří byli ochotni rozhovor poskytnout – a pokusil se třeba určit, co je dělí od příslušníků stejné skupiny, kteří se naopak k podobnému kroku neodhodlali. Již jsem uváděl, že u obou skupin nelze hovořit o zcela reprezentativním vzorku, zdá se mi však, že ne vždy si to autoři příspěvků ve sborníku dostatečně uvědomují.

Studie věnovaná otázce, jací lidé se vlastně v pozici narátorů projektu zúčastnili, by do tohoto problému mohla vnést větší jasno. Zrovna tak by mě potěšila detailnější studie věnovaná třeba charakteristice jazyka jednotlivých osobností nebo rozbor, o kterých problémech narátoři nehovořili. Také bych přivítal nějakou komparaci výpovědí v rámci orální historie se svědectvím poskytnutým třeba v písemné podobě nebo s výpovědí určitého typu archivního materiálu. Autoři tak bohužel plně nevyužili ojedinělou příležitost obhájit před širší veřejností metodu *oral history*, přestože právě tento tým byl k něčemu takovému povolanejší než kdokoli jiný.

Samozřejmě lze namítnout, že teoretičtější zaměřené texty by mohly působit málo atraktivně a proměnily by sborník v úzce odbornou záležitost. Domnívám se však, že u některých témat, například u otázky ochoty či neochoty různých skupin potenciálních narátorů, si lze dost dobře představit opravdu zajímavé pojednání, lákající i svou aktuálností. Kromě toho soudím, že naopak větší pestrost metod a použitých úhlů pohledu by také celkovou čtivost sborníku ovlivnila spíše pozitivně.

Pochopitelně nic není ztraceno. Obdivuhodný korpus udělaných rozhovorů s disidenty i příslušníky vyšší pater komunistického aparátu zůstává a nepochybně mu historici mohou (a měli by) klást i později stále nové otázky. Je přitom skvělé, že v mnohých případech díky publikaci *Vítězové? Poražení?* mohou příslušné rozhovory studovat v klidu svých pracoven a nemusejí podstupovat často náročnou cestu do archivu. Bylo by však ještě lepší, kdyby je publikace inspirovala i k realizaci dalších interview, která by existující materiálovou bází dále rozšířila a jež by se jim zároveň stala určitým vodítkem v historickém výzkumu. V oblasti interpretací by pak bylo žádoucí dosud využitou škálu možností dále rozhojnit a směleji se přitom uvolnit z ulity tradičního faktografického dějepiscetví.

Recenze

Důležitý impuls a řada otazníků

Michal Kopeček

AUER, Stefan: *Liberal Nationalism in Central Europe*. London, Routledge Curzon 2004, 232 stran.

„Liberální nacionalismus“ zní uším středoevropana jako oxymoron. Výhodou angličtiny je, že může chápat pojem „nacionalismus“ do jisté míry neutrálně, což dovozuje užívat jej – nejen v rámci *nationalism studies* – jako analytickou kategorii a přiřazovat mu podle potřeby upřesňující predikáty jako „integrální“, „extrémní“, „xenofobní“, „umírněný“ či například „liberální“. Naproti tomu ve středoevropských jazycích je dnes nacionalismus (*Nationalismus*, *nacionalizm*, *nacionalizmus*) vždy již negativně konotovaným termínem, označujícím spíše šovinistickou formu nacionalismu než tento jev v jeho obecné podobě a odpovídajícím tak více anglickému *extreme* či *integral nationalism* než jen pouhému *nationalism*. Skutečnost, že Stefan Auer učinil „liberální nacionalismus“ ústředním pojmem své studie zabývající se třemi středoevropskými zeměmi – Českem, Polskem a Slovenskem –, vyplývá do značné míry z toho, že teoreticky vychází z převážně anglofonní literatury. To mu však zároveň umožňuje podívat se na fenomén středoevropského nacionalismu po pádu komunismu z velmi zajímavého pohledu.

Stejně jako mnozí před ním ani Auer není ochoten přijmout zažitou, avšak problematickou dichotomii rozlišující mezi takzvaným západním a východním nacionalismem, která je jedním z centrálních prvků dnes již velmi rozsáhlé literatury k nacionalismu. Západní neboli občanský nacionalismus označuje formu občansky uvědomělé, liberálně tolerantní, modernizační a inkluzivní národní identity, jejíž historicky nejčistší forma bývá spatřována v USA, Británii, Švýcarsku či Francii. Východní neboli etnocentrický nacionalismus, který se v prvotní historické podobě údajně objevil ve střední a východní Evropě 19. století, naproti tomu označuje tribální, netolerantní, xenofobní a exkluzivistickou formu národní identity, založenou nikoliv na všeobecném a rovnoprávném občanství, nýbrž na specifické jazykové kultuře, pomyslném pokrevním spříznění, společném jazyce a sdíleném histo-

rickém údělu. Nedůvěra k příliš ostrému a morálně zaujatému rozdělení mezi takzvaným západním a východním nacionalismem se v odborné literatuře datuje již minimálně od sedmdesátých let minulého století, kdy revitalizace etnických identit v takzvaném keltském okraji a dalších částech západní Evropy (Wales, Skotsko, Bretaň, Flandry, Baskicko, Korsika atd.) zpochybnila jednoznačnost historického vítězství centralizovaného národního státu a s ním i občansky chápaného pojmu národní identity v západní Evropě. Jak upozornili mnozí teoretici nacionalismu, dualita občanského a etnického spočívá hluboko uvnitř každého národního projektu spíše než v jednoznačném geografickém rozdělení.¹

Jakkoliv skeptičtí však k tomuto geografickému determinismu byli teoretici nacionalismu – z nichž někteří, jako například Eric Hobsbawm, na konci osmdesátých let dokonce prorokovali celkový úpadek nacionalismu – jeho domnělá oprávněnost a působivost byly znovu potvrzeny po rozpadu komunistického panství v Evropě, a zejména během válek v bývalé Jugoslávii. Jejich nepochopitelnost a brutalita byly přičteny bytostně nenávisnému, mystickému „balkánskému“ (v tomto případě synonymum pro „východní“) nacionalismu – což jednak mělo pro západního čtenáře uklidňující efekt v tom smyslu, že v civilizované a občansky uvědomělé části Evropy není něco podobného možné, a jednak to též snímalo část zodpovědnosti evropských politiků za jugoslávskou tragédii, neboť je-li konflikt definován jako hluboce kulturně zakořeněný, a nikoliv politický problém, není příliš mnoho šancí jej politicky řešit, respektive mu předcházet.

Stefan Auer však neusiluje o analýzu vývoje západního diskurzu utvářejícího po roce 1989 nové evropské geograficko-politické hierarchie, v nichž mimo jiné hrál pojem „střední Evropy“ prominentní roli.² Namísto toho zpochybňuje nejenom západovo-východní dichotomii, ale opřen o některé přední soudobé politické filozofy a teoretiky liberálního nacionalismu (Will Kymlicka, Yael Tamirová, David Miller) přehodnocuje převažující skepticismus, který v současnosti panuje ohledně spojení liberální demokracie a národního citění. S odkazem na klasický liberalismus Alexise de Tocquevilla a Johna Stuarta Milla vycházejí teoretici liberálního nacionalismu z nepopiratelného faktu, že všechny existující, funkční demokracie spočívají na silně kohezivních identitách, jež poskytuje koncept národa, který je stále jedinou formou moderní politické komunity schopnou zajistit dostatečnou míru solidarity mezi jejími členy. Ostatně i někteří přední zastánci republikánského patriotismu, silně skeptického vůči jakémukoliv nacionálnímu sentimentu, jako například Hannah Arendtová, zároveň pochybují o tom, že by liberálnědemokratickou republikou bylo možné založit výhradně na základě společenské smlouvy či „ústavního patriotismu“ (Jürgen Habermas).

1 Srv. např. SMITH, Anthony D.: *National Identity*. London, Penguin Books 1991.

2 Srv. např. TODOROVA, Maria N.: *Imagining Balkans*. Oxford, Oxford University Press 1997, zejména s. 140–160.

Ani teoretici liberálního nacionalismu přirozeně nepopírají negativní stránky nacionalismu a nebezpečnost jeho extrémních forem, avšak zpochybňují jednoznačnost dosavadního hodnocení, tj. kladného občanského a záporného etnického, respektive kulturně pojatého, pojmu národa. Jak Auer s odkazem na Yael Tamirovou upozorňuje, striktně občansky definovaný koncept národa se ve své hypertrofované racionalistické, osvícensko-despotické podobě může projevit nakonec jako více exkluzivní, a to nikoliv na základě etnické či jazykové odlišnosti, nýbrž na základě politického přesvědčení (s. 8). Jinými slovy, rozdíl mezi různými pojmy národa na základě převažujících prvků občanského či etnického pojetí zůstává samozřejmě nadále v platnosti, avšak má i zřetelné limity, protože obě formy mohou vést k intoleranci, a tedy k podkopání cílů liberálního politického projektu.

Proto si Auer zvolil za stěžejní měřítko své analýzy spíše rozdíly mezi liberálními a neliberálními formami nacionalismu, což mu umožňuje kriticky posoudit některá klíse a nové geografické distinkce v soudobé sociálněvědní literatuře. Tak se například v první polovině devadesátých let stále ještě pod vlivem svůdné představy o specifickém střeoevropském dědictví tvrdilo, že relativní úspěch zemí jako Česko, Polsko či Maďarsko má své základy ve zdařilém potlačení etnického nacionalismu a v přijetí převážně občanské (tedy západní) formy definování národní komunity, zatímco jiné země, jako třeba Bulharsko, Rumunsko, za Mečiarovy éry i Slovensko, se odlišují od střední Evropy mimo jiné ústřední rolí, již etnický nacionalismus hraje v jejich politické kultuře. Politický vývoj například v Polsku v poslední době však ukázal, že v tomto ohledu bylo spíše přání otcem myšlenky, a mimo jiné dal za pravdu Auerovi, který tvrdí, že spíše než o podstatu nacionalismu jde o formu a způsob využívání národních tradic, národní ideologie a interpretace národních dějin při budování demokratického řádu. Navzdory zdánlivě statickým historickým interpretacím a zakořeněným (auto-)stereotypům je národní identita vždy aktivně se vytvářející identitou, v níž hrají historické narativy, respektive jejich přetváření, klíčovou úlohu. Neboli „co znamená T. G. Masaryk pro Čechy, Tiso nebo Štúr pro Slováky, Piłsudski pro Poláky a Kossuth pro Maďary, se může měnit a také časem mění, což má vážné důsledky pro současný politický vývoj“ (s. 17). Auer však nezůstává jenom u popisu intelektuálních diskusí, ale rozhodl se rétoriku „liberálního nacionalismu“ poměřit se sociální realitou v podobě problému etnických a národnostních menšin v jím zkoumaných střeoevropských zemích. Z toho důvodu tvoří druhou část první, teoretické části studie pojednání o teoriích multikulturalismu, respektive o liberálních přístupech k otázce etnické diverzity v národním státě, a zvláštní pozornost věnuje autor romské problematice, hlavně v Česku a na Slovensku, jako nejtěžšímu případu marginalizované menšiny.

Hlavní otázka, kterou si Stefan Auer klade – a která je dnes, v roce 2006, opět aktuální snad více než kdy předtím – tedy zní: Existuje v současné střední Evropě „liberální nacionalismus“ (či národní patriotismus, chceme-li) s dostatečně silným potenciálem, aby vzbudil potřebný „občanský entuziasmus“ při konsolidaci a stabilizaci liberálnědemokratického řádu? (A který by se byl s to postavit sílícímu, povýšecetnecentrickému nacionálnímu populismu, chce se dodat.)

Úkol, do něhož se autor pustil, by vydal na obsáhlou monografii pro každou jed-

notlivou zemi, a v polském případě možná i několikadílnou. Auer se však rozhodl pro srovnávací studii, z čehož přirozeně plynou vedle očividných výhod také značné metodologické i technické obtíže. Nemá smysl jednotlivě vypočítávat, co všechno autor vynechal, opominul či nezohlednil v takto široce pojaté komparativní studii o vývoji „liberálně-nacionálních“ historických narativů v postkomunistickém Česku, Polsku a Slovensku. Soustředím se proto na hlavní problém, se kterým se podle mého názoru nedokázal zcela vyrovnat a ze kterého pramení i další potíže. Je jím dilema, jak na jedné straně vyložit základní kontury národních dějin menších střeoevropských národů tak, aby byly dostatečně informativní a srozumitelné pro „západního“ čtenáře, a současně analyzovat často nepřilíš zřetelné, navzájem si konkurující historické interpretace národních dějin, jež usilují v rámci veřejného politicko-kulturního diskurzu o redefinici národní identity v podmínkách budování demokracie. Ve snaze o nástin základních linií národních dějin Auer celkem správně, vybaven bohatou sekundární literaturou, prochází klíčové historické okamžiky či období, jež pak následně hrály určující roli ve vývoji národní ideologie a ovlivňují (ať už jako pozitivně chápaná tradice či naopak negativní stránka dějin) to, co Auer chápe jako liberálně-nacionální obraz národní minulosti. V polském případě tedy probírá šlechtickou demokracii *Rzeczpospolity*, spor o definici národa a budoucnost státu mezi Romanem Dmowským a Józefem Piłsudským, otázku antisemitismu či roli katolické církve. V českém kontextu se věnuje nástinu vývoje česko-německého vztahu, Masarykovi, první republice a vyhnání sudetských Němců, ve slovenském případě pak spíše než klíčové dějinné okamžiky popisuje vývoj specifické slovenské národní identity na pozadí slovensko-maďarského, a především slovensko-českého vztahu.

Už zde se neobjevuje celá řada témat, která by čtenář do jisté míry obeznámený s moderní a soudobou historií střední Evropy očekával. Zatímco v českém a slovenském případě Auer zdůrazňuje roli „signifikantního druhého“, v polském případě téměř nepadne slovo o polském sebe-vymezování vůči Němcům, carskému Rusku či počínajícímu ukrajinskému národnímu hnutí, a tak i celá problematika východních území přijde zkrátka. Tím se také autorovi zcela vytrácí ze zřetele klíčová symbolika jagellonské, respektive piastovské, ideje polského státu (navíc určující ve sporu Dmowski–Piłsudski), ale i neúspěch menšinové politiky polské druhé republiky, či naopak relativní – byť jen dočasný – úspěch gomułkowského národního komunismu. Také složitý a dosud nepřilíš objasněný problém národní symboliky v odborovém svazu *Solidarita* autor zcela opomíná.

Čím více Auer zdůrazňuje roli polské státní tradice, tím zřetelněji se mu naopak tato vytrácí v českém kontextu do roku 1918, takže pojednání Františka Palackého se omezuje víceméně na problematiku česko-německého vztahu (jejž navíc Palacký pojímal údajně manichejsky, s. 103). Auer bohužel nehledá mladočeské či národnědemokratické protějšky Dmowského na české straně, a tak se mu debata o českém národním krédu na přelomu století scvrkává na Masaryka, který prý kritizoval Palackého za přílišné zdůrazňování česko-německého antagonismu, a na Josefa Pekaře, který odmítl mnoho „mýtů o smyslu českých dějin (včetně těch propagovaných Masarykem) a místo toho učinil vědomý pokus o vytvoření nenacio-

nalistické (sic) historiografie“ (s. 105 n.). V české kapitole se patrně nejvíce projevuje slabina přístupu k dějinám politického myšlení u Auera, který místo toho, aby četl klíčové texty, čerpá prakticky jenom ze sekundární, převážně anglicky psané literatury (Ladislav Holý, Robert Pynsent, Derek Sayer, Herbert Gordon Skilling, Aviezer Tucker) a z malé části české polistopadové politické publicistiky (Bohumil Doležal, Rudolf Kučera). A nakonec opět v porovnání s Polskem, kde Auer věnuje po právu značný prostor katolictví jako stěžejnímu prvku polské národní identity, nenajdeme ve slovenské části o tomto neméně důležitém tématu ani slovo. Téma válečného slovenského státu je zmíněno jen jakoby mimochodem a zcela klíčového Slovenskému národnímu povstání se dostane půl stránky a jedna citace z pera Eubomíra Liptáka.

Znovu opakuji, že leckteré vynechání a povrchní soudy by se daly autorovi odpustit, neusiluje přece o shrnující popis vývoje národní ideologie, nýbrž o nástin „liberálně-nacionálního“ historického narativu, který lze nalézt ve všech třech případech a který má dnes podle autora svého druhu jedinečnou historickou šanci. Avšak právě zde očekává čtenáře největší zklamání. Po značném prostoru, který věnuje obecnému popisu dějin a formace národních identit, jako by mu už nezbyla síla na podrobný rozbor jednotlivých interpretací, o než – alespoň podle mého očekávání – mělo jít především. Auer soustředí svou pozornost na hlavní osobnosti, které dle jeho názoru tvoří živoucí jádro liberálně-nacionální historické narace, současně však nijak nezodpovídá jejich výběr, neusiluje o jejich definici jako skupiny, a vlastně ani není zcela jasné, kdy určitý autor vystupuje jako reprezentant „liberálního nacionalismu“ a kdy jde pouze o užitkový odkaz ve vlastním výkladu. V polském případě jsou zastoupeni Zdzisław Krasnodębski, Marcin Król, Jacek Kuroń, Adam Michnik, Jerzy Szacki, Józef Tischner a Andrzej Walicki, v českém případě Jan Patočka, Václav Havel a patrně – i když méně zřetelně – Rudolf Kučera a Václav Klaus, ve slovenském pak Ján Čarnogurský, Miroslav Kusý, Milan Šimečka, Peter Zajac, a snad také Martin Bútora, Zora Bútorová, Rudolf Chmel, Dušan Kováč a Ladislav Kováč. Jistě slušný výčet úctyhodných osobností, na první pohled však nejen s velmi rozdílnou politickou agendou (o veřejném dosahu nemluvě), ale v některých případech též se značně rozdílnou interpretací daných národních dějin.

Stefan Auer pouze v hrubých obrysech nastiňuje existenci této široce chápané „liberálně-nacionální“ tradice, která se – tu s více, tu s méně kritickým postojem vůči vlastní minulosti – pokouší zaujmout přední místo v politicko-kulturní imaginaci vlastní národní komunity. Tuto tradici pak staví do kontrastu s etnocentrickou, populistickou, často xenofobní a antisemitskou verzí nacionalismu, například v podání nechvalně známého Radia Maryja a pátera Tadeusze Rydzyka, respektive Lepperovy Sebeobraný, českého republikánského vůdce Miroslava Sládka, mečiarismu a jím podporované národovecké verze historického vzdělávání v podobě proslulé učebnice Milana Ďurici. Navíc i zde se autor kvůli lehkovážné práci s prameny dopouští vyložení kiksů, když například jako reprezentativní odborné české stanovisko k otázce vyhnání, respektive odsunu sudetských Němců po válce uvádí „současnou historickou studii o Československu“ (s. 114) z pera sociologů Pavla Machonina a Jaroslava Krejčího, kteří – jakkoliv jsou to známé a uznávané vědecké

kapacity – ve svém díle *Czechoslovakia 1918–92: A Laboratory for Social Change* jistě neusilovali o to podat autoritativní historické stanovisko k problematice odsunu. Naopak velmi početnou českou historickou produkci k tématu, práci Společné česko-německé komise historiků a řadu občanských iniciativ Auer zcela opomíjí.

Skutečnost, že autor nerozebírá jednotlivé směry či interpretace liberálně-nacionálního pojetí národních dějin a pouze je zviditelňuje jako víceméně jednolitý celek na pozadí neliberálního nacionálního populismu, má dva hlavní následky, oba problematické. Auer se v podstatě – i když pod jinými epitety – vrací k dualismu občanského (liberálního) a etnocentrického (neliberálního) nacionalismu, který metodologicky kritizuje, i když v tomto případě se nejedná o dualismus s geograficky deterministickými důsledky (západní, tj. pokrokový, oproti východnímu, tj. reakčnímu). Auer tedy správně poukazuje na diferenciaci nacionalistického diskurzu v rámci každé jednotlivé národněpolitické komunity, současně však – právě proto, že nerozehrává interpretační boj o ovládnutí veřejného diskurzu uvnitř „liberálně-nacionálního“ tábora – není s to určit váhu, a tedy ani politickomobilizační potenciál jednotlivých aktérů tohoto diskurzu. Pro Česko klíčový spor mezi Havlovým a Klausovým přístupem k politice a potažmo i k redefinici národní identity pak sice zmiňuje, avšak nedokáže jej analyzovat (s. 124–126). Namísto toho se při hodnocení výsledků „liberálního nacionalismu“ nutně uchyluje k moralizování a napomínání, co by liberální nacionalisté měli a co naopak nesmějí. Nutno autorovi přiznat, že si uvědomuje, že jeho studie „je natolik normativní, nakolik je deskriptivní“ (s. 171); již méně je však ochoten si přiznat, že právě v míře normativity, respektive hodnotové neutrality, spočívá rozdíl mezi politickou filozofií na jedné a sociální analýzou na druhé straně.

Silnou stránkou Auerova přístupu, a to zvláště v českém případě, je jeho rozhodnutí konfrontovat rétoriku „liberálního nacionalismu“ s jedním z nejpálčivějších problémů české společnosti – soužitím s romskou menšinou. Jeho závěry, vycházející především ze sociologických výzkumů a z několika známých kauz, jako byla například stavba zdi v Maticní ulici v Ústí nad Labem, nejsou celkem nijak překvapivé pro toho, kdo v Česku žije a má oči k vidění, jsou však o to závažnější a svým způsobem klíčové pro kritické posouzení povahy českého nacionalismu: „Doposud existuje značný nepoměr mezi českou představou o sobě, jež vidí vlastní národ jako ztělesnění hodnot liberalismu a tolerance, a realitou česko-romského vztahu, který charakterizuje nepřátelství a rasová diskriminace.“ (s. 129) Obávám se, že bychom došli k nepřijemně podobným výsledkům, kdybychom se rozhodli zkoumat postoje většiny české společnosti vůči současné imigraci z východní a jihovýchodní Evropy. Patrně nejdůležitější je však pro nás tato kniha díky široké teoretické perspektivě, již nabízí. Stefan Auer zasazuje vývoj ve střední Evropě do obecnějších souvislostí globální debaty o budoucnosti národního státu a liberální demokracie, respektive o konceptu multikulturní společnosti. Tomu navíc napomáhá komparativní rozměr práce, jež je zároveň v jiném ohledu její slabinou. Přes všechny uvedené výhrady a kritiku je třeba Auerovu práci ocenit jako důležitou publikaci, která může být impulzem dalšího výzkumu a snad i diskuse o těchto zásadních otázkách naší současnosti.

Recenze

Laskavý průvodce sovětskou kulturou

Daniela Kolenovská

RYČLOVÁ, Ivana: *Ruské dilema: Společenské zlo v kontextu osudů tvůrčích osobností Ruska*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2006, 221 stran.

Brněnské Centrum pro studium demokracie a kultury letos ocenilo pětiletou přítomnost Ivany Ryčlové na stránkách své literárně-kulturní *Revue Proglas* vydáním souboru jejích dříve otištěných esejů. *Ruské dilema*, jak se kniha jmenuje, nese podtitul *Společenské zlo v kontextu osudů tvůrčích osobností Ruska* a životními příběhy jedenácti z nich přibližuje atmosféru, v níž se formovala sovětská kultura. O samu náplň konkrétní umělecké tvorby jde autorce až na druhém místě. První plán obsadila nabídkou vlastního klíče k mentalitě a myšlení Ruska těm, které povinná školní četba komunistických prominentů nepřivedla k odporu vůči veškeré ruskojazyčné literatuře. Pomyslná linie, která podle Ryčlové vede životem Lva Tolstého, Vsevoloda Mejercholda, Jevgenije Zamjatina a dalších až k Irině Ratušinské, ilustruje klíčová témata vztahu intelektuálů a totalitní moci. Kniha vědomě neposkytuje vyčerpávající informace, ale soustředí se na vnitřní svět každé osobnosti, aby čtenáři zprostředkovala motivy jejích činů. Ryčlové zamyšlení nad životními příběhy inteligence v Rusku 20. století tak přechází hranice jednoho oboru a odvážně vstupuje do prostoru mezi historickou a literární vědou, filozofií i psychologii.

Ambiciózní grafická úprava knihy, která zaujme na první pohled, rovněž překračuje všední meze. Rudá obálka s nápisy v azbuce, nekonformní formát, originální reprodukce dokumentů a náčrtů divadelních scén i netradiční řešení poznámkového aparátu – to vše naznačuje, že *Ruské dilema* nestojí pouze o specialisty a strohou vědu, ale snaží se stát vstřícnější literaturou faktu.

Ryčlová čerpá z odborných publikací vydaných díky odtajnění sovětských archivních dokumentů v poslední době v Rusku,¹ inspiruje se také u Brita Organda Figese.² Na českém trhu působí její *Ruské dilema* v sousedství knih vyprávějících převážně sovětskou politickou historii velmi přitažlivě.³ Je čtivé, nabízí neotřelé

pohledy a zve k jejich prohlubování. Vydát jednoznačnou zprávu o něm, stejně jako soustředit celý jeho obsah pod drobnohled jedné vědní disciplíny, je ovšem velmi nesnadné.

O lákavém a dobře promyšleném vnějším vzhledu publikace již byla řeč. Prohlásit totéž o vnitřní koncepci však nelze. Autorka krátce připomíná, že její eseje vznikaly postupně jako odpovědi na dobové události a pro soubor *Ruské dilema* byly mírně upraveny. Jednotlivé texty jsou navzdory tomu rozdílné a nevyvážené. Jeden přináší detaily ze soukromého života spisovatele, druhý se soustředí na hlavní díla jiného tvůrce. Značně se liší nejen záběr, ale i propracovanost a délka textů. Navíc není zřejmé, z čeho pramení výběr osobností. Přijmeme-li autorčinu tezi, že jsou spojeny svým odstupem od zla, pak se musíme ptát, kde jsou ti ostatní. Kde například zůstal Boha hledající Dmitrij Merežkovskij? Proč se nic nedozvídáme o představitelích ostatních tvůrčích disciplín? A naopak: je to skutečně ruské dilema, co přimělo vzdorovat Irinu Ratušinskou, dceru polských aristokratů a rodačku z ukrajinské Oděsy? Všechny tyto výhrady se odvíjejí od necitlivé redakce. Obsáhlejší

-
- 1 Ruskou odbornou literaturou je nejvíce popsán Maxim Gorkij, jímž se zabývá Ústav mezinárodních literárních studií Akademie věd Ruské federace (dále jen IMLI RAN). Osudy ostatních umělců jsou zachyceny méně systematicky. Ocenit je třeba úsilí Vitalije Šentalinského, který se od 80. let 20. století snažil pracovat s materiály tajných služeb (viz ŠENTALINSKIJ, Vitalij: *Raby svobody v literaturnych archivach KGB: Babel, Bulgakov, Florenskij, Pilňak, Mandelštam, Kljujev, Platonov, Gorkij*. Moskva, Parus 1995). Jevgenij Gromov se věnuje Stalinově vztahu ke kultuře, ovšem s omezením daným tempem uvolňování dokumentů z Ruského státního archivu sociálně-politických studií (GROMOV, Jevgenij: *Stalin: Vlast' i iskusstvo*. Moskva, Respublika 1998). Andrej Artizov a Oleg Naumov komplexně dokládají stranickou kontrolu kulturní sféry ve své edici *Vlast' i chudožestvennaja intëlligencija: Dokumenty. 1917–1953* (Moskva, MFD 1999). Oba autoři se podílejí také na publikaci ohlášené Yale University Press na červen roku 2007: ARTIZOV, Andrei – NAUMOV, Oleg V. – CLARK, Katerina – DOBRENKO, Evgeny (ed.): *Soviet Culture and Power: A History in Documents, 1917–1953*. Dále viz AFANASJEV, Je. S. – AFIANI, V. Ju. – VODOPJANOVA, Z. K. (ed.): *Apparat CK KPSS i kultura: Dokumenty*, sv. 1: 1953–1957; sv. 2: 1958–1964. Moskva, ROSSPEN 2001 a 2005.
 - 2 FIGES, Orlando: *Natašin tanec: Kulturní historie Ruska*. Praha – Plzeň, Beta-Dobrovský 2004.
 - 3 Podstatným příspěvkem k aktualizaci české znalosti ruské literatury byla v první polovině 90. let průřezová antologie českých rusistů: POSPÍŠIL, Ivo – BÍNOVÁ, Galina – DOHNAL, Josef – JELÍNKOVÁ, Jana – KŠICOVÁ, Danuše – MIKULÁŠEK, Miroslav (ed.): *Panoráma ruské literatury*. Boskovice, Albert 1994; o ruské exilové kultuře, zvláště literatuře, viz PUTNA, Martin C.: *Rusko mimo Rusko: Dějiny a kultura ruské emigrace 1917–1991*, 2 sv. Brno, Petrov 1993 a 1994. Výsledek letos končícího dvouletého projektu Grantové agentury ČR „Duchovní, kulturní a etnické kořeny Ruska“, který realizoval tým Ústavu slavistických a východoevropských studií FF UK, má těžiště mimo 20. století, zůstává však příslibem do budoucna (viz PŘÍHO-DA, Marek (ed.): *Kulturní, duchovní a etnické kořeny Ruska: Tradice a alternativy*. Lhota, Mervart Pavel 2006). Pomineme-li memoárovou literaturu, je zahraniční produkce k tématu u nás (vedle vzpomenuté Figesovy publikace) zastoupena překladem práce Simona S. Montefioreho *Stalin: Na dvoře rudého cara* (Praha – Plzeň, Beta-Dobrovský 2003).

úvod a důsledné odkazy na události, s nimiž byl ten který esej spojen, mohly těmto námitkám předejít. Tam, kde lze z textu autorky vytušit, kdy a proč vznikl, může čtenář mnohé otazníky s pochopením odložit.

Daní za zájem o co nejpočetnější publikum se zřejmě stal skandálně znějící podtitul knihy, který rovněž není adekvátně vysvětlen a skutečnému obsahu souboru neodpovídá. Vymezení širokého pojmu „společenské zlo“ v knize chybí. Ryčlová váhá také se stanovením podílu intelektuálů na vině za toto zlo. V její interpretaci nenalezneme ani stopu po slavné Jaspersově klasifikaci, naopak nadaný tvůrce jako by již předem získal rozhrěšení za to, že nese břímě svého vysokého intelektu. Celý výběr je navíc uveden medailonkem Lva Tolstého, jehož zařazení do sborníku dále rozšiřuje pojetí společenského zla, jak je prezentováno v ostatních esejích. Seznam použité literatury, zahrnující Raymonda Arona, Hanákovo *Orwellovo století*, ale i Švankmajerovy *Dějiny Ruska* či encyklopedii *Diderot*, v tomto směru jasná východiska nenabízí.

Jedním z nejsilnějších momentů knihy je autorčina autenticita. Svůj pozitivní zájem o Rusko jasně vyjadřuje od prvních stránek a dokáže jej dobře zúročit především v textech věnovaných osobnostem, které jsou jí profesně nejbližší: Konstantinu Stanislavskému a Vsevolodu Mejercholdovi. Tyto dva eseje vycházejí z množství podrobných informací jako ze samozřejmé znalosti. Ryčlová uvažuje o nástupu bolševiků v roce 1917 v kontextu životních zkušeností a osobních kvalit Stanislavského i Mejercholda, přibližuje elán, s nímž se nových možností chopili navzdory nesvobodě. Divadelní dramatik, režisér a herec Stanislavskij, v Česku často považovaný za prázdný symbol socialistického realismu, získává díky Ryčlové prostor pro obhajobu. Sledujeme ho od roku 1898, kdy zakládá dnešní slavné Moskevské umělecké divadlo, vnímáme jeho zoufalství, když jako syn milionáře čelí porevoluční šikaně, zatímco v zahraničí dosahuje vysokého uznání jeho metoda scénického realismu orientovaná na maximální účinek hereckého projevu. Jsme na Stanislavského straně, když mu je v roce 1934 zakázán vstup do budovy milovaného divadla, a zůstáváme na ní i o dva roky později, když jako první přijímá od Stalina titul národního umělce SSSR.

Pochopení získáme díky Ryčlové také pro Mejercholdovu futuristickou vizi angažovaného politického divadla. Eсей nahlíží do režisérovy divadelní tvorby i do jeho milostného vztahu k herečce Zinajdě Reichové, jejíž ctižádost podle autorky přiblížila oba nejvyšším politickým představitelům bolševického režimu do té míry, že začali Mejercholdovo umění považovat za příliš nebezpečné. A to dokonce natolik, podotýká Ryčlová, že Moskva publikovala ve Spojených státech amerických teoretické články podepsané jménem Mejercholda ještě několik let poté, co byl jeho nositel jako „imperialistický agent“ zastrělen.

S vysokou úrovní uvedených dvou esejů drží kontakt úvahy Ryčlové o spisovatelích Borisu Pasternakovi, Michailu Bulgakovovi i Jevgeniji Zamjatinovi. Autorka v nich dokáže dobře vyvážit historická data, zahrnout je do konkrétního životního osudu a dát vnitřním pochybám svého hrdiny jasný směr. V pohledu na Bulgakova a Pasternaka nacházíme mnohé paralely: oba se dlouho vyrovnávali se svým vztahem k ženám, oba odolali úsilí stalinského režimu vykonstruovat po smrti Majakov-

ského a Gorkého novou sovětskou literární hvězdou. Bulgakova s Pasternakem spojuje v interpretaci Ryčlové také to, že jejich zásadní dílo oponující režimním hodnotám muselo po léta zůstat mimo horizont sovětské čtenářské obce. Konflikt s bolševickou mocí, který vyústil ve spisovatelův nedobrovolný odchod z vlasti, je také náplní příspěvku o Jevgeniji Zamjatinovi. Jeho román *My* vyzdvihuje Ryčlová jako neprávem opomíjeného předchůdce Orwellova *Nineteen eighty-four* z roku 1949.

V kapitolách věnovaných Lvu Luncovi a Nikolaji Erdmanovi přináší *Ruské dilema* zajímavé informace ze zákulisí literární skupiny Serapionovi bratři, jejímž členem byl Lunc, i o okolnostech, které zprvu odvážného dramatika Erdmana přiměly k mlčení a službě totalitnímu režimu. Širokou škálu postřehů, jak jsme si na ni v začátku knihy zvykli, zde však autorka nerozvíjí a omezuje se pouze na snahu inspirovat čtenáře, aby nepomíjel zdánlivě nevýznamná jména ruské kultury.

Rozpačitě vyznívá vedle ostatních textů o Vladimíru Nabokovovi, který v jeho díle zdůrazňuje pouze dvě témata: židovské a exilové. Rozhodnutí opustit Rusko navíc Ryčlová nepřičítá Nabokovově vnitřní úvaze, ale důsledkům pronásledování jeho otce za účast v Prozatímní vládě. Jak takto pojatý Nabokov zapadá do konceptu společenského zla komponovaného *Ruským dilematem*, není jasné.

Celý soubor esejů uzavírají vyznání Venediktu Jerofejevovi a Irině Ratušinské, jejichž díly se Ryčlová v minulosti detailně zabývala.⁴ Symbol ruských avantgardních umělců Jerofejev pro ni představuje klíč k uchopení duše Ruska. Přijímá ho se vši vážností a nebrání se přitom ani emocím. Důraz klade vedle Jerofejevovy osobnosti na výklad jeho alkoholové poémy *Moskva-Petušky*. Máme příležitost prohlédnout si zblízka demony, kteří vládli jeho životu i literární tvorbě. Naopak Irinu Ratušinskou poznáváme prostřednictvím Ryčlové zejména jako člověka, zatímco její díla zůstávají v pozadí.

Eseje, které *Ruské dilema* sdružilo do jedné knižní vazby a přiblížilo širší veřejnosti, jsou laskavým pohledem na ruské intelektuální dějiny. Autorka otevřeně prezentovala své sympatie a zaujetí pro téma a v tomto smyslu můžeme konstatovat, že se svým čtenářem zacházela korektně. Díky ní se do českého prostředí svého času na stránkách *Revue Proglas* dostaly nové zprávy o vývoji sovětské kultury. Ryčlová dokazovala, že i v něm existovali lidé s vlastní vůlí, lidé možná poražení, ne však poníženi. A skutečně, je jich v historii dost. Proto se také *Ruské dilema* ocitlo v prostoru, který je svou velikostí značně přesahuje. Tato skutečnost ovšem původní eseje Ivany Ryčlové nemůže na současném českém knižním trhu vyřadit z nároku na to, aby byly čteny a přinášely dosud málo známé informace.

4 RYČLOVÁ, Ivana: *Bílý tanec: Tragédie Valpružina noc, aneb Komturevy kroky Venedikta Jerofejeva v kontextu ruské dramatiky*. Brno, Masarykova univerzita 2001; RATUŠINSKAJA, Irina: *Šedá je barva naděje*. Brno, Barrister & Principal 2001. Přeložila Ivana Ryčlová.

Recenze

Mělo Varšavské povstání vypuknout?

Jiří Friedl

DAVIES, Norman: *Boj o Varšavu: Povstání Poláků proti nacistům 1944*. Praha, Nakladatelství Prostor 2005, 684 stran. Z anglického originálu přeložili Miroslava a Aleš Valentovi.

V létě 1944 se zdálo, že nacistická třetí říše je již zcela v agonii a do Vánoc nejstrašnější válka v moderních dějinách lidstva skončí. Rudá armáda na východní frontě trhala německé linie doslova na kusy, ve Francii se anglosaským vojskům podařilo získat iniciativu a vyháněla okupanta ze západní Evropy. Také v Itálii Spojenci prolomili obranné pozice Němců a 4. června 1944 dobyli hlavní město Řím. V Německu začínala slílit opozice proti Adolfu Hitlerovi, avšak nepodařený atentát pokusy odstranit diktátora zmařil. Optimistické očekávání brzkého osvobození nepochybně podnítilo domácí odboj v okupovaných zemích ke konečným přípravám na protinacistická ozbrojená vystoupení, která měla pomoci urychlit spojenecký postup. V srpnu 1944 povstali obyvatelé Paříže a rychlý příjezd divize generála Jacquesa Leclerka způsobil, že francouzské hlavní město se záhy ocitlo ve spojeneckých rukou. V posledních dnech srpna se též vzbouřila část slovenské armády. Avšak záměr na otevření karpatských průsmyků Rudé armádě, která se přes ně měla spojit s povstaleckým územím, se nezdařil a po necelých dvou měsících nacisté organizovaný odpor zlikvidovali. Prvního srpna 1944 vypuklo ještě jedno ozbrojené povstání. Trvalo nejdéle (přes dva měsíce), bylo však zcela poraženo (v případě povstání na Slovensku, i přes ukončení organizovaného odporu, povstalecké jednotky ustoupily do hor, aby pokračovaly v partyzánském způsobu boje) a vyžádalo si vysoké materiální, a zejména lidské ztráty. Oním místem urputných bojů se stalo hlavní město Polska – Varšava. I po šedesáti letech jsou stopy Varšavského povstání nejen ve tváři města, ale i v polské společnosti velmi zřetelné.

Knihu o Varšavském povstání hodlal britský historik Norman Davies napsat již delší dobu.¹ Příležitost se naskytla v souvislosti s blížícím se šedesátým výročím

1 Původní vydání: DAVIES, Norman: *Rising '44*. London, Macmillan Publishing 2003.

této události, důvodů však bylo více. Nešlo jen o splnění dohody s vydavatelstvím Macmillan Publishing, v níž se Davies zavazoval napsat během deseti let tři knihy, ale také o to, že podle jeho názoru dosud nebyla napsána novější a obsírnější práce na toto téma. Třetím důvodem, který při rozhodování autora o volbě tématu hrál důležitou roli, byla skutečnost, že dějiny Polska za druhé světové války jsou na Západě vnímány prakticky jen v souvislosti s holokaustem a ostatní aspekty polské historie již tak známy nejsou. Příkladem může být časté zaměňování Varšavského povstání s povstáním ve varšavském ghettu počátkem roku 1943.²

Norman Davies je i českým čtenářům známý jako badatel v oblasti polských a evropských dějin. Kromě jeho syntézy polské historie u nás vyšly též knihy o dějinách Velké Británie a Evropy.³ Avšak jak ukázala recenze na knihu *Polsko* z pera Jiřího Vykoukala,⁴ autor (snad díky širokému záběru své knihy) není příliš důsledný v historických údajích. Sám Davies však připouští, že se necítí být ani tak historikem, který se pídí po faktech a snaží se je co nejpřesněji interpretovat, jako spíše spisovatelem. Podle svých slov dobře ví, že polští historikové si jeho knih příliš necení, čehož důkazem může být i to, že čestný doktorát staroslavné Jagellonské univerzity v Krakově obdržel v roce 2003 na základě návrhu fakulty filologické, a nikoli historické.⁵ Na druhou stranu skutečnost, že Daviesovy knihy jsou psány v angličtině, umožňuje, aby se s polskými dějinami seznámil daleko větší okruh čtenářů v západních zemích, kterým je jinak historie střední a východní Evropy vzdálená.

Při přípravných pracích se Davies a jeho asistenti snažili prozkoumat co největší množství archivního, ale také vzpomínkového materiálu. Zjistili přitom, že mnoho důležitých dokumentů stále není pro badatelskou veřejnost přístupných. Nejen britské a americké, ale zejména ruské archivy ve svých depozitářích skrývají zdroje dosud neznámých informací. Po výzkumu v archivech přistoupil Davies k finálnímu koncipování díla, které nakonec spatřilo světlo světa v roce 2003. V doslova horečném tempu se zároveň chystalo do tisku i polské vydání, které měli čtenáři dostat do rukou přesně 1. srpna 2004, v den šedesátého výročí vypuknutí Varšavského povstání.⁶ Autor přitom provedl v textu řadu úprav a doplnění, polské vydání revidovali též polští historici (zejména jeden z nejlepších znalců polského domácího odboje Andrzej Krzysztof Kunert) a odstranili z něj většinu chyb. Z tohoto důvodu se původní anglické vydání dost liší od vydání polského, v němž nacházíme nové pasáže a rozvedení některých témat. Například líčení atentátu na vysokého představitele SS ve Varšavě Franze Kutschera je v polské verzi podrobnější.

2 TÝŽ a kol.: *Jak powstało Powstanie '44*. Kraków, Znak 2005, s. 10.

3 TÝŽ: *Polsko: Dějiny národa ve střední Evropě*. Praha, Prostor 2003; TÝŽ: *Evropa: Dějiny jednoho kontinentu*. Praha, Prostor 2000; TÝŽ: *Ostrov: Dějiny*. Praha, BB art 2003.

4 In: *Dějiny a současnost*, roč. 26, č. 1 (2004), s. 57.

5 DAVIES, N. a kol.: *Jak powstało Powstanie '44*, s. 100.

6 TÝŽ: *Powstanie '44*. Kraków, Znak 2004.

Text knihy lze v zásadě rozdělit do tří částí. První, a zároveň nejrozsáhlejší, pojednává o událostech předcházejících povstání, druhá o povstání samotném a třetí se pak zabývá osudy Polska a hlavních aktérů povstání v závěru války a těsně po ní. Davies se rozhodl zpracovat téma poněkud nekonvenčně, podobně jako tomu bylo u knihy *Polsko*, kde podal polské dějiny v obráceném chronologickém sledu. Odráží se to hned v první kapitole, která je jakýmsi dramatickým prologem líčícím napjatou atmosféru v radiotelegrafické ústředně v Barnes Lodge, která zachytila depeši informující o zahájení bojů ve Varšavě. Podle autora by bylo škoda nevyužít velkého množství zajímavých vzpomínek přímých účastníků povstání, které do textu zařadil ve formě takzvaných rámečků. Jejich rozmístění se však neřídí jasnými pravidly. Například rámeček „Rekrut“ (s. 209 n.) o přijetí uprchlíka z varšavského ghetta do Zemské armády (*Armia Krajowa* – největší polská podzemní organizace podřízená polské exilové vládě v Londýně) nemá s „hlavním“ textem líčícím rozhodování velení Zemské armády, zda zahájí povstání, nic společného. Lépe by zapadal do části o historii varšavského ghetta. Do polského vydání navíc Davies zařadil řadu dalších rámečků, o které je bohužel český čtenář ochuzen.

I když výklad o průběhu Varšavského povstání zabírá pouze asi třetinu knihy, nemyslím si, že relativně rozsáhlé kapitoly o osudech Polska před a po povstání by byly na škodu. Je nutné si uvědomit, že kniha byla původně určena anglosaskému čtenáři, většinou nepoučenému o polských dějinách. Davies mu musí pochopitelně celou řadu spleťtých cest v polské válečné historii, zvláště pak v polsko-sovětských vztazích, vyjasnit. Polsko se stalo první obětí druhé světové války a zároveň prvním spojencem Francie a Velké Británie. Ocitlo se však v problematické situaci, protože na jeho území vstoupila nejen německá, ale i sovětská vojska. Na základě tajného protokolu k paktu o neútočení mezi Německem a SSSR z 23. srpna 1939 zahájil Stalin 17. září 1939 obsazování východních oblastí Polska až zhruba k takzvané Curzonově linii.⁷ Důvodem, jak se dozvěděl překvapený polský titulář v Moskvě Waclaw Grzybowski, byl fakt, že polská vláda již není schopna vykonávat svou moc, a proto se Sovětský svaz rozhodl vzít pod svou ochranu ukrajinský a běloruský lid. Oblasti, které Poláci vybojovali na bolševicích v roce 1920, si Sověti opět přisvojili. *De iure* sice válečný stav mezi Polskem a SSSR neexistoval, Poláci jej však považovali za realitu. Když německá vojska napadla v červnu 1941 Sovětský svaz, stála polská exilová vláda před problémem, jaké stanovisko k novému spojenci zaujmout. Ministerský předseda generál Władysław Sikorski se – ve snaze zlepšit pošramocené polsko-sovětské vztahy a dostat desetitisíce polských zajatců ze září 1939 z gulagů – rozhodl uzavřít se Sověty spojeneckou smlouvu. Ta však otázku polských východních hranic neřešila, což vyvolalo politickou krizi ve

7 Byla to etnická hranice polského osídlení na východě, vytyčená v roce 1920 britským ministrem zahraničních věcí lordem Curzonem.

vládě, a několik ministrů na protest podalo demisi (včetně generála Kazimierze Sosnkowského, blízkého spolupracovníka maršála Józefa Piłsudského). Překážky, jež sovětské orgány kladly při formování polské armády v SSSR pod velením generála Władysława Anderse, však brzy způsobily postupné ochlazování vztahů mezi Sovětským svazem a vládou generála Sikorského. Marné pátrání po několika tisících polských důstojníků, neschopnost sovětských úřadů uspokojivě vysvětlit jejich „zmizení“, vážnoucí dodávky potřebného vybavení pro polské vojáky zbídačené pobytem v gulazích, to vše nakonec vedlo k rozhodnutí evakuovat Andersovy vojáky na Střední východ. Oleje do ohně však Sověti přilili tvrzením, že Poláci místo aby pomohli Rudé armádě zastavit německý příval, raději odešli do Íránu.

Antisovětské postoje mezi Poláky doma i v exilu sílily. Objev katynských hrobů znamenal zásadní přelom a snahy polské vlády o nestranné vyšetření smrti polských důstojníků Stalin využil k přerušení diplomatických styků s polskou exilovou vládou. Zároveň podnikal další kroky k podmanění polského státu – zformovaly se polské prosovětské jednotky, Svaz polských vlastenců (*Związek Patriotów Polskich*) se stal reprezentantem Poláků ochotných spolupracovat se Sověty a uznat anexi polských východních území. Jednadvacátého července 1944 se v Moskvě ustavil Polský výbor národního osvobození (*Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego*), jenž postupně přebíral vládu na osvobozeném polském území a vytvořil tak zárodek pozdější prozatímní vlády.

Pro západní spojence – Velkou Británii a Spojené státy americké – představoval polský problém těžko rozlousknutelný oříšek. Na jedné straně věděli, že Polsku se ze strany Sovětského svazu stala v září 1939 krivda, na straně druhé však nedokázali přinutit Stalina k ústupkům. Větší tlak ovšem vyvíjeli na polskou exilovou vládu, kterou vinili za umíněného trvání na předválečných hranicích, a tím i z vnášení rozkolu do antihitlerovské koalice. Rudá armáda přitom nepochybně nesla na svých bedrech hlavní tíhu války a bylo zřejmé, že bez její pomoci nebude možné válku v relativně krátké době ukončit. Zvláště Američané si nechtěli vztahy se Sověty příliš komplikovat polskou otázkou, protože potřebovali sovětskou pomoc ve válce proti Japonsku. A tak na konferenci v Teheránu v listopadu 1943 americký prezident Franklin Delano Roosevelt a britský premiér Winston Churchill vyslovili souhlas se sovětskou anexí polských východních území. Stanisław Mikołajczyk – po tragické smrti generála Władysława Sikorského nový polský premiér – o tom informován nebyl. Davies přitom poukazuje na neochotu západních politiků a diplomatů podpořit polskou exilovou vládu, čehož nejpádňějším důkazem je podle něj to, že premiér Mikołajczyk při jednání se Stalinem na přelomu července a srpna 1944 zůstal bez jakékoli podpory a doslova na holičkách.

Zatímco polští politikové v exilu vedli zápas na mezinárodním poli, neméně tvrdý boj se odehrával na domácí frontě proti nacistům. Autor líčí teror, jaký se rozpoutal na území Generálního gouvernementu, kde si nacisté mohli doslova dělat, co chtěli. Opatření drasticky snižující přídělily potravin pro „méněcenné“ Poláky, razie a popravy měly za cíl zlikvidovat polský národ.

Polský domácí odboj se začal formovat vzápětí po porážce polské armády. Vznikla řada odbojových organizací a skupin, které se za války nikdy nepodařilo zcela sjed-

notit, čelní pozici však zaujala Zemská armáda jako největší uskupení (do února 1942 Svaz ozbrojeného boje – *Związek Walki Zbrojnej*). Polský odboj brzy dokázal vytvořit velmi efektivní výzvědnou a diverzní síť. Její důležitost si uvědomovali i Britové, a tak v rámci Útvary zvláštních operací (*Special Operations Executive* – SOE) vznikla samostatná polská sekce. Od počátku se plánovalo ozbrojené povstání (akce Bouře, polsky *Burza*). Brzy se však zjistilo, že celonárodní povstání by se mohlo dostat do vážných problémů, protože Polsko bylo příliš daleko od britských a amerických leteckých základů (odkud měly přicházet dodávky zbraní) a Stalin zase neměl zájem na podpoře polského odboje podřízeného exilové vládě v Londýně. Namísto původních představ dalo tedy velení Zemské armády přednost zesílení diverzní činnosti v bezprostřední blízkosti fronty s cílem usnadnit tak postup Rudé armády. Pokud by se naskytla vhodná příležitost, měla *Armia Krajowa* ještě před příchodem sovětských jednotek ovládnout větší města nebo území a přivítat „pod vlastními prapory“ sovětské vojáky. Není pochyb o tom, že tento plán měl i velký politický význam, protože jeho úspěšná realizace by upevnila legitimitu polské exilové vlády.

Akce „Bouře“ většinou dopadla špatně a příslušníci Zemské armády byli zatýkáni orgány sovětského lidového komisariátu vnitř (*Narodnyj komissarijat vnutrennych děl* – NKVD) nebo nuceni vstoupit do polské prosovětské armády. Bylo zřejmé, že Stalin a jeho polští přísluhovači nehodlají Zemskou armádu respektovat jako partnera. V červenci 1944 se Rudá armáda přiblížila k Varšavě a její čelní oddíly dokonce pronikly až k jejímu východnímu předměstí Praga. Přivítání Rudé armády v již osvobozeném městě by určitě zvýšilo prestiž polské exilové vlády a zlepšilo Mikołajczykovu pozici při nadcházejících jednáních se Stalinem.

Autor *Boje o Varšavu* je zastáncem povstání, jeho zahájení obhajuje a jeho průběh považuje za hrdinský výkon polského národa. Daviesovo až přehnané polonofilství je ještě více zřetelné v polské verzi, kde se v předmluvě pateticky vyznává z touhy zařadit se do odboje, pokud by žil v Generálním gouvernementu.⁸ Nemám nic proti tomu, Poláci si nepochybně za své hrdinství zaslouží obdiv. Mám však pocit, že Daviesovi tento postoj, ve vztahu k polskému čtenáři snad až podbíživý, znemožňuje střízlivěji hodnotit fakta. Z jeho podání vyplývá, že prakticky jediným viníkem tragického konce povstání byli západní spojenci, kteří nechali Poláky bez pomoci a napospas německému a posléze i sovětskému teroru. Tento výklad pochopitelně našel u většiny Poláků příznivý ohlas. Celá historie má však i druhou stranu mince. Na ni upozorňují Daviesovi kritici z řad polských historiků Jan Ciechanowski a Juliusz Łukasiewicz,⁹ kteří odmítají jeho tezi o výhradní vině západních spojenců. Připomíná-

8 DAVIES, N.: *Powstanie '44*, s. 7

9 CIECHANOWSKI, Jan: *Zmarnowana szansa: Uwagi i refleksje nad polskim wydaniem książki Normana Daviesa „Powstanie '44“*. In: *Zeszyty Historyczne*, č. 149 (2004), s. 99–117; ŁUKASIEWICZ, Juliusz: *Powstanie, które nie powinno było wybuchnąć*. In: *Tamtéž*, s. 121–139.

nají, že vrchní velitel polské armády generál Kazimierz Sosnkowski byl proti rozpoutání povstání ve Varšavě. Sosnkowski dokonce koncem července 1944 v tomto smyslu poslal depeše veliteli Zemské armády generálu Tadeuszovi Komorowskému. Vrchní velitel, dlící v té době na inspekční cestě u polského sboru v Itálii, si však nemohl ověřit, zda jeho pokyny do Varšavy dorazily. Premiér Mikołajczyk, chystající se na setkání se Stalinem, však věřil, že USA a Velká Británie ho nenechají bez podpory a že se podaří dosáhnout dohody. Jeho vláda proto 25. července 1944 rozhodla zmocnit svého delegáta v Polsku k vyhlášení povstání v okamžiku, který uzná za vhodný. Depeše generála Sosnkowského buď byly zadrženy nebo pozměněny tak, aby jejich obsah nebyl v rozporu s rozhodnutím vlády.

Příčina porážky povstání, jak shodně tvrdí Ciechanowski a Łukasiewicz, tkvěla v chybném zhodnocení situace a špatných přípravách. Dalo se přece předpokládat, že Stalin nehodlá ponechat Mikołajczykovi v ruce trumf v podobě uvítání Rudé armády povstalci v již osvobozené Varšavě. Tvrdé zákroky proti Zemské armádě ze strany NKVD nemohly nikoho nechat na pochybách, že Stalin špinavou práci raději přenechá Němcům. Mylný byl také předpoklad, že hrdinný odpor povstalců donutí Churchilla a Roosevelta k rozhodné obraně zájmů Polska.¹⁰ Oba státníci neměli zájem znepřátelit si Stalina, kterého (zvláště Američané) potřebovali ke konečné pacifikaci Japonska. Davies též zapomíná, že Britové nikdy neslibovali pomoc povstání v Polsku a souhlasili pouze s podporou sabotážní činnosti. Otazníky vyvolává též hodina zahájení povstání. Proč povstalci nezaútočili hned za úsvitu a nevyužili k bojům celého dne? Místo toho čekali až do pozdních odpoledních hodin, kdy vzhledem k blížícímu se setmění na efektivní boj nezbývalo příliš času. Autor sice uznává, že generál Komorowski a povstalci se dopustili řady chyb, ty však podle něj nepřevážily nad úspěchem v podobě dlouhého odporu bojovníků Zemské armády. Přesto je poněkud zvláštní, že její výkonná výzvědná služba nedokázala z rostoucí koncentrace německých vojsk poznat, že se wehrmacht chystá k protiútoky na jednotky Rudé armády a že je zatlačí od východních předměstí Varšavy. Rudoarmějci se vrátili až v polovině září, aby z druhého břehu Visly přihlíželi (až na smělý a nakonec neúspěšný pokus vojáků polského generála Zygmunta Berlinga) postupné agonii povstání.

Musím čtenáře upozornit, že Davies nebyl vždy přívržencem povstání a ve svých předchozích pracích tvrdě obviňoval velitele Zemské armády a její štáb z nezodpovědnosti, když se rozhodli povstání vyvolat.¹¹ Určitě není možné něco namítat proti změně názoru, pokud se zakládá na nových poznatcích. Mám však

10 DURACZYŃSKI, Eugeniusz: Gorzkie prawdy o powstaniu warszawskim. In: *Tamtéž*, č. 150 (2004), s. 186.

11 DAVIES, Norman: *God's Playground*. Oxford, Oxford University Press 1981, s. 475; CIECHANOWSKI, J.: *Zmarnowana szansa*, s. 114.

dojem, že Davies tak činí spíše z důvodů konformních – chce se zalíbit většinovému názoru v Polsku.

Doslova nekritický je Daviesův obdiv generála Leopolda Okulického – jednoho z velitelů povstání. Gloriola tohoto generála je především spjata s jeho nešťastným osudem, když se stal obětí procesu s vůdci Zemské armády vykonstruovaného sovětskou pseudojusticí. Okulicki sice patřil ke statečným vojákům, chyběla mu však rozvaha a trpěl přílišným sebevědomím. Historik Ciechanowski uvádí, že v sovětském vězení (Okulicki byl v roce 1941 velitelem Svazu ozbrojeného boje na území okupovaném Sověty) příliš rychle slíbil NKVD spolupráci a vyzradil jí řadu důležitých údajů.¹²

Jak jsem již zmínil, výklad o samotném Varšavském povstání zaujímá pouze třetinu knihy. Pohled z polské strany je určitě vyčerpávající a před čtenářem se odvíjí každodenní hrůza nelítostných bojů a nacistických represí. Při četbě mi však chybělo více zmínek o protihráčích – německých velitelích a jednotkách. Zatímco o generálu Komorowském nebo generálu Okulickém se dozvíme ledacos z jejich života, odpověď na otázku (až na drobné roztroušené zmínky), kdo byl obergruppenführer SS Erich von dem Bach a jeho nejbližší spolupracovníci, čtenář postrádá. Přitom pohled do jejich životních osudů by mohl leccos napovědět o tom, proč se při potlačování povstání chovali tak krutě, proč zrovna oni byli vybráni k likvidaci odporu. Davies podotýká, že německých pramenů je málo, a omezuje se pouze na práci s deníkem deváté armády. Zdá se mi však nepravděpodobné, že by se ve vojenském archivu ve Freiburgu nenašlo nic k Varšavskému povstání. Autor však studium v německých archivech zcela pominul a omezil se pouze na získávání dopisů německých vojáků, kteří se zúčastnili bojů ve Varšavě. A těch, jak přiznává, shromáždil jen málo.¹³

Knihla zato neopomíná dosud značně ožehavou otázku polsko-židovských vztahů. Davies připomíná, že většina polských Židů se zároveň cítila Poláky a byla Židy *de facto* jen „na papíře“ a díky svým předkům. Naznačuje však, že během povstání docházelo i k vraždám a násilnostem na Židech ze strany povstalců. Shromáždil ovšem jen zmínky (nikoli přesvědčivé důkazy) o těchto událostech, a není pochyb, že k objasnění této historické kapitoly bude zapotřebí provést důkladný výzkum. Ciechanowski jako přímý účastník povstání připomíná, že „v předních liniích neexistovaly žádné ‘polsko-židovské problémy’ nebo ‘nedorozumění’. Nezajímalo nás, kdo byl kým, společenský nebo etnický původ a politické názory nebo též náboženské přesvědčení, ale zajímala nás pouze jedna věc – způsobilost k boji.“¹⁴

Třetí část knihy s názvem „Ozvěny povstání“ se více než osudy povstalců, kteří přežili, zabývá postupnou sovětizací Polska, politickými procesy a snahou komu-

12 CIECHANOWSKI, J.: *Zmarnowana szansa*, s. 101.

13 DAVIES, N. a kol.: *Jak powstało Powstanie '44*, s. 53.

14 CIECHANOWSKI, J.: *Zmarnowana szansa*, s. 111 n.

nistů interpretovat povstání jako příklad zrádčovského jednání buržoazie. Větší pozornost věnovaly dřívější učebnice dějepisu povstání ve varšavském ghettu, kdy komunističtí vládcí Polska využívali opožděného zájmu o holocaust. Když se v roce 1971 objevila v Londýně publikace Jana Ciechanowského o Varšavském povstání, sovětská ambasáda proti ní protestovala, i když Ciechanowski v ní kritizuje rozhodnutí zahájit boj ve Varšavě.¹⁵ Postupný rozklad komunistického režimu v Polsku počátkem osmdesátých let sice pomohl prolomit bariéru mlčení, čtyřicáté výročí povstání však proběhlo bez oslav.

Daviesovo dílo, doplněné řadou příloh a fotografií, je bezesporu svým rozsahem impozantní. Avšak podobně jako ve svých předchozích pracích ani v tomto případě se autor nevyhnul faktografickým chybám, z nichž některé snad můžeme přičíst na vrub špatné redakci. Maršál Piłsudski zemřel v roce 1935, a nikoli 1939 (s. 36), mylné je též tvrzení, že Československo podepsalo Mnichovskou dohodu (s. 41). Edvard Beneš se po své emigraci neusadil v Paříži (s. 41). V hlavním městě Francie by až příliš svou přítomností připomínal premiérovi Édouardu Daladierovi Mnichovskou dohodu, a tak si za své působiště nejprve vybral Chicago a po vypuknutí války přesídlil do Londýna. Sovětský svaz nebyl napaden 21. června 1941, ale o den později (s. 37). Stanisław Mikołajczyk nemohl v roce 1941 navštívit Stalina jako premiér, když v té době tuto funkci zastával generál Sikorski (s. 52). Polský komunistický předák Bolesław Bierut nebyl předsedou Národní vlastenecké rady (s. 391), nýbrž prezidentem Zemské národní rady (*Krajowa Rada Narodowa*). Vstup Rudé armády na polské území určitě nebyl důvodem k jejímu přejmenování na Sovětskou armádu (s. 59). To se stalo až po válce. Tabulka informující o početní síle Zemské armády ve Varšavě na začátku povstání (s. 171) se svými údaji značně liší od těch, které Davies prezentuje v polském vydání. Jelikož *Powstanie '44* lektorovali znalci polského domácího odboje, jako Andrzej Krzysztof Kunert nebo Zdzisław Zblewski, myslím, že správné údaje budou zde.¹⁶ Ve fotografické příloze se chybnou popiskou z vrchního velitele polské armády na Západě generála Sosnkowského stal generál Komorowski.

Za nepřilíš vhodné považuji autorovo umíněné používání krycích jmen členů domácího odboje. Alespoň při prvním jmenování osoby by mělo být uvedeno (jak je tomu v polské verzi) její celé jméno. V příloze je sice k dispozici seznam pseudonymů, ten však není úplný. A tak například při zmínce o členech výsadku z 31. července 1944 se musí čtenář smířit s tím, že se nedozví, kdo vlastně byli Los, Blesk,

15 Tamtéž, s. 116.

16 Jak ale upozorňuje Jan Ciechanowski ve své recenzi, ani polská verze knihy není bez chyb a omylů, což je podle něj důsledkem nedostatečných Daviesových znalostí odborné literatury o Varšavském povstání. Na další chyby upozorňuje Grzegorz Jasiński v recenzi „Historyk brytyjský o Powstaniu Warszawskim 1944 roku“. In: *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, 2004, č. 3, s. 249–262.

Jestřáb a Úctyhodný (s. 220), pokud nesáhne po polském vydání. Problematický je též překlad krycích jmen. Pokud se už autor rozhodl překládat je do angličtiny, měl by to dělat důsledně. Místo toho vedle Medvídka (generál Okulicki), Šípa (generál Rowecki) a dalších zůstává generál Komorowski pořád Borem (*bór* je polsky les). Šedesáté výročí Varšavského povstání bylo šancí zpracovat jeho historii na základě nejnovějších poznatků. Daviesova práce tuto šanci bohužel nevyužila zcela a je škoda, že se tohoto úkolu nechopili ani polští historici. Myslím si, že určitě můžeme přivítat na našem knižním trhu další publikaci přibližující u nás relativně málo známou historii polského domácího odboje za druhé světové války. Narozdíl od polského čtenáře, jenž má k dispozici revidované a doplněné vydání, se však českému čtenáři dostává do rukou dílo nižší faktografické hodnoty a profesionální historikové by měli raději sáhnout po polské verzi. Daviesovy práce o dějinách Polska nicméně nemohou nahradit moderní syntézu polské historie z pera českých historiků,¹⁷ která by českému čtenáři poskytla ucelený a jemu srozumitelný obraz dějin našich severních sousedů.

17 V ediční řadě „Dějiny států“ vydávané Nakladatelstvím Lidové noviny jsme se již dočkali historických syntéz snad všech evropských států, Polska však nikoli. Práce Miloše Rezníka *Polsko* (Praha, Libri 2002) je jen velmi stručným nástinem polských dějin.

Recenze

Smutná historie pohraničního regionu v problematickém zpracování

David Kovařík

MLYNÁRIK, Ján: *Tragédie Vitorazska 1945–1953: Poprava v Tušti*. Třeboň, Carpio 2005, 411 stran.

Když jsem se s téměř dvouletým zpožděním dozvěděl, že v roce 2003 vyšla v mnichovském nakladatelství Herbig německy psaná publikace historika Jána Mlynárika zabývající se poválečnými událostmi na české straně malého pohraničního území Vitorazsko, přemýšlel jsem, proč takto zaměřená práce vychází v Německu, a nikoliv v České republice.¹ Nebyl jsem ovšem sám, kdo si kladl tuto otázku. Švýcarský historik Adrian von Arburg ve své recenzi na německé vydání Mlynárikovy knihy v mnichovském časopise *Bohemia* poznamenal: „Co si vlastně máme myslet o tom, že Mlynárikův rukopis vyšel nejprve v němčině? Je jeho pozice v Česku již tak problematická, že tam může publikovat pouze vlastním nákladem? To by bylo k politování.“² Tyto obavy mohou být nyní rozptýleny. Zasluhou třeboňského nakladatelství Carpio se s publikací o osudech poválečného Vitorazska a jeho obyvatel mohou, byť s dvouletým zpožděním od vydání německého textu a s čtyřletým odstupem od dokončení rukopisu, seznámit také čeští čtenáři.

Ještě dříve než čtenář otevře Mlynárikovu knihu, zaujme jej rozsah této práce. Mělo-li německé vydání téměř pět set stran textu, česká verze je jen o necelou stovku stránek kratší. Na dílo s úzce vymezeným regionálním a také časově značně zúženým tématem je tento rozsah v každém případě mimořádný. Publikace

1 MLYNÁRIK, Ján: *Fortgesetzte Vertreibung: Vorgänge im tschechischen Grenzgebiet 1945–1953*. München, Langen Müller Herbig 2003, 480 s.

2 Recenze vyšla (bez názvu) v *Bohemi*, roč. 44, č. 2 (2003), s. 605–607.

je rozdělena do čtyř oddílů, jež se dále člení do dílčích kapitol. V úvodní části se Mlynárik pokouší shrnout historický vývoj vitorazského regionu od 9. století, kdy údělný kníže Vitorad ovládl zdejší oblast a vystavěl hrad Vitoraz, jenž dal regionu jeho dosud používaný název. Tento historický nástin autor zkomponoval převážně na základě starší české literatury, a nepřináší tedy v podstatě nic nového. Pro pochopení poválečných událostí je ovšem historický exkurs důležitý a užitečný. Dějinný osud totiž určil Vitorazi a jejímu okolí roli „nárazníkového“ pohraničního území, kde již od středověku soupeřila česká a rakouská vrchnost o jeho ovládnutí. Vitorazsko také střídavě přecházelo pod českou a rakouskou správu. Po třicetileté válce zůstává tato oblast natrvalo součástí rakouských zemí, přesto se na severu Vitorazska udrželo až do začátku 20. století česky mluvící obyvatelstvo. Do popředí mocenských a politických zájmů se zdejší kraj znovu dostává po první světové válce, kdy se konstituuje československý stát a upravují jeho hranice. Menší část historického vitorazského území v povodí horního toku řeky Lužnice s jedenácti obcemi a jedenácti tisíci obyvateli byla v roce 1920 připojena k nově vzniklé Československé republice. Právě tuto oblast učinil Mlynárik těžištěm výkladu v dalších kapitolách své práce.

Výměnou rakouské a české správy v letech 1919 a 1920 nad touto malou, ale strategicky významnou částí vitorazského území se Mlynárik zabývá v historickém nástinu podrobněji. Otevírá zde také prostor pro vlastní úvahy a soudy. V odtržení části Vitorazska od rakouských zemí a v jejich připojení k Československu spatřuje předeheru k osudovému dílu, jehož „forte zaznělo v kraji o čtvrt století později“ (s. 51). Na jiném místě uvádí, že občané z nově připojených vitorazských území byli pro československý stát „nežádoucí, chudí příbuzní, nemilované děti“ (s. 58). Úředníci Okresního úřadu v Třeboni, kam české Vitorazsko administrativně spadalo, pak nad novými obyvateli dokonce „ohrnovali nos a dávali najevo svoji averzi“ (s. 59). Tak si Mlynárik vysvětluje chladný, někdy až nepřátelský postoj většiny tamních občanů k československému státu – a také jejich „národní selhání“, když v kritickém roce 1938 orodovali za připojení k Německé říši. Právě tento „pokles“ z pomnichovského období a následné německé okupace je důležitý pro další osudy vitorazských obyvatel, neboť se stal po válce záminkou k rozpoutání násilí, perzekuce a nucených migrací v této oblasti.

Druhou částí knihy se autor dostává do roku 1945. Po skončení druhé světové války se zdejší území vrátilo pod československou správu. Podobně jako jinde v pohraničí se mu ovšem nevyhnuly revoluční otřesy a nekontrolované násilí. Podle Mlynárika byl tento stav výsledkem tehdejší protiněmecké státní politiky, nacionalistického vystupování nejvyšších státních představitelů, chaosu v poválečném pohraničí, kde ještě namísto řádné správy vykonávaly moc samozvané partyzánské ozbrojené formace, a také násilnického chování části českých obyvatel, kteří dali průchod svým sadistickým a kriminálním sklonům. S tím je možné v obecné rovině souhlasit. Situace v poválečném pohraničí patří k problematickým a temným stránkám novodobé české historie a vyžaduje kritický postoj historiků. Je třeba ovšem připustit, že chování většiny vitorazského obyvatelstva v době ohrožení republiky a za okupace nahrávalo po válce různým pochybným živlům k násilnému „zúčtová-

ní“. Navíc podobné případy se odehrávaly i na jiných místech Československa. Tím nechci v žádném případě obhajovat počínání „revolučních orgánů“ a sadistických jedinců ani ospravedlňovat zdejší excesy, zároveň se však zdráhám přijmout Mlynárikovy zjednodušené teze o „mírumilovném kraji“, kam násilí a teror vtrhly teprve po skončení války v roce 1945.

Zvláštní pozornost věnuje Mlynárik událostem kolem „divokého odsunu“ vitorazského obyvatelstva. Do postižené oblasti totiž vtrhla ještě v květnu 1945 ozbrojená partyzánská skupina, oficiálně prezentovaná jako expediční sbor, vedená tehdejším plukovníkem československé armády Vladimírem Hobzou, která odtud vyhnala velkou část zdejších obyvatel za hranice do sousedního Rakouska. Jelikož se však většinou jednalo o obyvatelstvo českého původu, mnoho vyhnaných se postupně vrátilo zpět do svých domovů. Horší osud ovšem potkal čtrnáct obyvatel zdejší malé obce Tušř, kteří byli v době řádění Hobzových partyzánů místními revolučními soudy označeni za národní zrádce a za asistence samozvaných místních exekutorů hromadně popraveni. Tato událost – poprava v Tušti – dala také podtitul české verzi Mlynárikovy práce. Podobná exekuce byla vykonána rovněž v další zdejší obci, v Suchdole nad Lužnicí, kde byli zastřeleni čtyři místní lidé. Naproti tomu chystané popravy dvaceti sedmi osob v obci Rapšach se podařilo zabránit. Oba excesy jsou v této práci podrobně popsány, a to nejen z archivních pramenů, ale také z osobních výpovědí pamětníků poskytnutých autorovi.

Třetí část práce se zabývá osudy místního obyvatelstva v mezidobí od prvního, živelného vysídlení, které provedli Hobzovi partyzáni, po další, tentokrát „úřední“ odsun, který přišel na počátku padesátých let v souvislosti se zřízením hraničního pásma. Autor velice podrobně popisuje snahy zdejších obyvatel před únorem 1948 o občanskou a národní rehabilitaci a revizi nedávných represivních opatření. Vitorazská otázka se dostala na stůl předsednictva vlády a měla také mezinárodní ohlas, zejména v sousedním Rakousku. Zatímco část vyhnaných obyvatel se vracela zpět do svých domovů, připravovala se od roku 1946 další vlna vysídlení pro takzvaně státně nespolehlivé obyvatelstvo, tentokrát do českého vnitrozemí. Tamní starousedlíci však museli bojovat i na „druhé frontě“, s místními a okresními funkcionáři a úřady, především s Okresním národním výborem v Třeboni, avšak také s některými svými spoluobčany, kteří naopak vyzývali úřady k zachování revolučních opatření, a dokonce k pokračování a dokončení odsunu „národních zrádců“ za hranice. V prvních poválečných letech tak bylo české Vitorazsko rozděleno do dvou zneprátených a vzájemně se osočujících táborů, což je patrné nejen z dobových úředních dokumentů, ale také z mnoha článků v tehdejší regionální tisku. Kdo však se podrobněji zabýval problémem poválečného Vitorazska a měl v rukou tehdejší úřední agendu, ví, jak silnou roli přitom sehrávalo vyřizování starých osobních účtů a vzájemná sousedská nevráživost, spojená nezřídka i s majetkovým prospěchem jedněch na úkor druhých.

S ohledem na tehdejší politické nálady v tomto pohraničním regionu je zajímavé a přínosné autorovo zjištění, že zdejší obyvatelé se po válce silně přimkli k Československé straně sociálnědemokratické, která zde vyhrála v roce 1946 volby. Byla to především zásluha místního poslance Mirko Sedláka, jehož politické činnosti

a místnímu působení sociální demokracie v prvních poválečných letech proto Mlynárik věnuje celou jednu kapitolu. Ať již byla motivována upřímnou snahou pomoci místnímu obyvatelstvu v nápravě revolučních křivd nebo jen touhou získat hlasy zdejších voličů, výrazně ovlivňovala jejich politické postoje. Dnes již téměř zapomenutý Mirko Sedlák přitom nebyl v letech 1945 až 1948 pouze „vitorazským patronem“ a ochráncem zdejších starousedlíků, ale rovněž jednou z nejzajímavějších postav poválečné sociální demokracie, velkým bojovníkem proti hrozící komunistické totalitě, a zejména výraznou osobností politického a veřejného života v jižních Čechách. Sedlákovy politické, ale i životní osudy by si také zasloužily do budoucna podrobnější zpracování.

Poslední část knihy, nazvaná „Finita Comedia“, mapuje osudy regionu po únoru 1948, kdy s nástupem komunistů k neomezené moci přišli „Vitorazané“ nejen o svého politického ochránce Sedláka, který byl nucen odejít do exilu, ale znovu upadli v nemilost oficiálních míst. Jelikož značná část zdejších občanů byla komunistickým totalitním režimem shledána jako politicky nespolehlivá – především kvůli četným příbuzenským svazkům v sousedním Rakousku, stoupajícimu počtu nelegálních přechodů přes rakouské hranice a ovšem také vinou své válečné minulosti – muselo se postupně odtud vystěhovat několik set rodin do vnitrozemí. Mlynárik detailně líčí dvě velké vysídlovací vlny, které postihly české Vitorazsko v letech 1952 a 1953 v rámci opatření přijatých k „zajištění“ státní hranice. První přesídlovací akce zde proběhla v dubnu 1952, v souvislosti s celostátním přesídlením obyvatel ze zakázaného pásma a „nespolehlivých osob“ z hraničního pásma. Při druhé, v květnu následujícího roku, se již jednalo o specifickou místní záležitost, která poutala pozornost nejvyšších státních a stranických orgánů. Autor správně konstatuje, že zdejší „přemístovací akce“ byly oproti podobným opatřením v ostatních pohraničních oblastech daleko rozsáhlejší a komplikovanější a že způsobily postiženým mnoho útrap a starostí. Někteří zdejší obyvatelé tak byli během osmi let dvakrát vysídleni ze svých domovů. V této souvislosti autor nakonec připomíná, že česká společnost dokázala svoji poválečnou krutost uplatnit nejen ve vztahu k Němcům.

Při čtení knihy o Vitorazsku nelze jejímu autorovi upřít značné literární kvality. Dokáže čtenáře zaujmout působivým a expresivním vyprávěním, dramatickým popisem událostí, pestrostí výrazových prostředků i řadou metafor. Píše srozumitelným a poutavým jazykem, určeným co nejširšímu okruhu čtenářů. Mlynárikův styl je ostatně spíše publicistický, místy až reportážní. Autor přitom uplatňuje vlastní názory, osobní vyznání a emoce, které však zhusta přecházejí do polohy patetického dojímání nad osudy postižených. Také snaha o dramatické a expresivní vylíčení popisované látky sklouzává místy až k triviálnímu žurnalismu. Objektivní a věcnou analýzu také často nahrazuje paušální kritika a kategorické odsudky celé poválečné české společnosti, jež autor prokládá moralistními úvahami.

Mlynárikovi se rovněž nepodařilo udržet si nadhled a patřičný odstup od popisované látky. Místo toho se nechává příliš často unášet událostmi, aby pak dal průchod svým značně vypjatým citům a osobitému temperamentu. Dokáže se rozohnit nad jednáním aktérů poválečných revolučních excesů v metafoře o bouři, „která

rozvířila nenávist a přinesla pach krve“ (s. 154), na jiném místě líčí, že „jed nenávisti a zášti zatemnil myšlení části Vitorazanů, kteří se nemohli vymanit z opojení krví a pachu smrti“ (s. 292), jindy se dojíká nad osudem obětí, a to nejen těch lidských: „Vitorazané ... udělali všechno pro to, aby zločin vyhnání přežili a vrátili se zpět! Ano, ke svým pejskům a kočičkám, ke svým kravičkám a slepičkám, jež na ně čekali [!]“ (s. 233) Právě zvířata, zejména „pejskové a kočičky“, sehrávají v této publikaci zásadní roli. Setkáváme se s nimi v textu mnohokrát: „Tam za hradbou rakouských lesů ... museli ve stanech přespávat ... a nejvíc jim srdce drásalo, kdo se postará o jejich pejsky a kočičky, které je stále čekají ... kdo napíše novou pohádku o pejskovi a kočičce vyhnáných.“ (s. 232) „Kdo promítne do sfér myšlení osud vitorazských pejsků a kočiček z dob vyhánění Vitorazanů v letech 1952–1953. Vždyť právě Češi mají tolik v oblibě pohádku o pejskovi a kočičce.“ (s. 328) „V epilogu této strašidelné historie musí historik myslet na onen houf pejsků, které museli zanechat Rapšachané a Vitorazané po svém druhém vyhánění v roce 1953.“ (s. 394) Emotivně expresivní vypravování historické události a přemíra patosu provázejí celou knihu. Na jednom místě v textu (s. 258) se autor dokonce čtenáři svěruje, že se mu chtělo při interpretaci některých pramenů zvracet.

Mlynárik se na čtyřech stech stranách textu bohužel nevyvaroval častého opakování, takže o stejných faktech, někdy i ve stejných nebo jen lehce pozměněných větách, čteme dvakrát či vícekrát za sebou. Navíc autor odbíhá od tématu, když například líčí na více než dvaceti stránkách řádění Revolučních gard na Lanškrounsku v Orlických horách, a to ještě opsáním textu z jediného pramene.³ Celkový proces poválečných migrací a nucených transferů přitom v této publikaci podává povrchně a ledabyly, na několika nesourodě přiblížených příkladech. Autor zde cituje z prací Tomáše Staňka, z publikovaných vzpomínek literárního vědce Václava Černého, z již zmíněné knihy o poválečných událostech v Orlických horách od Emila Trojana a z dobového tisku. Pro sledovanou problematiku by však bylo přínosnější porovnat situaci ve Vitorazsku s regionem, jenž prošel podobným historickým vývojem. Nabízí se srovnání s Hlučínskem, které bylo podobně jako Vitorazsko připojeno k československému území po první světové válce. Osudy hlučínských Moravců, starousedlého obyvatelstva hovořícího slovanským dialektem, avšak národnostně orientovaného spíše německy, jsou přitom velmi podobné těm vitorazským. Poválečné vyhánění jiného než německého obyvatelstva z jeho domoviny postihlo také jihomoravské Charváty, kteří byli v několika etapách vysídleni převážně na severní Moravu. I v tomto případě můžeme nalézt mnoho společných rysů se situací ve Vitorazsku.

Jiným příkladem autorova odbíhání od tématu může být rozsáhlá kritika české historiografie, která by se spíše hodila do odborné diskuse a na stránky vědeckých

3 TROJAN, Emil: *Tak přísahali... Partyzánský odboj v Orlických horách v letech 1939–1945*. Ústí nad Orlicí, Oftis 2001.

periodik než do takto tematicky a žánrově zaměřené knihy. Mlynářík se ovšem rozhodl vyřídit si účty s českou historickou vědou. Obviňuje její instituce, například Ústav pro soudobé dějiny, z nezájmu, zdrženlivosti či záměrné ignorace výzkumu poválečného odsunu Němců. A osobně přitom také útočí na některé historiky. Poněkud bizarní jsou ovšem Mlynáříkovy argumenty. Například zastává názor, že čeští historikové záměrně podhodnocují údaje o obětech poválečného odsunu, a jako důkaz předkládá čísla uváděná sudetoněmeckými krajanými kruhy, jež jsou vždy mnohem vyšší než české statistiky. Jako exemplární příklad pak uvádí takzvaný brněnský pochod smrti. I „snad nejobektivnější český historik Tomáš Staněk“ (takto jej charakterizoval Mlynářík na straně 117) údaje prý podhodnotil, když došel ve svých výzkumech „pouze“ k číslu 1691 obětí, zatímco němečtí „krajanští historikové“ dospěli ve svých „odhadech“ až k číslu 5200 obětí.⁴ Přitom autor sám žádný vlastní výzkum v případě brněnského pochodu neuvádí, spoléhá se jen na spekulativní a v podstatě ničím nepodložený odhad německé strany. Zcela jednostranně se tím staví za interpretaci „krajanských“ badatelů, na jejímž základě pak vznáší tvrdou kritiku do řad českých historiků.

Značně problematickým způsobem Mlynářík také využívá prameny. Podnikl rozsáhlý heuristický výzkum zejména v Archivu Ministerstva vnitra ČR, ve Vojenském historickém archivu a v Okresním archivu v Jindřichově Hradci, do jehož působnosti spadá sledované vitorazské území. Přesto zdaleka nevyužil všech dostupných pramenů ke své látce, a zřejmě o nich mnohdy ani neví. Například uvádí, že k činnosti Hobzovy partyzánské skupiny v roce 1945 nenašel žádné informace a omezuje se tak pouze na charakteristiku osoby velitele Vladimíra Hobzy, kterou opsal z jeho osobní vojenské karty, uložené ve Vojenském historickém archivu v Praze. Přitom v pobočce Archivu ministerstva vnitra ČR v Kanicích u Brna jsou deponovány obsahově poměrně bohaté dokumenty o činnosti Hobzových partyzánů v prvních poválečných měsících. Jedná se o protokolární výpovědi některých aktérů této partyzánské formace (včetně samotného Hobzy) v souvislosti s vyšetřováním některých excesů, jichž se zmíněná jednotka dopustila, včetně vitorazského případu.⁵ Dozvídáme se o ní také z mnohých svědeckých výpovědí německých pamětníků „divokých odsunů“, které jsou na řadě případů doloženy v mnoha vysídlovaných obcích v sousedním jindřichohradeckém a dačickém okrese. Tato svědectví jsou například publikována v knize *Weil Sie Deutscher sind...*, vydané v Německu.⁶ Porovná-

4 Srv. STANĚK, Tomáš: *Perzekuce 1945: Perzekuce tzv. státně nespolehlivého obyvatelstva v českých zemích (mimo tábory a věznice) v květnu–srpnu 1945*. Praha, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku 1996, s. 90; HERTL, Hanns – PILLWEIN, Erich – SCHNEIDER, Helmut – ZIEGLER, Karl Walter: *Němci ven! Die deutschen raus! Německý pochod smrti 1945*. Praha – Podlesí, Dauphin 2001, s. 207.

5 Archiv Ministerstva vnitra ČR (pracoviště Kanice u Brna), fond Sekretariát ministerstva vnitra, inventární jednotka 1765, karton 56–58, Události v revoluční době, 1945.

6 BORNEMANN, Felix (ed.): *Weil Sie Deutscher sind... Dokumente und Berichte zur Austreibung aus Südmähren 1945–1946*. Stuttgart, Gstettner 1964.

ním a zpracováním těchto různých pramenů můžeme poměrně dobře rekonstruovat počínání jedné z největších ozbrojených formací, jež prováděly v pohraničí „divoký odsun“ Němců.

Přímo v textu najdeme také několik sporných tvrzení a faktografických nepřesností. Například na stranách 222 a 223 se uvádí: „Tím, že plk. Hobza se svými hordami vyhnal ze dne na den ... všechny domnělé Němce i s podezřelými Čechy z Vitorazska, na území zůstaly jenom jím a partyzány prověřené rodiny čistokrevných Čechů, kteří ze svých řad utvořili ne místní a okresní správní komise, ale řádné orgány lidové správy MNV a ONV, jako na čistých českých územích v republice. (...) Také v Třeboni, jako pohraničním územím, se nevytvořila Okresní správní komise, ale snad jako v jediném pohraničním okrese v Čechách řádný ONV!“ Mlynárikovo tvrzení, že „divoký odsun“ ve Vitorazsku přispěl k utvoření řádného Okresního národního výboru v Třeboni namísto shora dosazené okresní správní komise, je pouze spekulací. Správní komise vznikaly především v německých oblastech, což ovšem nemohl být případ treboňského okresu, kde žili, i bez národnostně problematického obyvatelstva z vitorazských obcí, v drtivé většině čeští obyvatelé. Mlynárik se také mýlí v tvrzení, že Třeboňsko bylo patrně jediným pohraničním okresem v Čechách bez ustavené okresní správní komise. Okresní národní výbory vznikaly i v jiných pohraničních okresech, aniž by jim předcházely správní komise; jako příklad může posloužit hned sousední okres Jindřichův Hradec, kde přitom pobývalo procentuálně i absolutně mnohem více Němců než v treboňském okrese.

Mlynárik se také mýlí, když Václavu Maxovi – jedné z hlavních postav této knihy – opakovaně přisuzuje funkci bezpečnostního referenta treboňského ONV. Tento komunistický funkcionář tehdy skutečně působil na tamní okresní správě, ovšem jako referent pro Vitorazsko (tak zněl oficiální název tohoto úřadu). Funkci bezpečnostního referenta zde vykonával jeho jmenovec, sociální demokrat Rudolf Maxa. Zatímco Václav Maxa zaváděl ve vitorazských obcích v prvních týdnech po osvobození nechvalně proslulou „revoluční spravedlnost“ a nesl přímou zodpovědnost za poválečné zločiny v této oblasti, Rudolf Maxa byl naopak znám jako ochránce vitorazských obyvatel na okrese a pomáhal jim v jejich poválečné občanské a politické rehabilitaci.⁷ Mlynárik podle všeho oba Maxy spojil do jediné osoby, což je ovšem – také vzhledem k rozdílným postojům obou protagonistů – nešťastný omyl. Jméno Rudolfa Maxy se v Mlynárikově knize sice jednou objevuje, ovšem v souvislosti s blíže nespecifikovaným okresním delegátem jisté vyšetřovací komise z roku 1947. Přitom skutečný treboňský bezpečnostní referent Rudolf Maxa by si zasloužil přinejmenším stejnou pozornost jako jeho nechvalný jmenovec.

7 Blíže viz *Státní oblastní archiv Třeboň*, fond Krajský národní výbor České Budějovice, sign. I/155, k. 24, Zápisy ze zasedání rady 1949–1960, číslo schůze 2, 13.1.1953, Částečné vysídlení obcí Rapšach, Nová Ves u Klikova a Kunšach v okrese Třeboň.

V publikaci zcela chybí soupis použitých pramenů a literatury. Je pravda, že autor odkazuje na některé prameny a použitou literaturu v poznámkovém aparátu, avšak souhrnný přehled, na který jsme zvyklí ve většině odborných prací, to nemůže nahradit. Publikace takového rozsahu by si rovněž zasloužila jmenný a místní rejstřík. Ani poznámkový aparát není příliš zdařilý. Řada citací v textu není v poznámkách identifikována, zatímco jindy autor uvádí jeden citovaný pramen celkem zbytečně třeba desetkrát za sebou. Při častých citacích z jindřichohradeckého archivu chybí většinou bližší určení zkoumaného fondu (inventární číslo, signatura nebo číslo kartonu). Z vlastní zkušenosti mohu potvrdit, že archivní materiál k vitorazské problematice z let 1945 až 1953 je uložen hned v několika kartonech tohoto fondu. Samotný název fondu a název dokumentu případnému badateli při jeho hledání mnoho nepomůže.

Přes všechnu dosud uvedenou kritiku a nedostatky se dají v publikaci najít také některá pozitiva. Mlynárik jako jeden z prvních badatelů odkrývá dosud nepřiliš známý poválečný vývoj českého Vitorazska a pokouší se objasnit zdejší tragické události v letech 1945 až 1953. Podnikl důležitý archivní i terénní výzkum a předložil řadu dosud neznámých dokumentů a faktů, čímž položil základy k dalšímu bádání o této problematice. Při zpracování sledované látky však zdaleka nevyčerpal dostupnou pramennou základnu a se získanými dokumenty často nakládal velmi povrchně, což snižuje hodnotu jeho práce. Každopádně však na případu Vitorazska prokázal, že osudy mnohých českých a moravských oblastí z nedávné doby nabízejí závažnou a dramatickou látku, která stojí za pozornost nejen regionálním historikům.

Na závěr bych chtěl ujistit všechny čtenáře této recenze, že nejsem osobně nijak zaujatý vůči Jánovi Mlynárikovi. Naopak jsem autorovi velice přál úspěch této práce. V napsání odborné knihy o poválečném Vitorazsku jsem viděl velikou příležitost zaplnit mezeru ve výzkumu, přiblížit osudy tohoto málo známého, historicky však mimořádně zajímavého a mně osobně blízkého regionu. O to větší pak bylo rozčarování z výsledku. Autorova povrchní znalost místních reálií a souvislostí, podtržená některými faktografickými chybami a nepřesnostmi, obsahová nepřehlednost, paušální kritizování, přehnané moralizování, metodická nejasnost a tendenční způsob interpretace, to vše publikaci devalvuje a vytváří spíše kontraproduktivní efekt. V každém případě by si takové téma zasloužilo důkladnější a serióznější zpracování. Mlynárikova kniha je pouze promarněnou šancí.

Kronika

Budoucnost ztraceného dědictví

*Dokumentace, identifikace a restituce
kulturních statků obětí druhé světové války*

Mečislav Borák

Ke ztrátám způsobeným druhou světovou válkou patří nejen miliony zmařených lidských životů a nezměrné hmotné škody, ale i obrovské množství kulturních statků, jež byly v souvislosti s válkou a jejími následky uloupeny původním vlastníkůům a dodnes nebyly vráceny ani jejich potomkům. Osud konfiskovaných či jinak ukradených obrazů a všech ostatních předmětů výtvarného i užitého umění, sbírkových souborů všeho druhu, knih, archeologických vykopávek a mnoha dalších kulturních statků se v posledních letech těší značnému zájmu vědců i politiků, zvláště v Evropě a v Americe. K zásadám doporučujícím vyhledání takových předmětů a jejich navrácení původním vlastníkům se již přihlásily mezinárodní organizace (například Shromáždění Rady Evropy, Evropský parlament, Mezinárodní rada muzeí)¹ i desítky zemí světa. Také v České republice byly přijaty zákonné normy rozšiřující práva restituentů (například zákon č. 212/2000 Sb.), jimž byly vydány ze státního majetku již stovky neprávem držných kulturních statků.² Rozhodnutím vlády bylo zřízeno Centrum pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí druhé světové války, zařazené do vědecké základny Akademie věd

1 Programové dokumenty lze najít na webových stránkách Centra pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí druhé světové války www.centrum.usd.cas.cz.

2 Přehled vývoje poválečných restitucí kulturních statků v českých zemích viz BORÁK, Mečislav: Verspätete Gerechtigkeit: Die Restitution von enteigneten Kulturgut in Tschechien. In: *Osteuropa*, roč. 56, č. 1–2 (2006), s. 247–262.

České republiky, jež působí při Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze. Centrum provádí systematický výzkum archivních pramenů domácí i zahraniční proveniencce, které se týkají konfiskovaných či jinak uloupených a ztracených kulturních statků, jejich původu a pohybu za války i v poválečných letech, kromě toho buduje dokumentační středisko a zastupuje Českou republiku při jednáních o problematice restitucí kulturních statků. Rovněž organizuje mezinárodní vědecké konference za účelem výměny informací o výsledcích výzkumu, vydaných publikacích a vytvořených databázích hledaných i nalezených uměleckých předmětů, a také o zkušenostech s průběhem restitucí v jednotlivých zemích.

Konference pořádané centrem bezprostředně navázaly na dvě mezinárodní setkání vědců a politiků ve Varšavě. První se konalo v roce 2002 a zabývalo se vývojem vztahu některých evropských států ke kulturnímu dědictví,³ druhé v roce 2003 shrnulo dosavadní zkušenosti zemí střední Evropy s restitucemi kulturních statků a dotýkalo se zvláště právních souvislostí navrácení majetku soukromým osobám i organizacím a sdružením, včetně majetku obětí holokaustu.⁴ Pražské centrum uspořádalo svou první mezinárodní vědeckou konferenci v listopadu 2003 v Brně pod názvem „Zmizelé dědictví kulturních statků“.⁵ Věnovala se metodice výzkumu a komparaci jeho výsledků i restitučním procesům v evropských zemích, mezinárodní spolupráci a výměně informací i konkrétním příkladům restitucí, jež se podařilo dovést až k navrácení předmětů jejich původním majitelům. V letech 2004 a 2005 centrum uspořádalo rovněž tři pracovní „kulaté stoly“, zaměřené na problematiku trhu s uměním, právní legislativu restitucí a problémy spojené s identifikací původu uměleckých děl ve sbírkách českých muzeí a galerií.⁶

Budoucnost ztraceného kulturního dědictví

Pod tímto názvem se konala ve dnech 22.–24. listopadu 2005 v Českém Krumlově druhá mezinárodní vědecká konference organizovaná centrem, o níž pojednává

3 CZUBEK, Grażyna – KOSIEWSKI, Piotr (ed.): *Przemieszczone dobra kultury: Przypadek Europy Zachodniej i problemy państw Europy Środkowej i Wschodniej w XX wieku*. Warszawa, TRIO 2004.

4 Blíže viz BORÁK, Mečislav: Kulturní statky a problémy vlastnictví: Zkušenosti střední Evropy po roce 1989. In: *Terezínské listy*, roč. 32. Praha, Institut Terezínské iniciativy 2004, s. 85–94.

5 Blíže viz TÝŽ: O restitucích kulturních statků obětí holokaustu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 11, č. 1–2 (2004), s. 282–299; byl vydán i sborník příspěvků z konference: TÝŽ (ed.): *The Lost Heritage of Cultural Assets: The documentation, identification and repatriation of the cultural assets of WWII victims. Proceedings of the international academic conference in Brno (20.–21.11.2003)*. Prague, Documentation Centre for Property Transfers of the Cultural Assets of WWII Victims – Institute of Contemporary History, Czech Academy of Sciences – Tilia Publishers 2005.

6 TÝŽ (ed.): *Ztracené dědictví: Příspěvky z „kulatých stolů“ na téma dokumentace, identifikace a restituce kulturních statků obětí II. světové války*. Praha, Centrum pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí II. světové války – Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR – Tilia 2006.

vá tato zpráva. Sešlo se na ní více než sto dvacet účastníků, vesměs odborníků na problematiku restitucí – historiků, právníků a znalců dějin umění, ale též politiků, správních úředníků, zástupců různých organizací a sdružení i novinářů. Narozdíl od brněnské konference se příspěvky tentokrát nezabývaly jen porovnáním současného stavu výzkumu restitucí kulturních statků a jeho historickými souvislostmi. Organizátoři konference si předsevzali mnohem vyšší cíl – položit základy případné budoucí spolupráce na mezinárodní úrovni v rámci Evropy i mimo ni. Zhodnocení materiálního, finančního, sociálního a kulturně-politického stavu různých forem této spolupráce by se mělo stát východiskem pro rozvinutí společné strategie při výzkumu i praktickém naplňování restitučních nároků – navrácení kulturního dědictví obětem druhé světové války – i při rozhodování o osudu děl, která již není komu vrátit.

Na slavnostním zahájení konference v Prokyšově sále v budově prelatury přivítal účastníky první místostarosta Českého Krumlova Miloš Michálek. Ředitel Slezského zemského muzea v Opavě Jaromír Kalus poté představil obraz Franze Lenbacha *Dívčí hlavička*, který byl nedávno na základě archivního výzkumu pražského centra nalezen v muzejních sbírkách⁷ a po splnění právních formalit bude vrácen potomkům původních vlastníků z rodiny Löw-Beerů z Brněnce. Mezi početnými zástupci rodiny, kteří do Krumlova přijeli, byla i Margareta Königová z Velké Británie. Podle jejích slov má nalezený obraz pro rodinu o to větší cenu, že je dnes jedinou věcí z rodinné sbírky zkonfiskované nacisty, jaká se kdy našla.

Konference byla připravena pod záštitou předsedy Senátu Parlamentu ČR Jiřího Sobotky, tehdejšího ministra kultury Pavla Dostála, předsedy Federace židovských obcí v ČR Jiřího Danička a starosty Českého Krumlova Františka Mikeše. Pracovní program se odehrával v sále městského divadla. Jednání zahájila vedoucí pražského centra Helena Krejčová, která také moderovala úvodní společné zasedání. Po ní si vzal slovo zástupce ministerstva kultury Pavel Jirásek, aby připomenul zásluhy nedávno zesnulého ministra Pavla Dostála a dalších vládních činitelů, zvláště bývalého místopředsedy vlády Pavla Rychetského, o přijetí zákona o zmírnění křivd způsobených holokaustem. Jiří Daniček k tomu doplnil, že tento problém považovali mnozí za dávno vyřešený, i když tomu tak v řadě ohledů nebylo. Vládní komise připravila zákon č. 212/2000 Sb. a iniciovala vznik centra, aby se mohla provést systematická evidence uměleckých děl neprávem získaných do majetku státu a vytvořit podmínky pro jejich vrácení původním vlastníkům. Nyní by se podle jeho mínění měla prodloužit platnost zmíněného zákona o dalších pět let nebo úplně odstranit lhůta omezující jeho platnost. Předsedu Akademie věd ČR Václava Pačese zastupoval místopředseda Jaroslav Pánek, který poukázal na vědecký rozměr sledované problematiky. Své významné místo tu má historiografie, která nejenže

7 Blíže viz TÝŽ: Prameny k transportům z opavského obvodu Sudetské župy do Terezína. In: *Terezínské listy*, roč. 33 (2005), s. 36–44.

může svědectví o těžce postižené kultuře předat budoucím generacím, ale napomáhá svým výzkumem k nápravě křivd způsobených válečnými událostmi, a především holokaustem. Ředitel Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR Oldřich Tůma dodal, že právě na budoucnost je zaměřena i tato konference. Skutečnost, že naprostou většinu (dvaatřicet osob) z celkem šestatřiceti přihlášených přednášejících tvořili zahraniční badatelé ze čtrnácti zemí Evropy a USA, podle něj svědčí o stále rostoucím zájmu o tuto problematiku.

Budoucnost zkonfiskovaných a ztracených uměleckých předmětů – mezinárodní spolupráce

První z celkem šesti tematických panelů vedl Pavel Jirásek, ředitel Odboru ochrany movitého kulturního dědictví, muzeí a galerií Ministerstva kultury ČR, který na úvod upozornil, že nelze očekávat, že by Evropská unie vydala nějaké jednotné předpisy upravující danou problematiku. Procedury restitucí a navrácení majetku musí provádět každá členská země sama, příslušná legislativa zůstává vždy na národní úrovni a úkolem odborné veřejnosti je promyslet, jak vše co nejlépe uskutečnit.

Wojciech Kowalski, profesor Slezské univerzity v Katovicích a pracovník Ministerstva zahraničí Polské republiky, člen několika výborů Rady Evropy a UNESCO, jež se zabývají restitucemi uměleckých děl, se zamyslel nad restitucemi těch uměleckých předmětů, jejichž původní vlastníci nemohou být spolehlivě identifikováni. Jak s nimi spravedlivě naložit, lze je prodat v aukci nebo předat do muzeí? Snaha řešit tento problém se objevila hned po válce, kdy polský kunsthistorik Estreicher navrhl zřídit putovní muzeum, které by s neidentifikovanými díly objíždělo větší města Evropy, aby je případně mohl někdo poznat a doložit jejich původ. Američané zřídili sběrné středisko v Mnichově, kde se snažili určit původ uměleckých předmětů a zlata, v mnoha případech se jim to však nepodařilo. Na konferenci v Paříži bylo zlato neidentifikovaného původu rozděleno jednotlivým zemím úměrně podle jejich válečných ztrát. Šlo tedy o restituce rozdělením namísto hledání původního vlastníka, podobně jako v případě takzvané Mauerbachovy sbírky osmi tisíc uměleckých děl, kterou americké úřady nakonec převedly do Rakouska; tam byla část sbírky předána muzeím a většina prodána v aukcích, jejichž výtěžek byl věnován obětem holokaustu. Nedávno přijaté rezoluce zdůrazňují nutnost znovu prozkoumat sbírkové fondy po celém světě a vyhledat díla odňatá původním vlastníkům, přestože jejich konkrétní restituce budou velmi obtížné. Putovní muzeum by dnes vzhledem k rozsahu restitucí bylo podle řečníka prakticky nerealizovatelné. Spíše lze ocenit prodeje vystavovaných předmětů, opatřených popiskami s údaji o původním vlastníkovi, jejichž výnos poplyne na fond obětí holokaustu.

Maarit Hakkarainenová a Tiina Koivulahtiová z Ústavu uměleckých a kulturních studií finské Univerzity Jyväskylā společně vystoupily s informacemi o řešení univerzitního projektu „Distributoři evropského uměleckého dědictví: Finsko jako přerozdělovací region umění uloupeného nacisty“. Finská vláda dosud nepřijala legislativu umožňující restituce uměleckých děl a celý problém je zde považován za

okrajový, protože k přímým ztrátám tohoto druhu ve Finsku nedošlo. V rámci projektu však bylo zaevidováno asi čtyři sta uměleckých děl ze zahraničních sbírek, která se nacházejí ve dvaceti sedmi finských muzeích. Národní muzeum se ovšem na projektu odmítá podílet, i když polovina evidovaných děl se nachází právě tam. Dosud se nepodařilo zjistit původ asi stovky děl získaných z aukcí. Referentky z této zkušenosti vyvodily, že je nutno na úrovni Evropské unie vytvářet tlak na příslušné vlády, aby uznaly a řešily tento problém.

Esther Tisa Franciniová, nezávislá badatelka v oblasti ztraceného umění a specialistka Národního muzea v Curychu, promluvila o restitucích uměleckých děl ve Švýcarsku. Také v této zemi se o konfiskovaných dílech mluvilo už po válce, restituováno však bylo jen asi padesát obrazů. V roce 1996 vznikla mezinárodní expertní komise, která měla prozkoumat otázku spolupráce Švýcarska s nacistickým Německem, zvláště pokud šlo o takzvaná spící konta obětí holokaustu, pochybné transakce se zlatem, problém uprchlíků před nacisty a jiné sporné otázky včetně ztracených kulturních statků a jejich pohybu. Výzkum včetně restitucí platilo Německo. Závěrečná zpráva komise byla publikována v roce 2002 a zahrnovala sedmadvacet svazků (celkem jedenáct tisíc stran). V roce 2005 Švýcarsko přijalo novou legislativu ohledně zjišťování původu, exportu a importu uměleckých děl, výsledky výzkumu (v současnosti probíhá snad jen v muzeu v Lausanne a v Bernu, kde je centrum národních sbírek) se však nezveřejňují. Přesto Charles Goldstein, uznávaný odborník v oblasti restitucí kulturních statků obětí holokaustu, Švýcarsko chválí a řadí je v pomyslné tabulce vstřícnosti jednotlivých zemí v této věci hned za Francii a USA (na konci tabulky je Rusko a Maďarsko). Také v Lichtenštejnsku působila v letech 2002 až 2004 podobná komise, jež vydala zprávu o konfiskovaných dílech, která se mohou nacházet i v knížecím majetku. Cílem institucí, které se výzkumem zabývají, by podle švýcarské badatelky měly být nejen restituce, ale též objasňování historie a snaha o uchování památky obětí.

Ute Haugová, badatelka z hamburské Kunsthalle, se zabývala výzkumem původu uměleckých předmětů v Uměleckém muzeu v Hamburku a možnostmi mezinárodní spolupráce. V Německu se do takového výzkumu dosud zapojilo jen několik muzeí (Drážďany, Kolín nad Rýnem, Mnichov, nově též Norimberk a Berlín). Pracovní skupina, která vznikla s cílem osvětlit provenienci uměleckých děl, vidí perspektivu v interdisciplinárním a mezinárodním zaměření výzkumu. Chybějí však prostředky, legislativní rámec, zájem a podpora úřadů. Účast na konferencích sice přináší inspiraci k další práci, ta je však podle řečnice v současných německých podmínkách dosti obtížná.

Kamil Zeidler z Fakulty práva a administrace Gdaňské univerzity hovořil o legislativě Evropské unie týkající se restitucí kulturního dědictví a o jejím uplatňování na příkladu Polska. Podle jeho názoru země v oblasti restitucí přešlapuje na místě, chybí snaha situaci řešit a zatím se povedlo uskutečnit jen některé dílčí restituce. Vláda a státní úřady nemají zájem vydávat umělecká díla, činí tak spíše nevládní organizace. Restituce jsou v Polsku politickým problémem, což se odráží i v nedostatečné legislativě. Původní vlastníci či jejich potomci nemohou právně vymáhat vrácení zcizených děl; jestliže jejich snaha ztroskotá, lze jim však poskytnout ale-

spoň kompenzace. Podle řečníka by tyto problémy vyřešila mezinárodní úmluva o provedení restitucí. Dotyčná rezoluce Evropské unie je sice součástí mezinárodního práva, bylo by však zapotřebí vypracovat tříúrovňový systém, který by provádění restitucí sjednocoval (na úrovni mezinárodní, národní a nevládní). I když nelze vrátit všechna zcizená díla v majetku státu, s dobrou vůlí by se dalo udělat mnohem více. Společnost, která se chce důsledně vypořádat s dobou nacismu a komunismu, by to měla přijmout jako morální závazek.

Z bohaté diskuse k tomuto panelu mohu nechat zaznít jen některé hlasy. Melita Švobová z Chorvatska například upozornila na ukradené sbírky z tamních židovských muzeí a knihoven, které byly svezeny do Bělehradu a nevrátily se nazpět, podobně sbírky z Dubrovníku zapůjčené na výstavu již sedm let zůstávají ve Spojených státech. Wojciech Kowalski v odpovědi uvedl, že v Londýně se už jednalo o repatriaci děl do nově vzniklých zemí a příslušná smlouva byla podepsána, je to však pouhý začátek cesty. Nejdůležitější je zajistit, aby zvolené řešení bylo spravedlivé, formulovat pravidla, pojmenovat případy, problémy, přístupy, přijmout nové principy a řešit případ od případu samostatně, protože neexistuje jediný recept na všeobecné řešení. Nawojka Cieślińska-Lobkowiczová z Polska chtěla vědět, jaké je umístění Polska ve zmiňované Goldsteinově tabulce zemí provádějících restituce. A jaká vůbec může být budoucnost navrácení uměleckých děl, když u padesáti procent sbírek neznáme jejich původ? K první části otázky odpověděl zástupce nadace Leopoldova muzea ve Vídni Rudolf Holzbauer, že Goldsteinův výrok, pronesený v Moskvě při jednáních o ztracených dílech, neměl vytvářet jakýsi hodnotící žebříček zemí, ale pouze naznačit, jak jsou vůči restitucím vstřícné. Ke druhé části otázky uvedl Pavel Jirásek, že citovaný výrok Anne Weberové, místopředsedkyně londýnské Komise pro umělecká díla uloupená v Evropě, podle níž u padesáti procent sbírek nelze zjistit původ, je značně nadsazený; v České republice například tvoří předměty nejasného původu ve státních sbírkách jen asi tři procenta. Sophie Lillie z Vídně konstatovala, že termíny jako „nenavratitelnost“ odcizených děl by už měly patřit minulosti, protože šance na jejich vydání tu je vždycky, mezinárodní spolupráce se rozvíjí, a tím roste i možnost zjistit původ děl. Novinář František Vaňásek se zeptal, jak je ošetřena „válečná kořist“, když se válečné reparace ve prospěch Sovětského svazu kompenzovaly též uměleckými díly a nyní může hrozit jejich rozprodej. Wojciech Kowalski upozornil na rozdíl mezi restitucí a kompenzací a dodal, že kořist jako způsob kompenzace ztrát nelze ospravedlnit. Záleží především na tom, kam bylo dílo odvezeno; v Británii například budou kompetentní instituce určitě hledat původního vlastníka díla, protože si uvědomují, že i nákup kradeného díla *bona fide* jen zakládá nové problémy. John Becker z Washingtonu a Patricia Kennedy Grimstedová z amerického Cambridge se zajímali, jak reagovalo UNESCO na washingtonskou deklaraci o restitucích uměleckých děl a zda chystá nějaký vlastní předpis v této věci. Kowalski jako člen expertní komise UNESCO odpověděl, že komise připravuje pracovní materiál, který by byl jakýmsi vodítkem v případě restitučních sporů, přestože vzhledem k různorodosti restitucí je to velmi obtížné. Směrnice UNESCO budou orientovány spíše právně, v rámci jejich přípravy se v roce 2006 uskuteční další schůzka expertů na vládních úrovních.

Hlavní problémy spjaté s výzkumem a restitucemi ztracených kulturních statků

Druhý panel vedl Oldřich Tůma, ředitel Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze. Alda Bražune (spolupracovnice profesora Ruvina Ferbera z Centra židovských studií Fakulty historie a filozofie Lotyšské univerzity v Rize, známého již svým vystoupením na brněnské konferenci) se zaměřila na stav obnovy synagog v Lotyšsku. Před válkou tam bylo dvaasedmdesát fungujících synagog a sto třicet šest židovských modliteben, dnes jsou většinou zchátralé či zcela v troskách. Stály vždy stranou zájmu badatelů, protože nebyly pokládány za součást kulturního dědictví země. Až po vydání knihy *Lotyšsko: Synagogy a rabíni, 1918–1940* s fotografiemi synagog, která získala ocenění jako nejlepší publikace roku 2004, se zájem o jejich osudy oživil. Dokumentace minulosti i současného stavu židovských památek, jež by je pomohla uchovat a chránit, zůstává trvalým úkolem, připomenula referentka.

Bjarte Bruland z Ústavu historie Univerzity Bergen hovořil o restitucích židovského majetku v poválečném Norsku. Během okupace bylo do vyhlazovacích táborů deportováno nejméně sedm set sedmdesát norských Židů, v říjnu 1942 byl konfiskován veškerý židovský majetek. Exilová vláda po svém návratu do země ustavila Výbor pro ochranu movitého majetku a zrušila okupační nařízení. Poněvadž neexistovaly seznamy zabaveného majetku, nebylo jej možné vracet ani přeživším Židům. Postupně vznikl katalog nalezených obrazů, o jejichž vrácení nikdo nepožádal; později byly prodány v aukcích. Teprve v roce 1997 se při ministerstvu spravedlnosti ustavila komise, která se zabývá ukradenými uměleckými předměty z válečné doby, čeká ji však ještě hodně práce.

Susanne Schönová z Úřadu federálního vládního zmocněnce pro kulturu a média v Bonnu se zaměřila na německo-ruská jednání o kulturních statcích odvezených za války a krátce po ní do Ruska. Vláda Spolkové republiky předpokládá, že v Rusku je ještě více než dvě stě tisíc uměleckých předmětů značné hodnoty, dva miliony knih a tři kilometry archiválií, jež byly odvezeny z Německa. Jeho odpovědnost za rozpoutání druhé světové války je nesporná a samo se stěží může pokládat za její oběť, to však ještě neospravedlňuje odvoz těchto věcí, neboť tento akt byl porušením principů mezinárodního práva. Podle Haagské úmluvy je zabrání kulturních statků poraženého nepřítele protiprávním aktem, a měly by tedy být vráceny. Sovětské orgány je vědomě odvezly na své území a jen jejich část pak vrátily do bývalé Německé demokratické republiky. Po pádu Sovětského svazu byly podepsány nové dohody o vztazích v oblasti kultury mezi Ruskou federací a Spolkovou republikou Německo, jejichž součástí se stal i závazek navrácení vyvezených předmětů. Proti tomu se však postavil ruský parlament a v roce 1998 přijal takzvaný Zákon o ztraceném umění, podle nějž Rusko stále považuje takovýto majetek za své kulturní dědictví. Německo to neuznává a protestuje s odůvodněním, že tento přístup odporuje mezinárodnímu zvykovému právu, německo-ruské smlouvě z roku 1992 i Haagské úmluvě. Situace je velmi neutěšená, protože nevhodným skladováním a transporty v Rusku se předměty poškozují,

množí se zprávy o nelegálních odprodejích sbírek a podobně. Do Německa bylo navráceno pouze několik jednotlivin, jako například středověká okna z kostela Panny Marie ve Frankfurtu nad Odrou.

Aleš Pejchal, český praktický právník a advokát (advokátní kancelář Pejchal a spol., Praha), znalec restitučního práva, představil restituce ve světle judikatury Evropského soudu pro lidská práva. Restituce se obvykle týkají až potomků vlastníka, takže okruh oprávněných osob může být různý podle politické vůle zákonodávce. Evropská Úmluva o ochraně lidských práv a svobod, kterou podepsalo čtyřicet šest států, zprvu nezahrnovala ochranu vlastnických práv; to řešil až pozdější dodatek. Podle úmluvy má každý právo na spravedlivý proces před nezávislým a nestranným soudem (na tento princip se úspěšně odvolávali stěžovatelé v případě Krčmář a spol. z roku 2000). Jiným důvodem ve prospěch stěžovatele mohou být průtahy v soudním řízení (věc Hartmann z roku 2003). Evropský soud pro lidská práva uznal rovněž nárok na vydání majetku v případě, kdy tento majetek nebyl vydán, ačkoli restituční předpisy jeho vydání umožňují (kauza Kopecký proti Slovenské republice z roku 2003). Naději na úspěch má vždy jen taková stížnost, která dokládá, že stěžovatel splnil všechny stanovené podmínky, a přesto mu zcela bezdůvodně nebylo vyhověno; takových případů však bude zřejmě jen málo.

Anja Heussová z Fakulty historie, filozofie a teologie Univerzity v Bielefeldu uvedla konkrétní restituční případ sbírky barona Ference Hatvanyho z Budapešti, proslulého sběratele děl francouzských malířů 19. století. Byl to bohatý cukrovarník, sám malíř a donátor. Pro svůj židovský původ byl zatčen a perzekvován nacisty stejně jako po válce sovětskou okupační správou, takže emigroval. Osud jeho sbírky je zahalen nejasnostmi. Zabavili ji Němci, část obrazů uložených v sejfech pod árijskými jmény však nenašli; další část byla zřejmě odvezena po válce do Sovětského svazu. Hatvany své obrazy sám skupoval na černém trhu; sehnal tak celkem deset obrazů, které později dokázal dopravit do Paříže a do Švýcarska. V Německu jsou židovské osudy dosud velmi citlivým problémem, nedávno byl například zastaven projekt výstavy na toto téma. Se zjišťováním původu uměleckých děl ze židovských sbírek se začíná až na žádost zdejší židovské obce a zatím se řeší jen jednotlivé případy, zatímco celkový výzkum dosud chybí.

Diskusi k tomuto panelu otevřela Helena Krejčová dotazem, co se v Německu považuje za zavlečený majetek. Do Ruska byly totiž jako německý majetek odvezeny i mnohé věci z Čech, například sbírka porcelánu Hanse Mayera. Anja Heussová pak na přání z auditoria podrobněji objasňovala problémy restitucí v dnešním Německu. V prvé řadě je třeba ověřit, zda nárok na navrácení věci je oprávněný, zda například žadatel nemá nacistickou minulost. Na obecný výzkum nelze v Německu najít sponzora, proto se reaguje pouze na žaloby. Jen několik muzeí by bylo ochotno prozkoumat své sbírkové inventáře. Nawojka Cieślińska-Lobkowiczová se zajímala, zda Němci provádějí výzkum zavlečených předmětů přímo v Rusku a zda přitom zastupují rovněž bývalé židovské vlastníky, kteří z Německa museli odejít, aby si zachránili život. Odpověď Susanne Schönové potvrdila, že Německo zastupuje v rámci zákona o ztraceném umění též židovské nároky vůči Rusku; prozatím ale bezvýsledně, jelikož takové nároky vlastně nejsou ani známy.

Knihy jako neprávem opomíjená součást konfiskací a válečné kořisti

Třetí panel řídil Mečislav Borák, vědecký pracovník Slezského zemského muzea v Opavě a pracovník pražského centra. Na počátku jednání omluvila Patricia Grimstedová svou kolegyni Taťanu Dolgodrovou, ředitelku Muzea knihy Ruské státní knihovny v Moskvě, která na konferenci nemohla přijet, ale zaslala původně připravený referát. Popsala v něm sbírky Muzea knihy a knihtisku v Lipsku, které se krátce po válce dostaly jako válečná kořist do Ruska a jsou dnes uloženy v Ruské státní knihovně v Moskvě. Byly sestaveny katalogy zahrnující inkunábule a staré tisky ze sbírky Roberta Klemma (v níž je například vzácný výtisk Gutenbergovy Bible), umělecké tisky na tkaninách ze sbírky Roberta Forrera, pocházející z 13.–19. století, a čtyři sta knih v umělecké knižní vazbě ze sbírky Carla Bechera z Karlových Varů, která se po jeho smrti dostala do Lipska. Všechny tři katalogy jsou již připraveny k vydání.

Kai Ekholm, ředitel knihovny Helsinské univerzity (Finské národní knihovny), autor knihy *The Restitution of World War Collections*, nastínil historii ztracených a zničených knihoven v Evropě. Základem výzkumu je dobrá dokumentace přesunů knih, chybí však spolupráce národních knihoven. Řešení problémů je zatím v nedohlednu. Odpovědět na tři základní otázky – co, komu a jak bylo odcizeno – není jednoduché. Národní knihovny mají na takový výzkum málo kvalifikovaných zaměstnanců a těžko se překonává vžitý nezájem o původ uměleckých děl. Německo ztratilo na dvě stě milionů svazků, jež byly jako válečná kořist odvezeny do SSSR. Známe dnes cílová místa transportů, v Moskvě a Petrohradě se již uskutečnily výzkumy, ale pořád to nestačí. Též ruské válečné ztráty knih byly obrovské. Jednou z možností repatriace knih je jejich digitalizace, na niž se hledají prostředky různých nadací. Neexistují žádné lokální ztráty, jde přece o světovou knihovnu, o společné bohatství lidstva, zdůraznil na závěr řečník.

Michal Bušek, odborný pracovník Židovského muzea v Praze, představil projekt identifikace původních vlastníků knih v muzejní knihovně.⁸ Když po začátku deportací hledali Židé způsob, jak zachránit památky židovské obce, přišli s návrhem na vytvoření ústředního židovského muzea, který nacisté schválili. Svozy židovské literatury z Čech a Moravy čítaly čtyřicet šest tisíc knih, terezínskou evidencí prošlo přes dvě stě padesát tisíc knih. Po válce zbylo asi sto tisíc knih, které se dostaly zčásti do Národní knihovny, zčásti též do Židovského muzea, v roce 1950 zestátněného. Až po jeho opětovém odstátnění zde byly v roce 2001 knižní fondy konečně zpřístupněny. Projekt identifikace původních vlastníků se týkal osmdesáti tisíc knih ze stotisícového knižního fondu. Další čtyřiatřicet tisíc svazků ze synagogy v Ústí nad Labem je spolu se svozy z Terezína umístěno v depozitáři. Vytváří se evidenční databáze původních vlastníků, avšak ne všechny nalezené knihy spadají pod resti-

8 Je dostupný na internetové stránce www.jewishmuseum.cz.

tuční řízení. Provádí se i skenování razítek a podpisů z knih, muzeum zamýšlí iniciovat tento postup i v jiných muzeích.

Nezávislá historička a publicistka Evelyn Adunkaová z Vídně hovořila o pátrání po ztracených knihách v Rakousku. Ve své knize *Der Raub der Bücher* z roku 2002 popsala historii knihoven v Korutanech, v nichž se nacházely publikace uloupené Rosenbergovým štábem. Hned po válce byl v Tanzensbergu nalezen kořistní sklad s více než půlmilionem svazků, jež byly později z větší části restituovány; asi sto pětadvacet tisíc z nich bylo rozděleno do Univerzitní knihovny ve Vídni a do Jeruzaléma. V Rakousku není o tuto problematiku velký zájem, chybí zde možnost navázat na předchozí výzkumy a také dostatek prostředků na nové. Městská knihovna ve Vídni provedla vlastní výzkum původu knih (bylo nalezeno sedmáct pochybných akvizic) a uskutečnila konferenci na toto téma. Ukazuje se, že město Vídeň je k průzkumu tohoto druhu vstřícnější než státní Národní knihovna, jejíž výzkum nebyl dosud publikován. Zbývá vyřešit osud některých knižních souborů zmizelých beze stop, objasnit původ knih získaných z Dorothea a podobně.

Michel Vermote, historik a archivář z Ústavu sociálních dějin v Gentu, pojednal o válečných zábořech knih v Belgii a jejich částečné restituci. Konfiskáty tohoto druhu jsou dnes takřka zapomenutou epizodou, neboť knihy nejsou považovány za tak významné jako umělecká díla či archivy. Za války byly zničeny celé knihovny (shořelo například devět set tisíc svazků univerzitní knihovny v Lovani), šlo o útok na belgickou národní paměť. Po válce však plundrování pokračovalo; narozdíl od Holandska či Francie se zde ztráty ani nedokumentovaly, takže teprve dnes se tvoří seznam vyrabovaných knihoven. Reálným odhadem může být ukradených knih asi sto padesát tisíc, do Německa bylo totiž odvezeno asi tisíc beden s konfiskáty. Je přitom těžké určit jejich obsah, zvláště u soukromých sbírek, neboť popis německých úřadů je jen všeobecný. Také proto byly výsledky poválečných restitucí nevalné. Jen méně než tři tisíce knih se vrátily zpět do Belgie, zatímco Francie jich nazpět získala stokrát tolik. Část knih uloupených z Belgie byla v roce 1992 objevena v Moskvě, a i když došlo k jejich restituci, některé požadavky Ruská federace odmítla. Řečník vyslovil přesvědčení, že do Ruska byly zavlčeny i další belgické konfiskáty. Lze podle něj rovněž předpokládat, že část knih ve francouzštině vrácených do Francie byla belgického původu, zrovna tak jako Belgii patřila zřejmě část knih holandských.

Murray G. Hall, profesor Ústavu germanistiky Vídeňské univerzity, představil dosud nezveřejněný příběh „vůdcovy knihovny“ v Linci, kterou zcela zastínil zájem vědců i veřejnosti o „vůdcovo muzeum“ a problém ztracených výtvarných děl. Knihovna se měla stát konkurentkou vídeňské bibliotéky, odkud se proto do Lince převáděly všechny duplikáty. Knihy se získávaly díky nákupům a konfiskátům po celé Evropě, byly vypracovány i konkrétní plány na stavbu budovy. V závěru války byly tyto knihy uskladněné v bednách, přemístěny do vily Castiglioni v Grundelsee a nakonec ukryty v solných dolech Altausee, kde je objevili Američané. Bylo nalezeno asi pět set tisíc svazků, které se ve spolupráci s Národní knihovnou ve Vídni většinou podařilo vrátit původním vlastníkům. Další část „vůdcovy knihovny“ byla přitom nalezena teprve nedávno.

Nezávislá badatelka Patricia Kennedy Grimstedová, spolupracovnice Mezinárodního ústavu sociálních dějin v Amsterdamu a Moskvě a Harvardského ukrajinského výzkumného ústavu v Cambridgi v USA, přednesla obsáhlý referát o úloze Slezska jako jedné z hlavních tranzitních křižovatek evropských knih zcizených nacisty a posléze zavlečených do Sovětského svazu. Zvláště na konci války se do Slezska dostalo značné množství těchto knih z různých míst Evropy. Tak jako se ve zdejší kraji odehrála rozsáhlá výměna obyvatelstva, přemísťovaly se i knihy. Ratiboř se stala klíčovým evakuačním místem, Rosenbergův štáb zde zřídil centrum pro třídění knih, jež sídlilo v osmnácti budovách. Při ústupu zde nacisté zanechali přes dva miliony svazků. Další sklady byly na zámku v Pszczyně a stopy vedou i do Katowic. Hned po válce sovětské úřady ve čtyřiapadesáti vagonech převezly část knih do Běloruska, mnoho z nich je dodnes v Minsku považováno za součást válečných kompenzací. Hlavní úřad říšské bezpečnosti ukládal zkonfiskované sbírky ve Wölfelsdorfu (dnes Wilkanów) a na zámku Fürstenstein (Książ); z dvaceti osmi vagonů odvezených do SSSR se část sbírek vrátila na Západ, knihy však zůstaly v Moskvě. Zednářské sbírky byly uschovány poblíž Poznaně v obci Sława; knihy z těchto fondů byly po válce odvezeny jako válečná kompenzace do zámku Ciążeń, kde jsou dnes součástí poznaňské univerzitní knihovny. Sbírký státních i soukromých knihoven z Berlína byly odvezeny do celkem sedmdesáti míst, zejména ve Slezsku. Až v roce 2001 se například z Kyjeva vrátily Bachovy partitury, další berlínské manuskripty jsou dnes součástí Jagellonské knihovny v Krakově. Analýzou činnosti sovětských oddílů pro odvoz válečné kořisti lze identifikovat asi šest transportů ze Slezska do Moskvy a několik zvláštních transportů. Několik milionů knih a notových zápisů bylo vráceno; například tři obsáhlé slovanské knihovny z Paříže byly předány do Polska a na Ukrajinu, ovšem nazpět do Paříže se vrátilo jen několik knih z Turgeněvovy knihovny. Podle Grimstedové by se měla vytvořit databáze všech zavlečených knih s uvedením místa, kde se dnes nacházejí. Přestože některé z nich byly ukradeny hned dvakrát, mnohdy i obětím holokaustu či nepřátelům říše, jsou stále považovány za kompenzaci válečných škod.

Prezentace aktuálních databází uměleckých předmětů

Čtvrtý panel vedl pracovník pražského centra Václav Erben. Monika Kuhnkeová z Ministerstva zahraničních věcí Polské republiky se zaměřila na polské instituce, jež se zabývají ztraceným kulturním dědictvím. Již za války polská exilová vláda v Londýně vytvořila komisi, která shromažďovala restituční nároky vůči Německu i Sovětskému svazu a dokumentovala válečné ztráty Polska. Dnes je v Polsku na ministerstvu kultury a národního dědictví zřízeno oddělení pro záležitosti polského kulturního dědictví v cizině, které připravuje zprávy a vydává monografie o ztracených sbírkách, německé doklady o loupežích, tematické katalogy a podobně. Hned po válce vznikly dotazníky k identifikaci ztracených uměleckých děl, avšak výzkum se záhy z politických důvodů zastavil – mnoho děl totiž neskončilo v Německu, ale v Sovětském svazu. Doklady zůstaly v archivu a byly využity jen v sedmdesátých letech, když se zjišťovaly kompenzační nároky Polska vůči Německu. Část materiá-

lů byla zničena. Po změně poměrů v devadesátých letech už neexistoval pro restituce příznivý právní rámec. Zmíněné oddělení na polském ministerstvu kultury vytvořilo databázi za války ztracených předmětů,⁹ spolupracuje s regionálními centry pro ochranu kultury ve všech větších městech a vychází též z některých rodinných soupisů ztrát, protože inventáře byly většinou zničeny. Jen zhruba u deseti procent ztracených obrazů bylo pořízena fotodokumentace. Jiné výzkumné středisko působí při ministerstvu zahraničních věcí, kde funguje Kancelář pro restituce kulturních předmětů, vedená vládním zmocněncem. Do hledání ztracených děl se zapojují i diplomaté. V posledních letech toto úsilí přece jen přináší efekt, například Národní muzeum ve Varšavě získalo obrazy z Velké Británie a Spojených států i vzácné tisky z Prahy.

Uwe Hartmann z Koordinačního úřadu pro dokumentaci ztracených kulturních statků v Magdeburgu hovořil o vytváření databází přemístěných kulturních děl v Německu, přičemž navázal na referát svého kolegy Michaela Franze přednesený již na konferenci v Brně. Středisko v Magdeburgu vzniklo v roce 1994 a od roku 2001 spravuje vlastní internetové stránky.¹⁰ Ve své databázi, kterou dosud nejčastěji využívají Němci a Britové, publikovalo již více než osmdesát tisíc předmětů na základě zpráv z přibližně tří set padesáti muzeí, galerií, archivů, knihoven a od dvou set padesáti soukromníků. Původně ručně psané zprávy se přepisují do počítačové databáze, včetně materiálů důležitých pro výzkum původu děl. Kanceláři se hlásí i lidé, kteří našli v bytech předměty po Židech anebo po příbuzných, co je přinesli z fronty. Počet úspěšných identifikací předmětů je však ve srovnání s počtem záznamů stále velmi nízký – také proto, že jen zhruba u desetiny evidovaných předmětů je k dispozici fotografie. Je nutné provádět výzkum na několika úrovních, spolupracovat s muzei a archivy, zvláště s centrem v Berlíně, zpracovávat dochované doklady o nucených aukcích židovských předmětů včetně kupců. V novém menu internetového portálu bude možno nalézt kompletní znění historických dokumentů.

Mark Henderson z Gettyho výzkumného ústavu v Los Angeles pojednal o prameňech pro výzkum původu uměleckých děl uložených v tomto středisku a zčásti přístupných i na jeho webové stránce.¹¹ Vědecká knihovna ústavu shromažďuje materiály o historii sběratelství, mecenášství a trhu s uměním, aukční katalogy, inventáře soukromých sbírek, záznamy kunsthistoriků věnujících se trhu s uměleckými předměty a podobně. Materiálů lze vhodně využít při určování provenience uměleckých děl. Významný je také archiv obchodníků s uměním bratří Duveenových, kteří sbírali středověké umění a měli kontakty do Evropy, nebo záznamy Maxe Cramera, který vlastnil galerie v Německu a Holandsku. Jejich unikátní zápisy umožňují identifikovat umělecké předměty ve značném rozsahu, významná je i fotogra-

9 Viz internetová stránka www.mkidn.gov.pl/kolekcje.

10 Viz www.lostart.de.

11 Viz www.getty.edu.

fická sbírka. Již dnes lze využívat informace z internetových stránek, jež brzy doplní doklady o historii sběratelství, kopie inventářů, genealogické údaje, výstřižky, záznamy z deníků a také rejstřík, který umožní křížové vyhledávání informací a napojení na jiné zdroje. Mnohé interní databáze však publikovány nebudou, proto lze vždy doporučit osobní návštěvu ústavu.

Melanie Aspeyová z Rothschildova archivu v Londýně podala zasvěcenou informaci o činnosti této charitativní instituce zaměřené na vzdělávání. Připomněla, že Ferdinand Rothschild, jeden z úspěšných členů rodiny, žil před válkou v Šilheřovicích poblíž Ostravy a byl známým sběratelem. Rodinný archiv vznikl v Londýně a byl až do konce sedmdesátých let nepřístupný veřejnosti; poté v něm směli studovat jen badatelé nejméně v hodnosti docenta a přístup k materiálům po roce 1914 byl zapovězen. Po roce 1999, kdy se archiv přeměnil v trust, je již výzkumníkům plně k dispozici. Obsahuje obrovské množství informací o prodeji a nákupu uměleckých děl, avšak obchodní zápisy klientů a účty nelze ani dnes publikovat. Rodina je mohla zničit, ale až na výjimky tak neučinila. Jsou zde zprávy o ztrátě rodinných sbírek ve Francii, z nichž jen nemnoho majitelé získali zpět v restitucích či znovu zakoupili v aukcích. Archiv pomáhá doložit původ obrazů a dědictví, registruje informace o dílech dosud se nacházejících v Moskvě, Vídni, Frankfurtu a jinde. Zájemci se mohou obrátit na webové stránky archivu.¹²

Robert Holzbauer ze soukromé nadace Leopoldovo muzeum ve Vídni přiblížil historii tohoto muzea, které se zaměřuje především na rakouské umění první poloviny 20. století. Nadace byla založena v roce 1994, v roce 2001 byla otevřena nová muzejní budova. Základem muzea je sbírka lékaře Rudolfa Leopolda, obsahující největší kolekci obrazů Egona Schieleho. Dva z nich byly v roce 1998 zabaveny na výstavě v New Yorku kvůli podezření, že jde o díla konfiskovaná nacisty; jeden se již do Vídně vrátil, o druhý se vede soudní spor. Muzeum se proto rozhodlo otevřít kontrole veřejnosti a patrně jako jediná instituce svého druhu v Evropě publikuje úplné informace o skladbě a původu uměleckých děl ve svých sbírkách (v současné době je jich 5289) též na vlastních webových stránkách.¹³

Beate Schreiberová ze soukromé společnosti v Berlíně, která se zabývá historickým výzkumem restitucí (*Facts&Files Historical Research Institute*), hovořila o německých pramenech pro výzkum původu ztraceného umění. Některé databáze historiků, kunsthistoriků, židovských rodin a muzeí jsou veřejně přístupné, jiné jen se souhlasem zřizovatele. K řadě dokumentárních materiálů v archivech je dosud obtížný přístup. Z webových stránek je důležitá především centrální databáze obětí holokaustu v jeruzalémském památníku Yad Vashem,¹⁴ jež eviduje například seznamy vězňů z Terezína (její část je však bohužel pouze v hebrejštině), a databáze

12 Viz www.archivrothschild.org.

13 Viz www.leopoldmuseum.org.

14 Viz www.yadvashem.org.

Spolkového archivu v Berlíně,¹⁵ zahrnující asi čtyři sta tisíc informací o osudu Židů v Německu a digitalizované dokumenty. Neveřejná je databáze Městského muzea v Berlíně, sledující kompetenci expertů na výtvarné umění, obchodníků s uměním a aukčních síní (je vedena jen německy a lze v ní požádat o verifikaci sbírky, připravuje se též její anglická verze).

Nezávislá kurátorka a publicistka Nawojka Cieślińska-Lobkowiczová, generální tajemnice Poradního fóra pro ztracené umělecké předměty ve Varšavě, členka Evropského kulturního parlamentu a řady dalších mezinárodních uměleckých organizací, shrnula informace o pramenech ke studiu zkonfiskovaného uměleckého majetku v Polsku. Určení původu ztracených uměleckých děl z majetku polských Židů představuje velký problém. Ukradené obrazy nejsou řádně zdokumentovány, většina záznamů byla za války zničena. Například obraz nedávno nalezený v aukčním domě zřejmě patřil před válkou varšavskému bankéři Aškenazymu, jak o tom svědčí záznam restaurátora obrazů Marconiho. Nový vlastník obraz zakopal v kovové skříňce ve sklepě a jen tak jej asi zachránil před zničením v době Varšavského povstání. Podobné příběhy mají za sebou i majetky rodin z varšavského ghetta. Aukční domy v Polsku nevyžadují důkaz o původu díla, takže je respektována i koupě *bona fide*, což případným restituentům působí neřešitelné komplikace. Databáze ministerstva kultury bohužel nepřináší žádné informace o původních majitelích děl ani o okolnostech jejich ztráty; možná proto, aby se tak předešlo žádostem o restituci. Kromě toho existuje databáze na webových stránkách Velvyslanectví Polské republiky ve Washingtonu¹⁶ a databáze Židovského institutu ve Varšavě,¹⁷ v níž také není označen původ děl. Jiné vládní databáze nejsou veřejně přístupné.

V diskusi k tomuto panelu se Helena Krejčová dohodla se zástupcem Koordinačního úřadu pro dokumentaci ztracených kulturních statků v Magdeburgu, že se na jeho webových stránkách bude moci zveřejnit databáze více než pět tisíc předmětů z českých zemí, které se ztratily za války a dosud nebyly nalezeny. Další diskutující upozornil, že lze využívat i databáze Muzea holokaustu ve Washingtonu,¹⁸ kde chtějí své seznamy kombinovat s databázemi z jiných institucí. Evropě chybí portál, který by informace o ztracených dílech shrnoval a komparoval, informoval o běžících žalobách a soudních procesech nebo o tom, jak která muzea k problematice restitucí přistupují. Na dotaz, proč se dosud nemluvilo o databázích ministerstev vnitra, například o německé Restituční pátrací službě, odpověděla Beate Schreiberová, že tuto databázi německé ministerstvo vnitra odmítá zpřístupnit a v dohledné době tak neučiní. Jinou takovou databázi má Federální úřad pro hledání

15 Viz www.bundesarchiv.de, www.pheip.org.

16 Viz www.polandembassy.org/LostArt.

17 Viz www.jewishmuseum.org.pl.

18 Viz www.ushmm.org.

obětí války a týká se jejich odškodnění. Další debata ukazovala na problém s vrácením děl původním vlastníkům na případu konfiskovaného obrazu Egona Schieleho v Leopoldově muzeu. Robert Holzbauer vysvětloval, že zmíněný obraz, skutečně zabavený finančním úřadem v roce 1938, muzeum zakoupilo ve veřejné aukci, a podle rakouských zákonů se tím pádem stal jeho majetkem. Sophie Lillie dodala, že proti muzeu byla vznesena žaloba, ale v rámci rakouské legislativy neuspěla. Muzeum se hájí tím, že obraz vrátit nelze; kdyby však opravdu mělo takovou vůli, tak to učiní. Pavel Jirásek zapochyboval, zda též archivní materiály v Gettyho ústavu jsou drženy legálně, neboť v Evropě by takový postup byl přinejmenším problematický. Mark Henderson odvětil, že se zde vždy provádí detailní průzkum původu všech archiválií, které ústav nakupuje od starožitníků a sběratelů. Tajemník Federace židovských obcí ČR Tomáš Kraus navrhl, aby do deklarace, která právě v kulóarech vznikala, byly zahrnuty dva body – prodloužení platnosti českého zákona č. 212/2000 Sb. o odškodnění obětí holokaustu a prodloužení činnosti pražského centra, nejméně na dalších pět let nebo na neomezenou dobu.

Vědecká centra a instituce zaměřené na ztracené kulturní dědictví, nezávislý výzkum a nezávislí vědci

Otomar Krejča z pražského centra, který moderoval pátý panel s tímto názvem, na úvod poukázal na důležitost přesahu úzce lokálního či soudobého pohledu, na potřebu přihlížet k historickému kontextu událostí a reflektovat dobovou poválečnou situaci. Jeho výzva padla na úrodnou půdu hned ve vystoupení Berit Reiselové, psychologky z norského Centra pro studium holokaustu a náboženských menšin, která zhodnotila postoj norské veřejnosti k obětem holokaustu, jehož historie byla až donedávna zastřena mnoha mýty. Protižidovská politika vlády Vidkuna Quislinga vedla k deportacím sedmi set sedmdesáti norských Židů, převážně do Osvětimi, z nichž jen třicet válku přežilo; dalších sto Židů bylo uvězněno. Zbytku komunity, čítající původně dva tisíce dvě stě Židů, se podařilo emigrovat. Ve společné paměti Židů zůstalo trauma, na které raději chtěli zapomenout. Nedokázali poskládat střípky paměti, nebyli schopni se domáhat svých práv. Pak nastalo dlouhé ticho. Šance otevřít tento problém nastala až v roce 1996, kdy norská vláda ustavila komisi, jež měla přezkoumat konfiskace židovského majetku. Zpráva komise pak zcela změnila historické vnímání válečného období v zemi. Ukázalo se dokonce, že i poválečné vlády se chovaly nešetrně k nárokům Židů na vrácení majetku. Norská vláda se jim proto omluvila a vrátila jim sedmdesát milionů dolarů, které si Židé museli uložit na zvláštní účet v norské bance, aby si sami předem zaplatili náklady na svou likvidaci. Reakce na zprávu byla různorodá – od projevů nedůvěry přes znovuprožívání bolestné minulosti až po vděčnost Židů za změnu postoje vedoucí k obnově židovské komunity. V této situaci se ustavilo Centrum pro studium holokaustu a náboženských menšin. V roce 2006 se otevírá v bývalém Quislingově sídle knihovna i dokumentační a vzdělávací centrum, jež se má zabývat mimo jiné osudy Židů a odhalováním mýtů v norské společnosti. Za pravdu o historii je nutno zaplatit, Norsko tak ale získá nové kulturní dědictví.

Už zmíněná vídeňská specialistka na restituce kulturních statků Sophie Lillie představila výzkum provenience sbírek v newyorské Nové galerii, zaměřený na první sběratele obrazů Eгона Schieleho. Pátrání po původu Schieleho děl je složité a týká se řady míst (včetně Českého Krumlova). Nacisté nenáviděli modernismus, označovali Schieleho obrazy za „zvrhlé umění“ a neměli o ně zájem. Až na výjimky (pohled na Krumlov v roce 1942) se ani nedražily na aukcích Dorothea. Židé v Rakousku prodávali své obrazy hluboko pod cenou, aby mohli emigrovat, a jen několik původních vlastníků je po válce získalo zpátky. Sběratel Karl Mayländer koupil od Schieleho sbírku obrazů, dříve než sám skončil v lodžském ghettu, ji předal přítelkyni a v roce 1948 se objevila ve vídeňské Albertině. Další sběratel Hoffmann prodal obrazy do Leopoldova muzea. Schieleho díla tak zachránili většinou soukromníci, kteří narozdíl od nacistů rozpoznali jejich hodnotu.

Inge van der Vliesová, profesorka ústavního práva na Univerzitě v Amsterdamu a členka holandské Restituční komise, podala přehled o restitucích kulturního dědictví v Nizozemí. Výzkum původu uměleckých děl zde začal teprve v roce 1997, o tři roky později vznikl nezávislý výbor jako poradní orgán vlády. Měl vyhledávat bývalé vlastníky uměleckých děl a vstřícným vztahem k žadatelům o restituce napravit poválečné neporozumění tragickým osudům Židů. Podle zásad výboru, akceptovaných nizozemskou vládou, se měl žadatelům vrátit majetek, pokud mohli prokázat, že o něj za války přišli nedobrovolně, pod pohrůzkou, za slib emigrace nebo jej za nízkou cenu byli nuceni prodat. Bylo možno zpětně projednat i kauzy nedovedené k restituci, pokud bývalý majitel prokázal svůj nárok na vlastnictví. V případech, které nebylo možno jednoznačně právnicky doložit, nesla riziko rozhodnutí vláda. Byly projednány i neúspěšné poválečné restituce a znovu posouzeny především z lidského hlediska. Celkem šestnáct případů bylo vyřízeno kladně, tři žádosti byly zamítnuty, jednadvacet dalších se nadále řeší. Nové žádosti lze podávat až do konce května 2007 a pak se rozhodne, jak se bude v restitucích postupovat dál.¹⁹

Melita Švobová, členka Rady Židovské obce v Záhřebu a ředitelka tamního Výzkumného a dokumentačního centra, též viceprezidentka Evropské asociace dětí přeživších holokaust, se zabývala ochranou židovského kulturního dědictví v Chorvatsku. Chorvatští Židé museli po válce podepsat prohlášení, že svůj majetek odevzdávají státu. Restituovat jej mohou na základě nově přijatých zákonů až od roku 1997; zprvu toto právo měli jen chorvatští občané, později se rozšířilo i na cizince, například z Izraele. Padesátileté zpoždění však nezpůsobili jen komunisté – ani Američané nechtěli kvůli studené válce vracet majetek Židům za „železnou oponu“. Chorvatské výzkumné centrum by rádo zapojilo své seznamy ztracených předmětů do evropských databází, hodlá se zasadit o otevření archivů badatelům a chce umožnit i chorvatským Židům, kteří dnes žijí v cizině, aby nabyli zpátky svůj majetek. Uskutečnění restitucí podle referentky stále brání řada překážek. Například některé budovy byly zbořeny, a vrátit lze jen to, co fyzicky existuje. Také vláda

¹⁹ Viz www.restitutiecommissie.nl.

bohužel pomáhá jen málo a spíše restituce zdržuje. Už před padesáti lety se vědělo, ve kterých muzeích, archivech či knihovnách je židovský majetek, avšak nebylo možné ho vrátit. Jsou k dispozici podrobná majetková přiznání z války, což dává výzkumu šanci na úspěch. Dochovaly se též úřední nacistické záznamy o Židech, z nichž osmdesát procent nepřežilo válku. V zemi zůstalo deset z původních třiceti židovských komunit s vlastními archivy. Nutný je rovněž výzkum v Bělehradu, kam se po válce svážely kulturní statky z celé země; srbské orgány je dnes nechťejí do Chorvatska vrátit. Mnoho uměleckých děl se prodalo na černém trhu. Na základě dochovaných seznamů osob deportovaných do koncentračních táborů vznikla již databáze obětí holokaustu a další databáze asi jednoho tisíce přeživších. Je to dobrý základ pro soustavný výzkum, který musí teprve začít.

Úspěchy při navrácení a vyhledávání ztracených kulturních předmětů

Poslední, šestý panel řídil Jan Gebhart, vědecký pracovník Historického ústavu Akademie věd ČR a pracovník pražského centra. Dace Lambergová, kurátorka lotyšského Národního muzea umění v Rize, přiblížila problém ztráty uměleckých předmětů a jejich odškodnění na příkladu díla lotyšského malíře Vilhelmse Purvitiše. Byl uznávanou osobností, zakladatelem lotyšské krajinomalby, avšak z jeho rozsáhlého díla se v Rize dochovalo pouhých sto obrazů. Většinou je koncem války odvezli uprchlíci nebo ustupující nacisté do Německa, zčásti též byly zničeny při náletech (například na Drážďany a Královec) či ztraceny kdesi v Evropě. Část obrazů byla evakuována do Opavy a později je u Plzně našli Američané; na žádost zástupce sovětské armády byly v roce 1946 vydány do Lotyšska.

Hillary Bauerová, vedoucí oddělení kulturního majetku na ministerstvu kultury, médií a sportu v Londýně, přiblížila činnost britského poradního panelu, který se zabývá krádežemi uměleckých předmětů. V tomto poradním týmu, složeném z odborníků na problematiku válečných kořistí, jsou zastoupeni bývalí soudci, akademici, historici, ředitelé muzeí, obchodníci s uměním i reprezentanti židovské obce. Vznikl v roce 2000 jako reakce na washingtonskou deklaraci a na objevení první malby v Tateově galerii v Londýně, u níž nebyl dostatečně prokázán původ. Za malbu nakonec zaplatila kompenzaci vláda. Další taková malba, nalezená v glasgowském muzeu, byla vrácena, podobně italský rukopis z Britské knihovny byl nakonec předán do Itálie k dlouhodobé zápůjčce. Tlak expertního týmu směřoval na změnu zákonů, jež by umožnily navrácení předmětů ze státních sbírek, což současná legislativa nedovoluje. Je to citlivá věc, určitě půjde o dlouhodobý proces. Vláda rozhodnutí panelu pečlivě sleduje a vážně se jimi zabývá. V současné době se čeká na doporučení týmu ve věci čtyř kreseb „starého mistra“ uchovávaných v Britském muzeu, další případ se týká Ashmoleanského muzea v Oxfordu a na řadu jistě přijdou i řecké památky v Britském muzeu.²⁰

20 Viz www.mdc.uk; www.culture.gov.uk.

Charlotte E. van Rappard-Boonová, ředitelka Inspektorátu pro kulturní dědictví při ministerstvu školství, kultury a vědy v Haagu, charakterizovala činnost nizozemských muzeí za druhé světové války v rámci výsledků výzkumného projektu „Původ neznámý“, iniciovaného státem. Výzkum se zaměřil na původ více než čtyř tisíc uměleckých předmětů a našel údaje o mnoha původních židovských vlastnících. V roce 1998 se ředitelé muzeí dohodli, že prozkoumají přírůstky sbírek z let 1940 až 1948. Z prvních zpráv zjistili současný stav i původ sbírek a výsledky doplněné fotografiemi publikovali, aby se původní majitelé mohli přihlásit o restituce. Výzkum řídil expertní výbor, který poskytoval muzeím metodickou pomoc. Ukázalo se, že řada muzeí si přivlastnila, ať vědomě či nikoliv, předměty zabrané původním vlastníkům, zvláště Židům. Na druhé straně některá muzea ukryla židovské předměty ve svých depozitářích a zachránila je před nacisty, aby je mohla po válce vrátit majitelům; tak tomu bylo například v Městském muzeu v Amsterdamu.

Jan Ryba z Archivu hlavního města Prahy analyzoval poválečné restituce uměleckých předmětů ve spisech pěti okresních soudů civilních v Praze, které projednaly asi pět tisíc sporných restitučních případů. Většina z nich se týkala nemovitostí, automobilů či cenných papírů, umělecké předměty tvořily jen zlomek případů – pojednávalo o nich všehovšudy dvaadvacet spisů. Šlo hlavně o obrazy, ale též například o nábytek od architekta Adolfa Loose. Noví majitelé se hájili tvrzením, že věci nakoupili v dobré víře, protože netušili, že se jedná o židovský majetek, což žadatelé o restituci zpochybňovali. Na druhé straně však i darování obrazu z židovského majetku mohlo být za okupace důvodem k perzekuci. Jindy obdarovaní poslali balíčky s jídlem do koncentračních táborů původním majitelům. Soudy posuzovaly, zda se u předmětů, jež původní vlastníci před svou deportací do koncentračního tábora svědčili někomu do úschovy, mohlo jednat o dar. Ve většině sporných případů byla situace o to komplikovanější, že původní majitel zahynul. Vzhledem k těmto okolnostem se jen velmi malá část předmětů vrátila původním majitelům.

Marju Reismaa, pracovnice oddělení kulturního dědictví estonského ministerstva kultury v Tallinu, shrnula zkušenosti s navrácením zkonfiskovaného a zavlečeného majetku v Estonsku. V roce 1990 vrátilo Německo spisy Městského archivu v Tallinu se středověkými dokumenty, roku 2002 podobně naložilo Švédsko s dokumenty o zahraniční politice Estonska z doby před druhou světovou válkou a v roce 2004 vrátily Spojené státy sbírku řádů a medailí generála Laidonera, jež byla za německé okupace vyvezena ze země. Naopak Estonsko v roce 1991 Rusku vrátilo knihovnu Pečorsko-Uspenského kláštera, přechovávanou v univerzitní knihovně v Tartu, a v roce 2003 vrátilo Německu oltářní křídlo s malbami Albrechta Dürera z Brém. Mnoho položek estonského kulturního dědictví se však dosud nachází v Rusku (například sbírka Uměleckého muzea Univerzity v Tartu, sbírka Poštovního muzea, desetitisíce archivních dokumentů nebo znak úřadu prezidenta Estonské republiky, odvezený v roce 1941 do moskevského Kremlu).²¹

21 Viz www.cul.ee.

Helena Krejčová, vedoucí pražského centra, hovořila o dohledávání a určování konfiskovaných předmětů umělecko-průmyslového charakteru, jež byly narozdíl od výtvarných děl často pokládány za neidentifikovatelné. V návaznosti na svůj archivní výzkum vytvořilo centrum dvě počítačové databáze, které zachycují archivní pramenné materiály a evidují v nich zjištěné umělecké předměty. Tak bylo nalezeno dvě stě předmětů uchovávaných v Umělecko-průmyslovém muzeu v Praze, jež pracovníci muzea pokládali za poválečné konfiskáty německého majetku. Podařilo se však doložit a jmenovitě určit jejich původní židovské majitele, někdy na základě transportního čísla uvedeného v dokladech. Vedení muzea při identifikaci sbírek úzce spolupracuje s centrem a vše nasvědčuje tomu, že v jeho sbírkách se takových předmětů nachází více, než se původně zdálo. V současné době se zde dohledává dalších sto třicet osm předmětů. Předpokládá se, že muzeum nakonec uskuteční výstavu nalezených předmětů, k níž centrum vydá katalog.

Pavel Jirásek, ředitel Odboru ochrany movitého kulturního dědictví, muzeí a galerií Ministerstva kultury ČR, přiblížil na několika příkladech situaci v České republice po přijetí restitučního zákona č. 212/2000 Sb., který umožnil navracet dědicům v přímé linii předměty neprávem vlastněné státem. V roce 2001 byla dokončena databáze obsahující dnes asi sedm tisíc takových předmětů, z nichž přibližně jeden tisíc už byl vrácen.²² Pro česká umělecká muzea tím většinou nastávají výrazné ztráty, neboť poté co se obohatila konfiskacemi, po čtyřicet poválečných let zajišťovala jen malé akvizice svých sbírek a nepřistupovala k jejich budování systematicky. Stát se momentálně snaží najít prostředky na nákup restituovaných obrazů. První soubor obrazů určených k možné restituci, takzvaná Freundova sbírka českých a francouzských meziválečných malířů, byl převeden přímo zákonem č. 212/2000 Sb. do fondů Židovského muzea v Praze. Takzvanou Feldmannovu sbírku kreseb nizozemských, italských a německých mistrů 16.–18. století vrátila Moravská galerie v Brně dědicům, načež stát díky zvláštní dotaci ministerstva kultury zakoupil zpátky pět nejcennějších kreseb. Podobně úspěšní byli i dědicové takzvané Waldesovy sbírky moderních českých malířů; také z ní stát za sto milionů korun odkoupil pro Národní galerii některé obrazy, zvláště z díla Františka Kupky. O proslulé Waldesovo Muzeum knoflíků a šatních spínadel se dosud vede soudní spor, podobně jako o takzvanou Federerovu sbírku evropského moderního umění, kterou po válce získala Galerie v Ostravě. Do Francie byl vrácen obraz připisovaný Rembrandtovi, který pocházel z takzvané Schlossovy sbírky a byl za války zavlčen do Čech. Obraz Lucase Cranacha staršího z oltáře katedrály sv. Víta na Pražském hradě, pocházející z takzvané Morawetzovy sbírky, Národní galerie vykoupila zpět od restituenta za více než devět milionů korun. Část takzvané Saravalovy sbírky židovských rukopisů, která byla uloupěna nacisty z Židovského teologického semináře ve Vratislavi a dostala se za války do Prahy, byla v roce 2005 vydána do Polska. Bronzová plastika slona od sochaře Gaula, ukradená nacisty židovské rodině z Ber-

22 Viz www.restitution-art.cz.

lína, byla po šedesáti letech vypátrána na hradě Rožmberk a vrácena vnučce majitele do Švýcarska; ta jako projev vděčnosti věnovala hradu její přesnou repliku.

Českokrumlovská deklarace

Na závěr konference její účastníci přijali deklaraci, v níž vyzývají všechny vlády, mezinárodní vládní i nevládní organizace zabývající se ochranou a výzkumem kulturního dědictví, muzea, zájmové skupiny a obchodníky s uměním ke spolupráci při hledání kulturních statků, k jejichž majetkovým převodům došlo za druhé světové války násilím či z donucení. Další oblastí spolupráce by mělo být zpřístupňování informací o takových statcích ve veřejných seznamech, publikování informací o postupech, jež by mohly vést k navrácení kulturních statků jejich právoplatným vlastníkům, a údajů o účasti národních i mezinárodních organizací na výzkumu mechanismů majetkových přesunů, včetně publikace výsledků výzkumu; zveřejňování těchto informací by se mělo dít zvláště prostřednictvím přístupných internetových databází. Spolupráce by měla nakonec vyústit v navrácení příslušných kulturních statků či v nalezení jiného poctivého a spravedlivého řešení. Účastníci konference rovněž ocenili práci a úsilí organizátorů z pražského dokumentačního centra a vyzvali dotyčné instituce České republiky k tomu, aby podpořily prodloužení působnosti zákona č. 212/2000 Sb. za lhůtu původně stanovenou na 31. prosinec 2006.²³

Českokrumlovská konference splnila v podstatě všechny stanovené cíle a přispěla k dalšímu rozvoji mezinárodní spolupráce při hledání, dokumentaci, určování a navrácení kulturních statků zcizených jejich majitelům za druhé světové války.²⁴ Lze si jen přát, aby obsáhlé dokumentační databáze a cenné odborné zkušenosti z dosavadního výzkumu mohly být zúročeny i v příštích letech, neboť konkrétní výsledky v podobě identifikovaných uměleckých děl se vzhledem k množství, obtížné dostupnosti a náročnosti na zpracování zkoumaného materiálu objevují až s jistým časovým odstupem. Přispělo by to nejen ke spravedlivému dořešení domácích restitucí uměleckých děl, ale i k dohledání majetku českých občanů a institucí, který byl za války či krátce po ní zavlečen do zahraničí.

23 Stalo se tak přijetím zákona č. 531 ze 16.11.2006, jímž byla lhůta omezující působnost zákona zcela zrušena (viz *Sbírka zákonů ČR*, částka 173 ze 7.12.2006, s. 7275).

24 Příspěvky z konference viz BORÁK, Mečislav (ed.): *The Future of the Lost Cultural Heritage: The documentation, identification and restitution of the cultural assets of WW II victims. Proceedings of the international academic conference in Český Krumlov (22.–24.11.2005)*. Prague, Documentation Centre for Property Transfers of the Cultural Assets of WW II Victims – Institute of Contemporary History, Czech Academy of Sciences – Tilia Publishers 2006; TÝŽ (ed.): *Budoucnost ztraceného kulturního dědictví: Dokumentace, identifikace a restituce kulturních statků obětí II. druhé světové války. Příspěvky z mezinárodní vědecké konference v Českém Krumlově (22.–24.11.2005)*. Praha, Centrum pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí II. světové války – ÚSD AV ČR – Tilia 2006.

Anotace

BASLER, Helena – BRANDEIS, Marie – KROUPA, Jiří K. – STAREK, Jana (ed.): *Die Wiener Tschechen 1945–2005: Zur Geschichte einer Volksgruppe. / Vídeňští Češi 1945–2005: K dějinám národnostních menšin*, sv. 1. Wien – Praha, Tschechisches kulturhistorisches Institut / České kulturněhistorické centrum – Koniasch Latin Press 2006, 484 s.

Pro České kulturněhistorické centrum ve Vídni ve spolupráci s Kulturním centrem Čechů a Slováků v Rakousku vydalo nakladatelství KLP (Koniasch Latin Press) sborník příspěvků k poválečným dějinám české národnostní menšiny v Rakousku, který k vydání připravila předsedkyně Kulturního klubu Čechů a Slováků v Rakousku Helena Baslerová spolu s místopředsedkyní klubu Marií Brandeisovou, předsedou správní rady Nadace pro dějiny kultury ve střední Evropě Jiřím K. Kroupou a lektorkou vídeňské univerzity Janou Stárkovou. Publikace vyšla pod záštitou velvyslance České republiky v Rakousku, starosty města Vídně a prvního místopředsedy Senátu České republiky, s podporou odboru kulturních a krajanských vztahů Ministerstva zahraničních věcí České republiky a města Vídně a je věnována všem těm, bez jejichž nadšení, dobrovolné a obětavé práce by nevznikly a neudržely se spolky české menšiny u našich jižních sousedů.

Dvojazyčná publikace je vlastně prvním dílem vzešlým z rozsáhlejšího projektu, jehož hlavním garantem je historička Jana Stárková, bývalá vedoucí odbočky Rakouského ústavu pro východní a střední Evropu v Brně. Historie české minority v Rakousku není zpracována v podobě monografie, ale

formou dílčích sond do různých problémových okruhů a činnosti jednotlivých spolků, a to jak starousedlíků, tak nových emigrantů po roce 1968. Sborník přibližuje složitou situaci menšiny po roce 1948, kdy došlo k jejímu rozpolcení na demokratickou většinu, jež odmítala spolupráci s nově nastoleným komunistickým režimem v Československu, a menšinu, která za určité výhody k tomu byla ochotná. Vztahy uvnitř minority se ještě zkomplikovaly po roce 1968, kdy nové příchozí emigranti naráželi na bariéru její protikomunistické většiny a zároveň nechtěli mít nic společného s menšinovými prokomunistickými organizacemi.

Anotovaný první svazek publikace se ve čtyřech částech soustřeďuje nejprve na otázky integrace, asimilace, emigrace a reemigrace, poté přibližuje činnost vybraných organizací a spolků, dále následují kapitoly věnované divadlu, filmu a hudbě a nakonec jazyku a periodikům vídeňských Čechů. Zde je nutno upozornit na pozoruhodnou studii již zvěčnělé české etnoložky Ivy Heroldové o poválečné reemigraci z Rakouska do ČSR. Ve druhé části zaujmou statě z pera rovněž již nežijících předsedů dvou konkurenčních menšinových organizací – demokratické Menšinové rady české a slovenské větve v Rakousku Oty Česky a prokomunistického Sdružení Čechů a Slováků v Rakousku Miroslava Brožáka. Češka se netají svým kritickým přístupem k počínání konkurentů, a to nejen ve Sdružení Čechů a Slováků v Rakousku, ale i v jeho satelitních organizacích, zvláště Školském spolku Komenský. Ve třetí části si zaslouží pozornost zejména studie Marie Brandeisové o ochotnickém divadelním

spolku Vlastenecká omladina a o hudebních aktivitách české menšiny ve Vídni. Užitečnou pomůckou je seznam periodik krajských spolků v exilu vydávaných v českém jazyce v letech 1945–2005 v Rakousku z pera Heleny Baslerové a Jany Stárkové, který je vhodně doplněn i obrazovou přílohou, seznamem autorů a jmenným rejstříkem.

Nezbývá než se těšit na plánované další dva svazky, které se budou zabývat politickými stranami, náboženstvím, sportem, skautingem, uměním, školstvím a zbývajícími spolky, které nebyly prezentovány v prvním svazku. Celý projekt je cenným přínosem nejen k dějinám české minority v Rakousku, ale k historii Čechů v cizině vůbec.

Jaroslav Vaculík

BOUČEK, Jaroslav: 27. 6. 1950. *Poprava Závěše Kalandry. Česká kulturní avantgarda a KSČ*. Praha, Havran 2006, 168 s.

Dvacátý sedmý červen roku 1950 vstoupil do našeho širšího povědomí jako den, kdy byla popravena Milada Horáková, politička, právnička, sociální pracovníce a – žena. Tento brutální čin, který stvrdil svým podpisem prezident Klement Gottwald, se stal symbolem zavržených skutků, jichž se v Československu dopustil stalinský režim na počátku 50. let a na jejichž odsouzení se snad dnes u nás shodnou všichni lidé bez ohledu na politickou orientaci. Méně prostoru v připomínkách padesátých let se již věnuje spoluobčanům Milady Horákové z oblnutého procesu se „záškodnickým centrem“. Po boku Horákové se tehdy ocitl také novinář, historik a filozof Závěš Kalandra (1902–1950), který mimochodem před zahájením procesu jeho hlavní aktérku osobně vůbec neznal. Ohrožení Kalandrova života v roce 1950 vyvolalo živý ohlas mezi levicovými intelektuály na Západě. Na jeho obranu se aktivně postavili například André Breton, Albert Camus či Jean-Paul Sartre. Přes mezinárodní protesty nakonec Kalandra sdílel hrozný osud Milady Horákové a dalších dvou odsouzených – Jana Buchala a Oldřicha Pecla.

Knížka historika a archiváře Jaroslava Boučka provází zákrutami života Závěše Kalandry, muže, jenž měl být odsouzen nejen k fyzické likvidaci, ale i k zapomnění. A aby se potvrdilo, jak málo je v lidských dějinách spravedlnosti, do téměř naprostoého obecného nevědomí opravdu vešel. Bouček po právu vyzdvihuje statečnost Milana Hübla, Jiřího Gruši či Laca Novomeského, kteří se již v první polovině 60. let pokusili oživit vzpomínku na oběti stalinských politických procesů. V té době se dočkali pochopitelně zlobné reakce vládců. Autor anotované knihy sleduje Závěše Kalandru na širším dějinném pozadí vývoje Komunistické strany Československa a jejího poměru k levicově orientované inteligenci, jmenovitě pak k umělecké avantgardě. K ní Kalandra svou součinností se Skupinou surrealistů v ČSR ve 30. letech minulého století nesporně náležel. Nejedná se tedy o komplexní Kalandrův životopis, prakticky úplně třeba Bouček rezignoval na postižení jeho rodinného zázemí a mladických let před rokem 1921. Přitom například odpověď na otázku, nakolik Kalandrovy postoje ovlivnila osobnost jeho otce, známého lékaře Břetislava Kalandry (1872–1930), aktivního činitele Masarykovy realistické strany a protiklerikálního hnutí, hloubavého zájemce o otázku sociologie, filozofie a psychologie, by určitě nebyla v kontextu zvoleného tématu nezajímavá.

Jaroslav Bouček mapuje Kalandrova politickou angažovanost a publicistickou činnost, od roku 1923 neodmyslitelně spojenou s jeho členstvím v Komunistické straně Československa. Osudovým mezníkem jeho života se stal potom rok 1936, kdy se Kalandra postavil nedvojsmyslně proti stalinským represáliím v Sovětském svazu a s KSČ se rozešel. Cenné je, že Bouček neregistruje jen nekompromisní kritičnost Kalandrova, která byla nepřijemná nejen komunistům, ale i prohradním politikům, usilujícím v té době aktivně o sblížení se SSSR. Poukazuje i na problematrické rysy představ, které ve druhé polovině 30. let vyjadřovali Závěš Kalandra a jeho blízcí (např. Josef Guttmann). Z jejich řad totiž zaznívalo nejednou vyhraněně levičácké odsouzení Stalina „pragmatismu“, údajně zrazujícího zájmy světového

proletariátu, i výzvy k návratu k „původnímu“ leninismu, vyznačujícím se důsledným revolucionářstvím. O problému reflexe „velkého teroru“ v SSSR ve druhé polovině 30. let u nás byla již napsána řada fundovaných studií, přesto však Boučkův shrnující text stojí za přečtení a zamyšlení.

Rozsah této informace nedovoluje sledovat podrobně proud Boučkova výkladu, který čtenáře provádí lety válečnými (v letech 1939–1945 byl Kalandra vězněn v nacistických koncentračních táborech) a poválečnými. Zde již pochopitelně téma avantgardy, objevující se v podtitulu práce, je odsunuto do pozadí, i když se dostává do zajímavých souvislostí (např. poválečné osudy Karla Teigeho či Emila Františka Buriana). Obecně platí, že Jaroslav Bouček předkládá čtenáři text promyšleně vybudovaný, neutápějící se v detailech o hlavním protagonistovi a přitom věnující přiměřenou pozornost obecnějšímu společenskému rámci, v němž se odvíjel jeho život a vznikala jeho tvorba. Nakladatelství Havran poskytuje autorům ve své čtenářsky úspěšné ediční řadě „Dny, které tvořily české dějiny“ prostor ne sice rozsáhlý, ale přece jen postačující k zachycení uzlových událostí naší moderní historie v širších souvislostech. Jediný vážnější formální nedostatek ediční řady vidím v tom, že upustila od zařazení alespoň minimálního poznámkového a odkazového aparátu a jmenového rejstříku, které dnes většinou zdobí i solidnější tituly z oblasti takzvané literatury faktu. Kniha Jaroslava Boučka – po Fidlerově práci o okupaci Československa v roce 1968 teprve druhá, která překračuje chronologicky rok 1945 – se zařadí určitě mezi kvalitní ediční počiny této „havraní“ ediční řady. Text čtenáře přesvědčuje, že autor se ve vymezeném prostoru pohybuje s celkem úctyhodnou znalostí realii.

Publikace se pochopitelně zcela nevyhnula věcným nepřesnostem. Například zásada, že intelektuál musí být ze strany třikrát vykopnut, a teprve pokud se vrátí počtvrté, lze jej považovat za spolehlivého straníka, určitě zněla libě některým komunistickým funkcionářům (s. 11), jejich „vynálezem“ však nebyla. Zaznívala již dávno předtím v sociální

demokracii (obvykle bývá formulace této zásady připisována Josefu Steinerovi, který se ovšem na druhé straně zasloužil o budování mostů sociální demokracie k inteligenci). Vydavatelem časopisu *Praha–Moskva* byla Společnost pro hospodářské a kulturní styky se SSSR, nikoli „Společnost přátel SSSR“ (s. 70; je třeba upřesnit: komunistickou stranou kontrolovaný Svaz přátel SSSR existoval od roku 1930 paralelně se zmíněnou nadstraničskou společností, ustavenou v roce 1925). Karel Teige nebyl na podzim 1936 „vedením KSČ pohotově zbaven redaktorství“ tohoto časopisu (KSČ jej opravdu nevydávala!), ale podal vedení společnosti rezignaci, která nebyla přijata, a Teige pak na místě redaktora setrval do února 1937. A jeho článek určený do zářijového čísla časopisu v roce 1936, který kriticky reagoval na soudní proces se Zinověvem a Kameněvem a narazil na odpor vedení společnosti (složeného tehdy proporcionálně především ze zástupců socialistických stran, ale i agrární strany), nebyl nahrazen článkem Zdeňka Nejedlého, který tou dobou vůbec nebyl v Praze (prekérní situaci se tehdy za spolek vydal vysvětlit na sovětské vyslanectví místo Nejedlého Hubert Ripka), ale statí Vladimíra Procházky, zatímco Nejedlý se k věci vyjádřil až v čísle listopadovém. Mimochodem, není úplně přesně označován Zdeňka Nejedlého za „protagonistu stranické politiky“ (s. 35), když přitom Bouček ví, že tento muž za první republiky vůbec členem KSČ nebyl (s. 53).

Přehlednou a stylisticky vyzrálou práci Jaroslava Boučka je možno s dobrým svědomím doporučit ke studiu historikům a politologům i širší obci zájemců o soudobé dějiny a fenomén komunistu. Průzkory, které téma nabízelo například ve směru z estetiky či dějinám literatury a kultury, nicméně zůstaly autorem (zřejmě i vzhledem k omezenému rozsahu práce) jen pootevřeny.

Jiří Křestán

BŘEŇOVÁ, Věra – ROHLÍKOVÁ, Slavěna: *Bibliografie českých/československých dějin 1918–2004: Výběr knih, sborníků a článků*

vydaných v letech 2000–2004 a doplňky za roky 1996–1999, sv. 1: *Soupis I–III*, 414 s.; sv. 2: *Soupis IV–V*, 466 s.; sv. 3: *Rejstříky*, 426 s. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2005.

Produkce prací zabývajících se soudobými dějinami Česka/Československa, které zpracovatelky vymezily od roku 1918 po současnost, neustále narůstá. Svědčí o tom ostatně i fakt, že zatímco obdobný soupis za léta 1991–1995 obsahoval osm tisíc záznamů, anotovaná bibliografie jich nyní pro stejně dlouhou periodu shromáždila více než dvakrát tolik – přesně 16 430 (k nárůstu však přispělo i to, že se zvýšil počet excerpovaných sborníků a časopisů). Za situace, kdy se badatel již sotva může v tak rozsáhlé produkci vyznat, se bibliografie stává nezbytnou pomůckou jak pro české, tak i pro zahraniční historiky s daným zaměřením. Význam bibliografie spočívá – jak upozornila Věra Břeňová v „Poznámkách k soupisu“ – dále v tom, že pomáhá také „v orientaci rozpracovanosti nebo naopak opomíjenosti témat, a přispěje tak k dalšímu rozvoji této nové vědní disciplíny“ (sv. 1, s. III). Již proto je třeba poděkovat oběma zpracovatelkám, že za obtížných podmínek připravily pokračování dvou dosud vydaných bibliografických soupisů, takže nyní je jejich zásluhou registrována podstatná část publikací k českým/československým dějinám vydaných od roku 1990 do roku 2005.

Anotovaná bibliografie je (tak jako předchozí soupisy) členěna do pěti hlavních oddílů: I. Historie, II. Společenské vědy (zahrnuje více než dvě období ze skupiny IV), III. Prameny, IV. Chronologická část, V. Tematická část (zahrnuje více než dvě období ze skupiny IV). Proti předchozímu vydání však zpracovatelky provedly některé změny v pododdílech těchto celků. Ukázalo se totiž, že „třídící schéma vzniklé v roce 1992 je již úzké pro zkoumání současných dějinných proměn. Došlo zejména k rozvoji politických a sociálních dějin, posunům v terminologii. Ke komplexnímu zkoumání určitého časového úseku jsou akcentovaná, vedle historografického přístupu, hlediska demografic-

ká, sociologická, politologická, ekonomická, statistická, ekologická, urbanistická a další. Soudobé dějiny jsou obohacované o nové dimenze a zpětně dochází k historickému rozvoji.“ (sv. 1, s. I) Tak například skupina B oddílu „Společenské vědy“ zahrnovala v bibliografii za léta 1996–1999 práce z filozofie, politologie, publicistiky, zatímco v nejnovější bibliografii byl její obsah upřesněn a rozšířen na politické dějiny, politologii, filozofii dějin, náboženství a publicistiku.

Třetí svazek anotované bibliografie obsahuje rejstříky: autorský, názvový, věcný, rejstřík osob, geografický a rejstřík akcí. Oproti soupisu za léta 1996–1999 zde došlo k jedné prospěšné změně – rejstřík osob zpracovatelky doplnily o životopisná data a profesi nebo funkci, tedy o údaje mnohdy obtížně zjistitelné. Seznam excerpovaných sborníků kromě toho doplnily o pořadová čísla příslušných záznamů. K bibliografii je přiložen CD-ROM, který usnadňuje hledání v záznamech.

Zpracovatelky, jak uvádí Věra Břeňová, „jsou si vědomy neúplnosti tohoto soupisu. Bylo to dáno omezenou kapacitou pro excerpci zejména velkého počtu sborníků, neúplností některých přebíraných záznamů (absence paginace, edice ad. potřebných údajů, nedostupnosti nebo neinformovanosti o publikacích, limitujícím rozsahem tištěné publikace ad. faktory.“ (sv. 1, s. III) Tato skutečnost však nikterak nesnižuje význam a potřebu nejnovější bibliografie ani práci, kterou obě zpracovatelky na její sestavení vynaložily.

Milan Otáhal

JEŠUTOVÁ, Eva a kolektiv: *Od mikrofonu k posluchačům: Z osmi desetiletí Českého rozhlasu*. Praha, Český rozhlas 2003, 667 s.

Cieľom obsiahlej publikácie, pripravenej k osemdesiatemu výročiu vzniku Československého (neskôr Českého) rozhlasu, je postihnúť dejiny rozhlasového vysielania na našom území a úlohu tejto významnej inštitúcie, ktorá sa výrazne podieľala na roz-

víjaní kultúrnej a politickej identity českého a slovenského národa (ako aj národnostných menšín) v 20. storočí, šíriť informácie, vzdelanie a osvetu a vo vypätých momentoch plniť i funkciu organizátora verejného života. Dvanásť kapitol knihy spracovali renomovaní autori, ktorí majú s rozhlasom osobné a často dlhoročné skúsenosti (sú medzi nimi aj súčasní pracovníci Českého rozhlasu). Autori pristúpili k histórii rozhlasu v celospoločenskom kontexte, venovali pozornosť vývoju programu, organizačnej štruktúre, legislatíve, významným osobnostiam, regionálnym štúdiám a zahraničnému vysielaniu, rozhlasovej technike a technológiám i umeleckým telesám. Publikácia sústredila veľké množstvo literatúry k rozhlasovej problematike, vychádza z mnohých memoárových prác a obsahuje bohatú fotodokumentáciu. Nechýba ani register, jednotlivé kapitoly sú opatrené poznámkovým aparátom. Možno povedať, že aj keď si klade popularizačné ciele, splňa základné požiadavky odbornej práce.

Každá kapitola knihy je uvedená stručnou, heslovitou charakteristikou obdobia, o ktorom pojednáva. Autorom prvých dvoch kapitol je Josef Maršík. V chronologickom poradí najskôr vzdáva poctu priekopníkom rozhlasového vysielania v rokoch 1923–1925. Spoločnosť Radiojournal, ako sa rozhlas v začiatku nazýval, bola založená 7. júna 1923 (aj keď sa vysielanie začalo už 18. mája). Týmto dátumom sa Československý rozhlas zapísal medzi prvé rozhlasové spoločnosti na svete, ktoré zahájili pravidelné vysielanie pre verejnosť. Prvé vysielacie štúdio bolo v Kbeloch, niekoľkokrát sa potom Radiojournal sťahoval po Prahu, kým v roku 1933 našiel svoje trvalé pôsobisko v budove vtedajšieho pražského riaditeľstva pôšt, v dnešnej Vínohradskej ulici 12. V roku 1924 dostalo nové médium český názov „rozhlas“. Vytvoril ho novinár *Národných listov* J. D. Richard na základe pôvodného anglického označenia *broadcasting*, ktoré znamená po česky „rozhození“ alebo „rozseváni“. Keďže stanica správy alebo hudbu skutočne rozhlasuje do éteru, navrhol názov „rozhlas“, ktorý sa v krátkom čase ujal. Roku 1924, prvýkrát v Európe, sa uskutočnil tiež

prvý priamy športový prenos z boxerského zápasu. Zásadná zmena v Spoločnosti Radiojournal nastala v roku 1925, keď pri vedomí významu nového média do nej vstúpil štát ako priamy účastník s nadpolovičným kapitálovým vkladom.

V druhej kapitole „Stabilizace vysílání 1926–1929“ Maršík dokumentuje rozvoj špecifickej slovesnej tvorby pre rozhlas – spravodajských, publicistických, literárno-dramatických a vzdelávacích programov. Vedľa nich sa vtedy objavili aj relácie určené pre poľnohospodárov, robotníkov a pre priemysel, obchod a živnosti. Rozhlas v tomto čase už finančne podporoval divadlá v Prahe, Brne a Bratislave platením prenosov z ich predstavení. S Českou filharmóniou, ktorá sa dostala do vážnych finančných problémov, uzavrel v roku 1927 zmluvu o koncertných prenosoch; tieto platby (päťnásť tisíc korún za jeden prenos) filharmónii pomohli prežiť kritické obdobie, kedy jej hrozilo ukončenie činnosti.

Autorom tretej kapitoly „Profesionalizace vysílání“ o období 1930–1938 je režisér a pedagóg rozhlasového vysielania Jiří Hraše. V 30. rokoch sa rozširovala programová škála a dotvárala vysielacia sieť. Radiojournal napríklad vybudoval v Mělníku vysielateľ s programom pre nemeckých občanov, spustilo sa vysielanie samostatného programu na krátkych vlnách pre zahraničie. Rozhlas si získaval prestíž a stával sa rovnocenným konkurentom tlače. Prejavilo sa to napríklad pri úmrtí prezidenta Masaryka v roku 1937, keď mimoriadnym programom zaplnil celý týždeň vysielania až do pohrebu a v priamom prenose potom vysielal celý pohrebný sprievod Prahou. Počet poslucháčov rozhlasu stále vzrastal a v roku 1938 dosiahol milióna koncesionárov. Veľkorýsý plán technického rozvoja vtedy už dokonca rátal s televíznym vysielaním. Mnichovský diktát a vytvorenie protektorátu však zmarili všetky perspektívne zámery.

Temným obdobím nacistickej okupácie 1939–1945 sa zaoberá štvrtá kapitola z pera Františka Hrdličku. Opisuje, ako sa zamestnanci rozhlasu snažili brániť tlaku proti českej kultúre a vyhľadávali príležitosti k po-

vzbudeniu ducha poslucháčov. Vedľa prejavov odboja sa dotýka aj delikátnej témy kolaborácie v rozhlase, keď informuje o okolnostiach cesty spisovateľa Františka Kožíka do Katynu a podobnej propagandistickej exkurzii iných redaktorov do Banskej Bystrice po potlačení slovenského povstania. Pochopiteľne vykresľuje dramatické májové dni roku 1945, kedy rozhlas zohral kľúčovú úlohu pri vypuknutí a obrane povstania. Čitateľ sa v tejto kapitole dozvie aj o zahraničných rozhlasových stanicích, ktoré počas vojny vysielali do protektorátu.

Piata kapitola „Budovateľský rozhlas“ od Evy Ješutovej približuje roky 1945–1948. Na jednej strane vtedy rozhlas pomáhal organizovať život v krajine a zapájal sa do obnovy a výstavby štátu, na druhej strane vedúce funkcie v ňom obsadili komunisti a počas februárového prevratu sa dal plne do služieb KSČ. „Rozhlas po nástupu totality 1949–1958“ je námetom šiestej kapitoly z pera Rostislava Běhala. Podľa zámeru komunistických ideológov sa mal stať nástrojom socialistickej prevýchovy, poháňateľom budovateľského úsilia a tiež tribúnou boja proti „reakčným živlom“, ako o tom svedčia prenosy zo súdnych siení, kde sa odohrávali veľké politické procesy. Do podoby rozhlasového vysielania tiež roku 1953 zasiahlo zavedenie štátnej cenzúry v réžii „Hlavnej správy tlačového dozoru“.

V nasledujúcom desaťročí, o ktorom pojednáva Milan Rykl v kapitole „Renesance rozhlasu 1959–1968“, sa rozhlas premenil na samostatnú ústrednú organizáciu pod priamym riadením ÚV KSČ. Na druhej strane sa objavila snaha o scivilnenie vysielania. Silil kritický tón v spravodajstve a publicistike, umelecké redakcie zapájali do svojich programov predtým tabuizované osobnosti, diela a žánre. Po zrušení cenzúry v polovici roku 1968 sa rozhlas po dlhšej dobe a na krátky čas stal opäť slobodným médiom.

Jednu z najdramatickejších udalostí v celej histórii Československého rozhlasu – sedem augustových dní po vpádu „bratských“ armád do zeme – zachytili Zdeněk Bouček a Jiří Hubička až v nasledujúcej kapitole „Období normalizace 1968–1989“. Po he-

roikom vzopätí však prišiel nástup „normalizátorov“, autocenzúra a s nimi čistky, v dôsledku ktorých bola prepustená tretina zamestnancov rozhlasu. Okrem ľudí sa „očista“ týkala aj programov, príslušná komisia napríklad neodporučila na vysielanie celkom 745 populárnych piesní. Autori pozitívne zaznamenávajú tieto udalosti, vedúce k vytrvalému úpadku rozhlasového remesla, ako aj pohyby na konci 80. rokov, kedy sa niektoré programy začali vymykať jednotnej stránickej línii.

Chronologicky poslednú kapitolu „Svobodný rozhlas 1990–2003“ napísal Václav Moravec. Po pádu starého režimu sa do rozhlasu vrátili „zakázaní“ redaktori. Československý, od roku 1993 Český rozhlas sa musel vyrovnávať s prudkým rozvojom súromného rozhlasového vysielania. Menila sa programová skladba. Rozhlasový rozhovor sa stal najčastejším žánrom, naopak rozhlasová reportáž z vysielania takmer vymizla. Slabšie frekvencia vzdelávacích programov, výrazne sa obmedzuje pôvodná dramatická tvorba. Záverečná kapitola je venovaná histórii regionálneho a zahraničného vysielania Českého rozhlasu.

Je zrejme zásluhou vedúcej autorského kolektívu Evy Ješutovej, že jednotlivé kapitoly zaujímavej a poučnej knihy *Od mikrofonu k posluchačům* na seba harmonicky nadväzujú. Vzhľadom na to, že v nej išlo o históriu Československého rozhlasu (s výnimkou vojnových a posledných rokov), mi v nej však niekedy chýbala väčšia pozornosť k fenoménu, ktoré boli späté s druhou časťou tohto názvu. Uznávam, že kniha by tým možno nadobudla priveľký rozsah. Odsúvanie slovenskej zložky z toho, čo bolo spoločnou históriou oboch národov, je však v dnešnej Českej republike pomerne častým a neveľmi potešujúcim javom.

Vojtech Čelko

MUELLER, Wolfgang – SUPPAN, Arnold – NAIMARK, Norman M. – BORDJUGOV, Genadij (ed.): *Sowjetische Politik in Österreich 1945–1955: Dokumente aus russischen Archi-*

ven. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2005, 1119 s.

Čtyři historici ze tří zemí sestavili v roce 2005 edici, která zpracovává téma poválečného vývoje Rakouska z pohledu sovětské politiky a obsahuje dosud nevydanou dokumentaci z ruských archivů. Profesor Arnold Suppan řídí Ústav pro východoevropské dějiny Univerzity Vídeň a zabývá se mezinárodními vztahy v 19. a 20. století, otázkou národnostních menšin, první a druhou světovou válkou a východní Evropou v éře totalitních režimů. Je členem Rakouské akademie věd a od roku 2003 předsedou její Historické komise. Jejím členem je také další účastník projektu Wolfgang Mueller, jenž ve svých pracích analyzuje poválečný vývoj v Rakousku. Z editorského týmu je širší veřejnosti patrně nejznámější americký historik Norman M. Naimark, profesor východoevropských dějin na Stanfordově univerzitě, působící též v Hooverově ústavu a Stanfordově ústavu pro mezinárodní studia. Zaměřuje se na moderní východoevropské dějiny, především na poválečnou sovětskou politiku v Evropě a na genocidy a etnické čistky ve 20. století (v únoru 2006 vyšla v Nakladatelství Lidové noviny v českém překladu jeho proslulá kniha na toto téma *Plameny nenávisťi*). Čtvrtým zastoupeným odborníkem je profesor historie moskevské Lomonosovovy univerzity Gennadij Arkaděvič Bordožgov, jenž se věnuje sovětsko-polským poválečným vztahům, nejnovějším ruským dějinám a národnostním problémům Sovětského svazu. Anotovaná publikace vznikla jako výsledek dlouhodobé mezinárodní spolupráce mezi evropskými a americkými historickými ústavy.

Edice je součástí čtyřdílného projektu zaměřeného z různých hledisek na rakouské dějiny v letech 1945–1955. Jeho podnětem se stalo padesátileté výročí uzavření Státní smlouvy, která učinila Rakousko v roce 1955 opět samostatnou a svrchovanou zemí. Zatímco ostatní svazky vzešlé z projektu se zabývají samotnou Státní smlouvou, sovětskou vojenskou přítomností v Rakousku a jeho cestou k neutralitě, představovaný svazek zaměřuje pozornost na sovětské zájmy v Rakousku po válce a na vztahy mezi oběma zeměmi do

roku 1955. Zahrnuje dokumenty ze čtyř hlavních ruských archivů: Ruského státního archivu sociálních a politických dějin, Ruského archivu novějších dějin, Státního archivu Ruské federace a Archivu prezidenta Ruské federace. Zásadní jsou prameny z rozmanitého fondu Ústředního výboru Všeruské komunistické strany bolševiků, kde autoři čerpali zejména z protokolů ze schůzí oddělení propagandy a agitace a zahraničněpolitického oddělení politbyra ÚV VKS(b), z materiálů sovětské části Spojenecké komise pro Rakousko a Politické správy Sovětské armády. Všechny tyto archiválie byly až do roku 1991 přísně tajné a většina z nich je zveřejněna až v této edici. Neméně důležité písemnosti byly získány z osobních fondů čelných Stalínových spolupracovníků Andreje A. Ždanova a Vjačeslava M. Molotova. Obsahují záznamy rozhovorů a korespondenci se zástupci Komunistické strany Rakouska (KPÖ) a dokazují značný sovětský zájem na upevnění moci v této oblasti. Svědčí rovněž o tom, že Stalin si přál slabé a malé Rakousko, jež by se dalo mocenskopoliticky snadno ovlivňovat. Editoři se při výběru dokumentů zaměřili na propagandistickou činnost sovětské části Spojenecké komise pro Rakousko a struktur vysokého komisaře i politického zástupce Sovětského svazu v Rakousku. Další dokumenty se týkají obnovy rakouských politických a správních orgánů a sovětské podpory KPÖ. Stranou zůstaly sovětské hospodářské zájmy v poválečném Rakousku.

V edici, jejíž text je tištěn zrcadlově rusky a německy, autoři uvádějí přesný původ všech pramenů, jejich umístění v archivních fondech a možnosti využití. K orientaci v problematice a kontextuálnímu chápání dokumentů slouží rozsáhlý úvod z pera editorů. Analyzují v něm Stalínovu úlohu v sovětské zahraniční politice a její základní prvky po roce 1945, přístup SSSR k rakouské otázce a Státní smlouvě, jakož i sovětské angažmá v Rakousku. Mezi nejzajímavější dokumenty patří zpráva Politické správy Hlavní armádní skupiny o „oživení činnosti reakce“ v Rakousku a Maďarsku, která reflektuje obavy Sovětů z politické aktivity bývalých nacistických důstojníků a z vytváření podzemních teroristických skupin. Neocenitelné

jsou materiály dokládající pozitivní reakce obyvatelstva na příchod Rudé armády a překvapující ukázky jeho loajality. Značnou část edice vyplňují záznamy programové politické agitace, propagandy a pravidelné zprávy o chování rakouských politiků.

Reprezentativní výběr sta a jednoho dokumentu naplňuje cíle, které si autorský kolektiv položil. Je v něm patrná snaha o celkový a vyvážený pohled na sovětskou politiku vůči Rakousku, a v tomto smyslu edice zaplňuje mezery v dosavadním výzkumu. Na některé závažné otázky však přesto neodpovídá. Například nedokazuje ani nevyvrací domněnku, že by si Stalin přál sovětizovat poválečné Rakousko. Moskva sice podporovala KPÖ, nezacházela v tom však příliš daleko a rakouští komunisté, těšící se jen malým sympatiím mezi obyvatelstvem, moc v zemi nedokázali uchvátit. V tomto směru je zajímavý rozhovor Andreje A. Ždanova s prvním tajemníkem KPÖ Friedlem Fürnbergem z 13. února 1948 o možnosti rozdělit Rakousko a vytvořit klasický satelitní stát, v němž by vládli rakouští komunisté. Sovětská strana tuto eventualitu striktně odmítla.

Pavel Szobi

POTYLČAK, Oleksandr: *Radjanskyj vijskovyj polon ta internuvannja v Ukrajinі (1939–1954)*. Kyjiv, Vydavnyctvo Nacionalnoho pedahohičnoho universytetu im. M. P. Drahomanova 2004, 482 s.

Anotovaná publikace je vlastně disertací k získání vědecké hodnosti doktora historických věd, kterou O. V. Potylčak obhájil v roce 2005 v Ústavu historie Ukrajiny Národní akademie věd Ukrajiny v Kyjevě. Týká se organizace, dislokace a struktury válečných a internovaných osob na Ukrajině v letech 1939–1954. Na základě studia archivních materiálů autor přibližuje počty válečných zajatců a dalších internovaných osob v zařízeních bolševického režimu na Ukrajině v letech 1939–1941 a 1943–1954, včetně údajů o zemřelých a pohřbených. Uvádí, že orgány NKVD zde zorganizovaly 46 stálých

táborů válečných zajatců (asi 270 oddělení), 43 pracovní prapory válečných zajatců a 180 praporů internovaných zahraničních občanů. Na území Ukrajiny existovalo také 68 zvláštních nemocnic pro 37 tisíc zajatců a jsou zde 523 místa, kde je pohřbeno 102 781 válečných zajatců a internovaných osob.

Analýza celého komplexu využitých pramenů a jejich komparace a interpretace ukazují, že za druhé světové války a v poválečné době orgány NKVD na Ukrajině zřídily a vybudovaly velké množství speciálních objektů pro vojenské zajatce a internované civilní osoby (většinou ze zemí bojujících proti SSSR) a zajistily jejich efektivní fungování. Systém sovětských zajateckých táborů na území Ukrajiny prošel několika různými etapami. Každá z nich se odlišovala konkrétními specifickými rysy a zvláštnostmi forem a metod organizační činnosti. Již v letech 1939–1941 byl vybudován organizační systém zajateckých táborů a promyšleny metody pracovního využití zajatců. Za války s Německem nabyla práce se zajatci systematického charakteru. Podle archivních dokumentů masové využívání práce vězňů v zajateckých táborech na Ukrajině začalo na jaře 1944.

Na základě široké archivní pramenné báze autor poprvé uvedl do vědeckého oběhu problematiku, kterou ukrajinská historiografie dosud opomíjela. Českého čtenáře bude především zajímat kapitola o internaci cizích občanů na území Ukrajiny. Násilně deportovaní občané Německa, Rakouska, Rumunska, Československa, Bulharska, Maďarska, Jugoslávie a Polska byli využíváni především v hornictví a hutnictví ve východních oblastech Ukrajiny. Autor to vysvětluje potřebou levné pracovní síly k obnovení strategicky důležitých odvětví ekonomiky.

Práce obsahuje 21 příloh, které mimo jiné přibližují místa dislokace válečných zajatců a dalších internovaných osob na území Ukrajiny v pojednávaném období. Monografie ukazuje nové směry bádání ukrajinské historiografie a bude nepochybně přínosem i pro naše historiky zabývající se perzekucí Čechů v Sovětském svazu.

Jaroslav Vaculík

Summaries

Articles

Organized Spontaneous “Transfers”? The Role of the Central State Organs in “Evacuating” the German Population, May to September 1945

Part 3: The Attempt by the Government and Civilian Authorities to Manage the “Wild Transfer”

Tomáš Staněk and Adrian von Arburg

This long article is based on a large number of records that were till now either under-used by scholars or completely unknown to them. Its aim is to outline the current state of what we know about the role of the top-level Czechoslovak authorities in the first phase of the mass deportations of Germans from the Bohemian Lands. The core of the problem, argue the authors, turns out to be how to determine the extent played in initiating and carrying out the expulsions in 1945 by, on the one hand, local “spontaneous,” uncoordinated activity, not directly run by the central authorities, and, on the other, the instructions and orders of the central state organs. Which influences were ultimately decisive in each of the particular cases and in the overall process? Each act or event, as it appears in the records cannot, however, be clearly classified according to the criterion of “central” versus “decentralized” or “local.” Among the actors in positions of influence one can distinguish different degrees and forms of responsibility, which were, among other things, manifested in the binding instructions, verbal incitements, more or less conscious acts rationalized by a whole range of arguments presented at the time, the formulating, pushing through, or at least acceptance or tolerance of the various standpoints and measures that were implemented.

Chronologically and concisely, the article attempts to present a basic overview of the important results of debates at the top level and the decisions resulting from them, which then in the form of set regulations also affected various sides of the preparations for, and carrying out, of the “evacuation” of the German population from Czechoslovakia by the autumn of 1945. The authors also pose questions relevant to more detailed, deeper clarification of the subject. Is it possible to trace a certain development of opinion in individuals and bodies which were one way or another involved in the matter? What interactions came about amongst the participants and of what importance were they to the adopted solution to the “German

Question”? The article seeks to present a well-rounded picture of the whole complex of phenomena connected with the spontaneous expulsion or “wild transfer” (*divoký odsun*) including its organizational and technical aspects, the local conditions, and its special features. Various acts of discrimination and limitation against those considered a potential threat to the state (*státně nespolehlivý*), acts of vengeance, post-war “excesses,” and the conditions in the camps and prisons are not the focus of the article, since the authors consider them in other works.

In this, the final part of this three-part article published consecutively in the last three issues of *Soudobé dějiny*, the authors consider the attempts of the Czechoslovak government to influence the course of the expulsion, once it had already started. Also in the forefront of the authors’ interest is the activity of the Provincial National Committees (Zemské národní výbory or ZNV), that is the Bohemian National Committee in Prague and the Moravian National Committee in Brno, which previous researchers have unjustly neglected. This article includes the authors’ remarkable discovery that the first comprehensive expulsion decree from a civilian central organ was issued by the Bohemian National Committee, 12 June 1945. (The Moravian National Committee Decree issued in late May, described in Part One of this article, concerned only “leading Germans out” of Brno.) After considering the importance that the Potsdam Conference had for the expulsion, the authors consider statistics in an attempt at a more complete outline of the quantitative dimension of “spontaneous expulsion” in the first six months after the war.

Pioneers of Reconciliation: The Emergence of the Ackermann-Gemeinde and the Beginning of Its Work in Post-war Germany

Zuzana Krahulcová

The article reveals the pre-war intellectual roots and personal ties from which the Ackermann-Gemeinde emerged in Munich in January 1946. This Roman Catholic organization was the first of the interest groups of expelled Sudeten Germans in post-war Germany. The article discusses its formation against the background of the ideological, political, and institutional differentiation of the Sudeten German representatives, familiarizes us with their basic principles, and concludes with a concise recapitulation of the development of the Ackermann-Gemeinde to the present day. The emergence of the organization eight months after the end of the Second World War in Europe – particularly at the initiative of Hans Schütz, a German Christian-Social deputy in the interwar Czechoslovak National Assembly, and Paulus Sladek, an Augustinian priest – primarily enabled, according to the author, intensive contacts between representatives of the Sudeten German Roman Catholics and the Roman Catholic Church in Germany, which took the Ackermann-Gemeinde under its wing in the early years of its existence, and continued to help to promote its aims later on. After most of its members rejected the conception of a mass Roman Catholic organization or political party of expelled Sudeten Germans,

the Ackermann-Gemeinde oriented itself to close collaboration with the Christian Democratic Union and the Christian Social Union.

Despite the Ackermann-Gemeinde's head start of several years in organizing itself and its broad activity through the Roman Catholic Church, the nationalist-conservative current suddenly became the most vocal in the umbrella Sudeten German organizations, particularly the Sudetendeutsche Landsmannschaft. This current was able to push through its views far more strikingly, thanks to, among other things, the influence and enduring prestige of its representative, Rudolf Lodgman von Auen in this connection the author discusses some of Lodgman's polemics in the press with other members of the organization. The minority position of the Ackermann-Gemeinde in the Sudeten German umbrella organizations was, however, balanced out – as in the Social Democratic current concentrated in the Seliger-Gemeinde – by its greater integration in the large political parties of the German Federal Republic, through which it was able to exert influence in a number of matters.

In its activities the Ackermann-Gemeinde aimed primarily to improve the dire straits of expellees and to help them to integrate into West German society. The fundamental document of their programme, which the article analyzes, is a declaration of the “right to a homeland,” but it sees the achievement of this aim as possible only in the distant future, in a peaceful, democratically organized central Europe. It expressly rejects the idea of revenge, the use of violence to resolve problems, and extreme nationalism. From today's perspective, the author argues, this programme can be criticized for an absence of critical self-reflection of the Sudeten Germans' share in unleashing the catastrophe of the Second World War, the results of which had onerous consequences for them as well. Such a judgement should, however, take into consideration the difficulties they faced in the second half of the 1940s, and therefore also the fact that the Ackermann-Gemeinde's initial activity was strongly influenced by the fresh trauma of expulsion. In this connection the article points to the critical views that the young generation of Sudeten German Roman Catholics had of its fellow expellees, in particular in the 1950s by the views of the Hochschulring der Ackermann-Gemeinde (Ackermann-Gemeinde University Circle) and its periodical *Der neue Ackermann*, whose leading spirit soon became the historian Ferdinand Seibt (1927–2003). On the whole, the author argues, the Ackermann-Gemeinde has sought to reconcile the nations of central Europe and bring about a New Europe.

Horizons

Histoire du temps présent: Between a National Perspective and International Openness

Rainer Hudemann

This article is a translation of “Histoire du Temps présent in Frankreich: Zwischen nationalen Problemstellungen und internationaler Öffnung,” which was published

in Alexander Nützenadel and Wolfgang Schieder (eds), *Zeitgeschichte als Problem: Nationale Traditionen und Perspektiven der Forschung in Europa* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2004, pp. 175–200). *Soudobé dějiny* is publishing it as part of a series of articles about the field of contemporary history in Europe today.

The article first distinguishes between the terms *histoire contemporaine* and *histoire du temps présent*. The former is reserved for the period from the French Revolution or, sometimes, from the fall of Napoleon in 1815. The latter term is usually connected with the period from the beginning of the Second World War in September 1939. The establishment of the field of contemporary history, the article argues, took place quite complicatedly and late compared to its counterpart in Germany. This was mainly because of the political situation in post-war France and also the state of the social sciences. Under the influence of Charles de Gaulle, the French national ethos after the war emphasized the anti-German resistance and suppressed the fact of collaboration, which resulted in highly selective, state-run research into history. Struggling with its own problems, which soon included the Algerian War, contributed, the author argues, to the long-term reduction of French contemporary history to national history. The development of *histoire du temps présent*, on the other hand, was to a certain extent hindered by the dominance of the Annales School in the 1950s and 1960s, whose approaches – particularly the emphasis on long-term social trends – excluded political history into the short period of most recent history. Consequently, at least some innovative Annales School methods appeared in contemporary history, though not till quite a bit later. Moreover, historians had to come to terms with the strong standing of French political science, which was especially aimed at analysis of elections. In those circumstances research into contemporary history was long influenced by narrowly defined political history.

A conspicuous feature of French contemporary historiography, the author believes, is the strong influence of the state, which he observes in considerable detail in the development of the institutional framework of the field. He points, however, to the clear division between the universities, research institutes, and elite schools, which has to this day led to a number of conflicts over research topics, publication opportunities, qualified students, and funding. Since the late 1970s the Institut d'histoire du temps présent, Paris, has been the flagship of the field. Apart from it, however, a number of other research institutions carry on their work at state-wide, international, and regional levels. In terms of themes research into history of the Second World War stands at the forefront, having been profoundly differentiated in the 1980s. Today it includes the burning questions of collaboration, the deportation of the Jews, and the Vichy regime. The debate about the traumas of the Algerian War has developed even more grudgingly. In the sphere of political history, in addition to research into elections, the development of political ideas and party systems is the centre of attention, and in social history research into mentalities and the study of international relations, in particular European integration, surpass Franco-centric approaches. Rapid, methodologically stimulating development has been experienced by research into the culture of remembering and “lieux de

mémoire” (realms of memory). On the whole, French contemporary history has achieved considerable diversity of topics, methods, and genres, opening up to the world and thus largely overcoming its initial handicaps.

Discussion

Legislation from 1938–48 Relating to the Germans of Czechoslovakia and the Rest of Europe

Jiří Pešek and Oldřich Tůma

This article discusses the complicated history and conception of a Czech-German project, the aim of which is the research and comparison of post-war legislation used by individual European countries to resolve the problems faced by the German minorities living on their territory. The article mainly provides its own interpretation of the project results, and attempts a summary of the topic in the broader historical context. The main result of the project, which eventually included the post-war German minorities of Poland, Czechoslovakia, Hungary, Yugoslavia, Italy and South Tyrol, Belgium, France (Alsace), Denmark and Schleswig-Holstein, and Allied-occupied Germany, is publications, in parallel Czech and German editions, comprising articles and documents related to the relevant countries: *Německé menšiny v právních normách 1938–1948: Československo ve srovnání s vybranými evropskými zeměmi* (Brno and Prague: Doplněk and the Institute of Contemporary History, 2006) and *Deutschsprachige Minderheiten 1945: Ein europäischer Vergleich* (Munich: Oldenbourg, 2006). The editors of the two volumes are Jiří Pešek with Oldřich Tůma and Manfred Kittel with Horst Möller. During the project, conflicting interpretations arose between the Czech and German sides, making it impossible not only to write joint introductions to the volumes, but also – owing to the resistance of the German side – to publish jointly the Czech and German introductions. The German version, by Kittel and Möller, was published as “Die Beneš-Dekrete und die Vertreibung der Deutschen,” in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, vol. 54, (2006) no. 4, pp. 541–81. The Czech translation will come out in *Střední Evropa*. The Czech version will be published in German translation in *Bohemia*, the periodical of the Collegium Carolinum, Munich, and in the original Czech in *Soudobé dějiny*.

The authors of the Czech version put the emphasis on the hitherto largely neglected context of history and power politics, in which – at both the international level (amongst the Allies) and national level – the decisions were made and legislation passed regarding the German minorities in post-war Europe. The authors demonstrate the relative nature of the thesis that while the states east of Germany had acted unjustly towards German minorities (expelling them on the principle of collective guilt) and tried to gain territory at the expense of Germany, the Western democracies fairly. They point to the expulsion of the German minor-

ity from the Netherlands at the end of the war, and also to the French and Dutch claims to German territory, which were blocked by the Americans in view of the need to stabilize Germany and the beginning of the Cold War. They also point out the historical development of the German minorities after the First World War, when Germany – even during the Weimar Republic, and particularly after Hitler's coming to power – used them to manipulate and indoctrinate the public. During the Second World War the victorious powers abandoned the idea of integrating the minorities, and instead took up the policy of moving them out of the majority countries in an attempt to guarantee political stability. The authors then discuss the general context and common features of making laws concerning the Germans and the punishment of war criminals. The Western Allies conceived, or at least adopted, principles for a solution, mainly the principle of collective guilt, which was rejected first by the UN Charter of Human Rights in 1948. The broad international comparison made in this project shows, the authors argue, a remarkably large measure of similarity in the attitudes to the German minorities in these countries and how these attitudes developed, as well as the international interconnections between provisional criminal law from the years during the war and just after it. In conclusion the authors point out that the aim of the project was not to find the lowest common denominator and compromises in interpretation, but to create a forum for various views.

Beneš's "Germany and Czechoslovakia" Manuscript, Finally Published in Czech

Milan Hauner

This contribution is about Edvard Beneš's "Německo a Československo" manuscript (1937), which was first published by the Masaryk Institute, Prague, 2005. The reviewer criticizes the editor of the volume, Eva Broklová, for having conceived her introduction to consider more or less solely technical problems while ignoring the reasons for the origin of this work of Beneš's, its not having come out in Czech till now, and its having been initially published anonymously. He then describes the content of the work, and casts light on the historical circumstances in which it was written. Beneš, who had been president since 1935, published it in instalments in German in the daily *Prager Presse* in 1937, and then also in English translation. In reaction to the publishing of his memoranda from the Paris Peace Conference in Germany after the First World War and to the subsequent campaign in the press of the Reich, Beneš tried to defend Czechoslovak policy towards the German minority and also his positions at the Conference, and to diffuse tensions in Czechoslovak-German relations. The reviewer argues that the work is less well written and less valuable than the editor thinks. Beneš's "essay," written on the defensive, while under pressure from Hitler's Reich, did not, according to the reviewer, ever sound convincing, both because of the weaknesses in some arguments and because of the

growing alienation of the German minority, which had already linked its goals with the aggressive plans of Hitler.

Of Editing and Reviewing (and Reviewers)

Eva Broklová

In a debate with Milan Hauner the author clarifies her own conception of the edition of Beneš's *Německo a Československo* (Germany and Czechoslovakia), and upbraids him for attacking her instead of presenting his own views of this historical material in a systematic study. Unlike Hauner, the author did not want to influence the reader's interpretation. She then takes issues with Hauner's interpretation of Beneš's conception of the Czechoslovak nation, his alleged manipulation of the statistics in the memorandum at the Paris Peace Conference, and also some of his claims.

Reviews

Question Marks over a "Magnum Opus" of Czech Oral History

Martin Franc

Vaněk, Miroslav and Urbášek, Pavel (eds). *Vítězové? Poražení? Životopisná interview*, vol. 1: *Disent v období tzv. normalizace*; vol. 2: *Politické elity v období tzv. normalizace*. Prague: Nakladatelství Prostor, 2005, 1124 and 836 pp.

Vaněk, Miroslav (ed.). *Mocní? A bezmocní? Politické elity a dissent v období tzv. normalizace. Interpretační studie životopisných interview*. Prague: Nakladatelství Prostor and Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2006, 412 pp.

Together with the related collection of articles, these two volumes of biographical interviews both with former Czechoslovak dissidents and with Communist functionaries constitutes the main result of the work done so far by the Centre for Oral History at the Institute of Contemporary History, Prague. It is also the most important undertaking of Czech oral history ever. The volumes contain 50 of a total of 120 interviews conducted by a team of researchers led by Miroslav Vaněk. All the material is deposited in the Centre for Oral History. The reviewer appreciates that the interviewers have managed to obtain truly varied and rich collections of testimonies, which will long serve researchers as an extraordinary primary source, even though they are made problematic by the selection of narrators, which reflect rather narrow definitions of the terms "political elite" and "dissidents." He also admires the manner in which the interviews were conducted, but has reservations about the editing. Some of the ten articles of the accompanying volume reveal

hitherto overlooked topics, for example dissident activity outside the big cities, but unfortunately none of them attempts a comparison of views of the members of both groups. The authors of the articles tend to use the interviews as primary-source material or as illustrations to support their conclusions, instead of attempting real interpretations.

An Important Impulse and a Number of Questions

Michal Kopeček

Auer, Stefan. *Liberal Nationalism in Central Europe*. London: Routledge Curzon, 2004, 232 pp.

The reviewer considers Stefan Auer's investigation of the phenomenon of central European nationalism to have been undertaken from a very interesting angle. Auer rejects the dichotomy of Western nationalism (considered civil, tolerant) and Eastern nationalism (considered ethnic, xenophobic), and also tries to reassess the current scepticism about linking liberal democracy and national feeling. He then makes a comparison of Poland, the Czech Republic, and Slovakia, measuring the rhetoric of "liberal nationalism" against the social reality by considering the approach to ethnic minorities in these countries. Using his knowledge of secondary literature written chiefly in English, Auer nevertheless is highly selective and over-simplifies. The principal weakness of the work, the reviewer feels, is that in outlining the "liberal-national" tradition in the countries he considers, Auer seems unable to distinguish the individual streams, varieties, and importance.

A Kindly Guide to Soviet Culture

Daniela Kolenovská

Ryčlová, Ivana. *Ruské dilema: Společenské zlo v kontextu osudů tvůrčích osobností Ruska*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006, 221 pp.

The work under review comprises eleven portraits of Russian writers in relation to the Soviet regime. The portraits were originally published in *Revue Proglas*, a Brno periodical, on various occasions. The volume, according to the reviewer, constitutes a highly unusual achievement, enhanced by exceptionally good graphic design. The strong point of the work is the author's clear enthusiasm for the topic, yet on the whole the work suffers from a lack of a balance amongst the individual portraits in both conception and depth. The most successful essays here are those about Konstantin Stanislavsky and Vsevolod Meyerhold, as well as those about Boris Pasternak, Mikhail Bulgakov, and Yevgeny Zamyatin.

Should the Warsaw Uprising Ever Have Started?

Jiří Friedl

Davies, Norman. *Boj o Varšavu: Povstání Poláků proti nacistům 1944*. Trans. Miroslava and Aleš Valenta, Prague: Nakladatelství Prostor, 2005, 684 pp.

This is a review of the Czech translation of British historian Norman Davies's *Rising '44* (London: Macmillan 2003). The work comprises three parts, the first of which presents the historical context and events preceding the Uprising. The second part considers the Uprising itself. The third discusses the gradual Sovietization of Poland and the Communist interpretation of the Uprising as "bourgeois adventurism." Although he grants the author a broad scope and great erudition, the reviewer reproaches him for exaggerated Polonophilia. Davies clearly supports the Uprising, and blames its tragic outcome more or less on the Western Allies alone. Referring to Polish historians, however, the reviewer claims that the failure of the Uprising was inherent in the erroneous assessment of the situation and poor preparations of its organizers. Moreover, in comparison with his thorough discussion of the key insurgents, the author pays scant attention to the key Germans involved. Lastly, unlike the Polish edition of this work, the Czech unfortunately contains all the factual errors of the English original.

A Problematic Account of the Sad History of the Borderlands

David Kovařík

Mlynárik, Ján. *Tragédie Vitorazska 1945–1953: Poprava v Tušti*. Třeboň: Carpio, 2005, 411 pp.

In this work the Slovak historian Ján Mlynárik is concerned with the dramatic fate of the regions on the Czech-Austrian frontier after the Second World War. After outlining its historical development from the Early Middle Ages onwards, he describes the two expulsions of parts of the local, Czech population, which were accompanied by injustice, violence, and executions ordered by "revolutionary tribunals": this appeared first in the spontaneous expulsion (*divoký odsun*) to Austria in May 1945, then again after the establishment of the border zone in 1952–53, when people who were considered potential threats to the state (*státně nespolehlivé osoby*) were forced to move to the interior. Written in an emotional journalistic style for the general public, this boo, the reviewer believes, is a missed opportunity. He reproaches the author with a superficial handling of the sources, poor knowledge of the local people and institutions, factual error, confusing presentation, fuzzy methodology, and, in particular, a tendentious interpretation based on sweeping criticism of post-war Czech society and current Czech historiography, as well as excessive moralizing instead of matter-of-fact assessment.

*Chronicle***The Future of a Lost Legacy: The Documentation, Identification, and Restitution of Art and Antiques of Victims of the Second World War**

Mečislav Borák

This is a report on the second international scholarly conference organized by the Centre for the Documentation of Transferred Cultural Assets during the Second World War, which is part of the Institute of Contemporary History, Prague. The conference, which was held in Český Krumlov, 22–24 November 2005, had six panels covering the following topics: international collaboration in identifying confiscated and lost works of art; key problems related to research into these objects and restitution; books as a wrongly neglected aspect of confiscation and booty; artwork databases; research centres and institutions searching for lost and looted art; and successes in looking for artworks and returning them to their original owners or heirs of those owners. The author of the report describes the individual papers and some of the contributions to the discussion, as presented by participants from the Czech Republic, Poland, Germany, Austria, Switzerland, Belgium, the Netherlands, Norway, Finland, Latvia, Estonia, Croatia, Great Britain, and the USA.

Contributors

Adrian von Arburg (1974), a Swiss historian, is one of the chief researchers on the recent international publishing project “Migration and Transformation: Documents on the Implementation and Impact of the Expulsion, Forced Resettlement, and Internal Settlement Policy in the Bohemian Lands, 1945–50.” In addition, he is conducting research into migration and population policy in east-central Europe in the twentieth century as well as modern nationalism and national identities.

Mečislav Borák (1945) is a senior researcher at the Silesian Institute of the Silesian Museum, Opava. His research interest is twentieth-century Czech history, particularly Czechoslovak, Czech, and Slovak relations with Poland since 1918, the Second World War, the German occupation, resistance in the Protectorate, judicial and extra-judicial persecution in Czechoslovakia after 1945, the fate of Czechoslovak citizens abducted and taken to the USSR, and current restitution of art and antiques of victims of the Second World War. Among his publications are *Tábory nucené práce v ČSR 1948–1954* (co-authored with Dušan Janák, Šenov u Ostravy, 1996), *Spravedlnost podle dekretu: Retribuční soudnictví v ČSR a Mimořádný lidový soud v Ostravě 1945–1948* (Šenov u Ostravy, 1998), and *České stopy v Gulagu: Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČSR v Sovětském svazu* (Opava, 2003).

Eva Broklová (1939) is a Docent of History and Senior Researcher at the Masaryk Institute, Prague, concerned with the political system of the First Republic in comparison with those of other central European states, as well as the Czechoslovak electoral system and general elections in 1945–48, and the political culture of the German-speaking countries and pro-Czechoslovak German parties in the First Republic. Her publications include *Československá demokracie: Politický systém ČSR 1918–1938* (Prague, 1992), *Politická kultura německých aktivistických stran v Československu 1918–1938* (Prague, 1999), and *Prezident Republiky československé: Instituce a osobnost T. G. Masaryka* (Prague, 2001).

Jiří Friedl (1976) is a senior researcher of the Department of Twentieth Century History at the Institute of History, Prague. The focus of his research is nineteenth and twentieth-century Poland and Czechoslovak-Polish relations, the history of central and Eastern Europe in the last two centuries, and the fate of the Czechoslovak resistance abroad during the Second World War. His publications include the biography

Příběh generála Lukase (Přerov, 2002) and *Na jedné frontě: Vztahy československé a polské armády (Polskie siły zbrojne) za druhé světové války* (Prague, 2005).

Milan Hauner (1940) read history at Prague and Cambridge, and is an Honorary Fellow of the University of Wisconsin, Madison. Since 1968, he has lived abroad. His chief research interests are the Second World War, modern German history and Czech-German relations, Russian and Soviet international politics, and the development of Asia and India. An expert on modern Middle Eastern history as well as aspects of the Second World War, he is author of eight books, including *What is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today* (Boston, 1990, and New York, 1992) and *Czechs and Germans: Yesterday and Today* (Washington, 1991). He is editor of the volume *Formování československého zahraničního odboje v letech 1938–1939 ve světle svědectví Jana Opočenského* (Prague, 2000).

Rainer Hudemann is Professor of Modern and Contemporary History at the Institute of History, Saarland University, Saarbrücken. His area of scholarly interest is nineteenth and twentieth-century West European history with a focus on German-French relations and comparative study, the Saarland and Lorraine caught between two great powers, and the history of cities. Among his many publications are *Sozialpolitik im deutschen Südwesten zwischen Tradition und Neuordnung 1945–1953: Sozialversicherung und Kriegsopferversorgung im Rahmen französischer Besatzungspolitik* (Mainz, 1988) and, edited with Georges-Henri Soutou (vol. 1) and Louis Dupeux and Franz Knipping (vol. 2), *Eliten in Deutschland und Frankreich im 19. und 20. Jahrhundert* (Munich, 1994 and 1996).

Daniela Kolenovská (1976) is doctoral student of modern history at the Institute of International Studies, Charles University, Prague. Her area of specialization is Soviet foreign policy in the 1930s.

Michal Kopeček (1974) is a Senior Researcher at the Institute of Contemporary History, Prague. His chief research interests are the history of political and social thought in twentieth-century central Europe, from comparative perspectives, and the history and theory of historiography. With Zdeněk Karník he is co-editor of the five-volume *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu* (Prague, 2003–05).

David Kovařík (1972) is a researcher in the Brno branch of the Institute of Contemporary History and a graduate student of Czech history at the Faculty of Arts, Masaryk University, Brno. His chief academic interests are Czech and Czechoslovak history after 1945, with a focus on developments in the borderlands and the modern history of Brno.

Zuzana Krahlucová (1980) is a student of German and Austrian history at the Institute of International Studies, Charles University, Prague. Her research entails the

standing and importance of expellees in the politics of the German Federal Republic in the 1950s and 1960s.

Jiří Pešek (1954) is Professor of History and Deputy Director of the Institute of International Studies, Charles University, Prague, where he also heads the Department of German and Austrian Studies. His research covers a broad range, but is focused on topics in cultural history from the Middle Ages to the present and twentieth-century German history. He is co-author of several books and author of a number of articles. A thematically compiled collection of his reviews was published as *Německé dějiny optikou recenzenta* (Prague, 2004).

Tomáš Staněk (1952) is a senior researcher at the Silesian Institute of the Silesian Museum, Opava, and Docent at the Institute of Public Administration and Regional Policy, Silesian University, Opava. His research has long focused on the position of the Germans in Czechoslovakia after the Second World War and their expulsion from the country, the development of Czech-German relations in the broader central-European context, and aspects of public violence in post-war Czech society. Among his many publications are *Odsun Němců z Československa 1945–1947* (Prague, 1991), *Německá menšina v českých zemích 1948–1989* (Prague, 1993), *Tábory v českých zemích 1945–1948* (Šenov u Ostravy, 1996), and *Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování* (Prague, 2005).

Oldřich Tůma (1950) has been Director of the Institute of Contemporary History, Prague, since 1998. After the Changes of 1989–90 he began research on modern Czech and Czechoslovak history, particularly the years 1968–89. He is author of, among other things, scholarly articles on political regimes and opposition in Czechoslovakia and the German Democratic Republic in this period.

Contents

Articles

- Tomáš Staněk
and Adrian von Arburg Organized Spontaneous “Transfers”?
The Role of the Central State Organs in “Evacuating”
the German Population, May to September 1945
Part 3: The Attempt by the Government
and Civilian Authorities to Manage
the “Wild Transfer” 321
- Zuzana Krahulcová Pioneers of Reconciliation: The Emergence
of the Ackermann-Gemeinde and the Beginning
of Its Work in Post-war Germany 377

Horizons

- Rainer Hudemann Histoire du temps présent: Between a National
Perspective and International Openness 406

Discussion

- Jiří Pešek
and Oldřich Tůma Legislation from 1938–48 Relating to the Germans
of Czechoslovakia and the Rest of Europe 431
- Milan Hauner Beneš’s “Germany and Czechoslovakia”
Manuscript, Finally Published in Czech 461
- Eva Broklová Of Editing and Reviewing (and Reviewers) 469

Reviews

- Martin Franc Question Marks over a “Magnum Opus”
of Czech Oral History 475

Michal Kopeček	An Important Impulse and a Number of Questions	480
Daniela Kolenovská	A Kindly Guide to Soviet Culture	486
Jiří Friedl	Should the Warsaw Uprising Ever Have Started? ...	490
David Kovařík	A Problematic Account of the Sad History of the Borderlands	499
<i>Chronicle</i>		
Mečislav Borák	The Future of a Lost Legacy: The Documentation, Identification, and Restitution of Art and Antiques of Victims of the Second World War	507
<i>Annotations</i>		528
<i>Summaries</i>		536

Informace pro autory

Časopis *Soudobé dějiny* vychází třikrát do roka (dvě čísla a jedno dvojčíslo). Redakce přijímá výhradně původní práce, které jsou výsledkem vlastní badatelské činnosti autora. Mohou být psány česky nebo slovensky, případně v hlavních evropských jazycích. Články, vzpomínky, edice dokumentů dodržují zpravidla rozsah jednoho až dvou autorských archů (16–32 stran).

K úpravě rukopisu:

1. Rukopis napsaný na počítači odevzdejte na disketě (WP nebo Word) nebo zašlete na e-mailovou adresu redakce *soudobe.dejiny@usd.cas.cz* nebo *drapala@usd.cas.cz*.
2. Poznámkový aparát připojte pokud možno na stránkách pod čarou, nikoli souhrnně za celým textem.
3. a) V odkazech na archivní fondy a sbírky dodržujte toto pořadí údajů: název archivu a jeho umístění (při opakovaném odkazu jen jeho vžitá zkratka), název a značka fondu (sbírky), signatura, název nebo popis dokumentu.
b) V odkazech na literární prameny dodržujte toto pořadí údajů: **Monografie:** Jméno autora (v pořadí PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno) – spoluautoři: *Název: Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať ze sborníku:** Autor stati – spoluautoři (viz výše): *Název: Podnázev*. In: Editor sborníku – spolueditoři (obdobně jako u autora monografie) (ed.): *Název sborníku: Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať z časopisu:** Autor stati – spoluautoři (viz výše): *Název: Podnázev*. In: *Název časopisu* (kurzivou), ročník, číslo (rok), rozmezí stran. **Stať z denního tisku:** Autor stati (viz výše): *Název: Podnázev*. In: *Název novin* (kurzivou), přesné datum, rozmezí stran.
c) Pro recenzi a anotaci: uveďte ještě další údaje o původcích (překladatel, editor, autor úvodu, doslovu, ilustrátor ap.) a o publikaci (např. vydavatel, liší-li se od nakladatele; edici, rejstříky, bibliografie ap.).
4. Připojte **resumé** v rozsahu 15–30 řádek pro překlad do angličtiny. Pro informace o autorech uveďte: rok narození, stručné sdělení o své odborné činnosti (aktuální zaměstnání, oblast specializace, případně název Vaší profilové publikace s místem a rokem vydání).

Soudobé dějiny

**budou s potěšením publikovat anotace nejnovější knižní a časopi-
secké produkce domácí i zahraniční a předem za ně děkují.**

Redakce

Vydává Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. Ročník XIII. Cena ve volném prodeji 136 Kč.

Tomáš Staněk –

Adrian von Arburg Organizované divoké odsuny?

*Úloha ústředních státních orgánů při provádění „evakuace“
německého obyvatelstva (květen až září 1945)*

(3. část: Snaha vlády a civilních úřadů o řízení „divokého odsunu“)

Zuzana Krahulcová Průkopníci smíření

*Vznik Ackermann-Gemeinde a počátky její činnosti
v poválečném Německu*

Rainer Hudemann Histoire du temps présent ve Francii

Mezi národní perspektivou a mezinárodní otevřeností

Jiří Pešek – Oldřich Tůma Právní normy let 1938–1948 týkající se Němců
v Československu a ostatní Evropě

Milan Hauner Benešův rukopis „Německo a Československo“ konečně česky

Eva Broklová O editování a recenzování (recenzentech)

Mečislav Borák Budoucnost ztraceného dědictví

*Dokumentace, identifikace a restituce
kulturních statků obětí druhé světové války*

Recenze – Anotace